

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

Nacionalista stratégiák és európai integráció

Klasszifikációs vita:
etnicitás, nemzet és a kisebbségek története

Vita a cigányság jövőjét meghatározó
folyamatokról

Centenárium konferencia Bukarestben

A romániai magyarokról a nemzetközi
társadalomtudományi folyóiratokban

Etnikai pártok Kelet-Közép-Európában

FŐSZERKESZTŐ:

Papp Z. Attila

SZERKESZTŐK:

Bányai Viktória
Bárdi Nándor
Berta Péter
Csernicskó István
Fedinec Csilla
Kovács Eszter
Kállai Ernő
Komoróczy Szonja Ráhel
Szerbhorváth György (olvasószerkesztés)
Tátrai Patrik
Váradi Mónika

A lapszám megjelenését támogatta:

**Magyar Tudományos
Akadémia**

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ:

MTA TK Kisebbségkutató Intézet
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
E-mail: regio@tk.mta.hu

regio.tk.mta.hu

A REGIO Open Access peer-reviewed elektronikus folyóirat, a megjelent tartalmak pontos hivatkozás mellett ingyenesen letölthetők.
A hivatkozáskor tüntesse fel a cikk DOI azonosítóját is.

A borítóhoz felhasznált kép Kassák Lajos:
DUR mappa, Bécs, 1924 (Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Múzeum)

HU ISSN 2415-959X

REGIO

KISEBBSÉG • KULTÚRA • POLITIKA • TÁRSADALOM

regio.tk.mta.hu

26. évf. (2018) 2. szám

MINERVA

CSERGŐ ZSUZSA – JAMES M. GOLDGEIER Nacionalista stratégiák és európai integráció	5
---	---

KLASSZIFIKÁCIÓS VITA: ETNICITÁS, NEMZET ÉS A KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

A nemzeti keretektől ellépve	57
------------------------------	----

EGRY GÁBOR Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között a két világháború közti Romániában és Csehszlovákiában 1918-1944	60
---	----

A. SAJTI ENIKŐ Összefonódó történetek: az erdélyi és a felvidéki magyarok összehasonlító története	91
---	----

EILER FERENC Egy új megközelítés eredményei – kérdőjelekkel	101
--	-----

BORSI-KÁLMÁN BÉLA Örökzöld témák, új megközelítések, biztató eredmények	112
--	-----

EGRY GÁBOR Válaszok	128
------------------------	-----

BÁRDI NÁNDOR	
Észrevételek	148

EGRY GÁBOR	
Belátható felülről is, ami alulról látható? Válasz Bárdi Nándornak	165

VITA A CIGÁNYSÁG JÖVŐJÉT MEGHATÁROZÓ FOLYAMATOKRÓL

NAGY PÁL	
A jövő elkezdődött, a múlt nem ért véget – történeti felvetések Forray Katalin és Orsós Anna írása nyomán	183

KONFERENCIA TUDÓSÍTÁS

FOSZTÓ LÁSZLÓ	
#Romania100: Előrettekintés a múlton át	214

PATAKFALVI-CZIRJÁK ÁGNES	
Centenárium konferencia Bukarestben	222

SZEMLE

KOVÁCS ESZTER	
A romániai magyarokról a nemzetközi társadalomtudományi folyóiratokban (2008–2018)	227

DOBOS BALÁZS	
Kitartó etnicitás: etnikai pártok Kelet-Közép-Európában	245

CSERGŐ ZSUZSA – JAMES M. GOLDGEIER*

Nacionalista stratégiák és európai integráció

Az általános vélekedés ellenére a nacionalizmus él és virágzik az egyre inkább egységesülő Európában. Bár a legtöbb nacionalizmus nem erőszakos, az államok és csoportok szintjén is létezik a vágy az erőteljesebb nemzeti hangra, keleten és nyugaton egyaránt. Az Európai Unió mélyülésével és szélesedésével párhuzamosan az államok és csoportok négyféle nacionalista stratégiát követnek: a hagyományosat, az állam alattit, a transzszuverént és a protekcionista. Ezen nacionalizmusok összjátéka fontos részét képezi Európa dinamikus jelenének és jövőjének.

Az 1989-es év rendkívüli eseménysorozatai, köztük a kommunizmus bukása soha nem látott lehetőséget adott a közép-európai társadalmak számára, hogy újradefiniálják önmagukat, illetve az egymáshoz és a tágabb nemzetközi közösséghez való

* A másfél évtizede megjelent tanulmány magyar nyelvű közlését azért tartottuk fontosnak, mert a magyar nemzetfogalom körüli klasszifikációs vita ezredforduló környékén legaktívabb időszaka után jelent meg, és szeretnénk, ha a magyar diskuszióhoz ez a dolgozat is része lehetne. A tanulmányban felvetettek a 2010 utáni budapesti magyarságpolitika működésének áttekintéséhez nemzetközileg érvényes értelmezési keret ad. A nemzetközi szakirodalom szempontjából pedig az első írások egyike volt, amely a nacionalizmus kutatásban túllépett a leegyszerűsítő kelet-nyugat megközelítésen és az Európai Unión belüli nemzetépítések mikéntjét vizsgálta közép-európai perspektívában. 2018-ban már látjuk, hogy mi lett abból, amiről 2004-ben csak hipotetikus szövegek szóltak. De ettől még a nacionalizmusról és nemzetépítésről akkor mondtak ma is érvényesek. [a szerkesztők]

Csergő Zsuzsa az Association for the Study of Nationalities elnöke, a Queen's University Politikatudományi Intézetének vezetője. Email: csergo@queensu.ca
James M. Goldgeier az American University nemzetközi kapcsolatok szakának professzora. Email: jgoldgei@american.edu

viszonyukat.¹ A folyamat segítése iránti lelkesedésükben a nyugati kormányok és intézmények ösztökélni próbálták a posztkommunista kormányokat, hogy csatlakozzanak az európai demokráciák közösségéhez, amely kiemelt fontosságot tulajdonít a politikai közösség liberális elveinek és az emberi- és szabadságjogoknak. A nyugati ösztönzések ellenére a kommunizmus utáni demokratizálódási törekvések együtt jártak a nacionalizmus iránti erős vonzalommal. A nacionalizmus tehát releváns maradt, annak ellenére, hogy a Nyugathoz való csatlakozási vágy a legtöbb országban megakadályozta, hogy erőszakos formát öltjön.

Sőt, valójában a „nemzeti” gondolat (azaz, hogy a társadalmi és politikai szerveződés középpontjában a nemzetépítésnek és a nemzeti szuverenitásnak kell állnia) vált a posztkommunista átalakulások legfontosabb jellemzőjévé, háttérbe szorítva az olyan alternatív társadalmi és egyéni szervezőelveket, mint a liberális demokrácia, univerzalizmus, a regionalizmus nem nemzeti alapú formái, vagy páneuropa eszméje. Noha mindezen alternatívák részét képezték az átalakulásnak, egyik sem vált olyan erős szervezőerővé, mint a nemzeti elv. Mind a három kommunista föderatív államalakulat (Csehszlovákia, Szovjetunió, Jugoszlávia) nemzeti választóvonalak mentén esett szét, az egységes államok pedig elkezdték a nemzeti szuverenitásukat érvényre juttatni – ha nem rögtön a posztkommunista átalakulás kezdetén, akkor később, amikor az európai integráció kilátásai már valóságosabbá váltak.²

¹ A tanulmány egy korábbi verzióját bemutattuk 2002-ben az American Political Science Association és az American Association for the Advancement of Slavic Studies éves konferenciáin. A tanulmány eredeti címe és megjelenési helye: Nationalist Strategies and European Integration. *Perspectives on Politics*. Vol. 2, No. 1 (March 2004), pp. 21-37.

² Számos kifinomult, többdimenziós magyarázat jelent meg az elmúlt években a nacionalizmus posztkommunista világban való elterjedtségéről. Egyesek az intézményi örökség, mások a manipulatív politikai elitnek szerepét hangsúlyozzák a jelenség kapcsán, míg megint mások eseményekre és emberi cselekedetekre vezetik vissza a nacionalista mobilizáció térnyerését. Lásd pl. Brubaker, Rogers: *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996; Bunce, Valerie: *Subversive Institutions: The Design and the Destruction of Socialism and the State*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999; Snyder, Jack: *From Voting to Violence: Democratization and Nationalist Conflict*. New York: W. W. Norton, 2000; Beissinger, Mark R: *How nationalisms spread: Eastern Europe*

A kommunizmus összeomlását követően természetesen mindegyik kelet-közép-európai állam esetében különbözőek voltak a nemzetépítés kiindulási alapjai. Az orosz kormányt például a lettországi és észtországi nagyszámú orosz kisebbség helyzete töltötte el aggodalommal; Csehországnak nem volt sem jelentős belső, sem jelentős külső (azaz Csehország határain kívül élő) kisebbségi csoportja; a magyar kormány pedig a több szomszédos országban élő határon túli magyar kisebbségek helyzetével foglalkozott. Ezek mellett az eltérő körülmények mellett a nemzetépítés (vagy a nemzet megszilárdítása) különböző formákat öltött és eltérő eredményeket hozott, de a „nemzetben” és a „nemzeti szuverenitásban” való gondolkodás uralkodó maradt az egész posztkommunista európai térségben.

A látványosan erőszakos jugoszláv konfliktussal ellentétben a legtöbb nacionalizmus békés, és olyan társadalmi folyamatokkal párosul, mint például a civil társadalom megjelenése – ami különösen szembeötlő olyan társadalmak esetén, ahol korábban meglehetősen korlátozott volt a civil szervezeti tevékenység. Ugyanakkor a nacionalizmus minden esetben együtt jár a nemzetről, a hazáról, valamint az önkormányzatiságról szóló vitákkal, ezért a kortárs tudósok úgy vélik, hogy a nacionalizmus potenciálisan veszélyes, destabilizáló politikai tevékenység.³ A nacionalizmussal kapcsolatos tanulmányok gyakori implicit kérdése, hogy mikortól válik veszélyessé a nacionalizmus, illetve hogy várható-e, hogy a ma még minimalista nacionalizmus holnap átfordul irredentizmusba vagy szeparatizmusba? Ezek a kérdések rámutatnak annak a lappangó feltételezésnek a tartósságára, hogy a nacionalizmus célja végső soron mégis csak az, hogy a nemzetállam formájában

adrift the tides and cycles of nationalist contention. *Social Research* 1996, 63:1, 97–146; Tismaneanu, Vladimir: *Fantasies of Salvation: Democracy, Nationalism, and Myth in Post-Communist Europe*. Princeton: Princeton University Press, 1998.

³ Lásd pl. Haas, Ernst B: *Nationalism, Liberalism, and Progress: The Rise and Decline of Nationalism*. Vol. 1. Ithaca: Cornell University Press, 1997; Ugyanó: *Nationalism, Liberalism, and Progress: The Dismal Fate of New Nations*. Vol. 2. Ithaca: Cornell University Press, 2000; Beissinger, 1996; Hechter, Michael: *Containing Nationalism*. Oxford: Oxford University Press, 2000. A vita délkelet-európai vonatkozásairól lásd White, George W: *Nationalism and Territory: Constructing Group Identity in Southeastern Europe*. Lanham, Md.: Rowman and Littlefield Publishers, 2000.

megteremtse a kultúra és a politika kongruenciáját. Ugyanakkor bizonyos nemzetépítési folyamatok Európában (például Skócia és Katalónia) és máshol továbbra is azt mutatják, hogy vannak olyan nacionalista stratégiák, amelyeknek nem, vagy legalábbis jelenleg nem a nemzetállam létrehozása a célja.

Sok nyugati kutató és politikus úgy vélte, hogy a demokratizálódás és az európai integráció eredményeként a nacionalizmus végül idejétmúlttá válik. És csakugyan: miközben számos impulzus arra vezette az Európai Uniót és a NATO-t, hogy a bővítést keleten folytassák, ennek központi gondolata az volt, hogy a Nyugat által a hidegháború idején létrehozott és megszilárdított racionális, plurális gazdasági és biztonsági közösség segíthet stabilizálni a Keletet a hidegháború utáni időszakban. Másként fogalmazva, a nyugati közösséghez való csatlakozás előnyei arra sarkallhatják a keleti kormányokat, hogy az EU és a NATO által fontosnak tartott normákat elfogadják, és ezáltal a varsói, prágai, budapesti, bukaresti és tallini kormányok „felelősen” viselkednek majd.⁴ Ezeknek a várakozásoknak az elméleti megalapozását egyrészt a nacionalizmuselméletek modernista iskolája adta, amely a társadalmi-gazdasági fejlődés eredményeként a nacionalizmus hanyatlását jósolta, másrészt pedig azok a tanulmányok, amelyek a posztkommunista nacionalizmust az „átmenet betegségeként” láttatták.⁵

De a nacionalizmus nem múlik el, és éppen az teszi érdekessé az új Európában, ahogyan változik, és ahogyan az államok vagy

⁴ A nyugati zóna bővítése mögötti ösztönzőkről lásd pl. Goldgeier, James M. – McFaul, Michael: *The liberal core and the realist periphery in Europe. Perspectives on European Politics and Society* 2001. 2:1, 1–26. A Nyugat Keletről alkotott képének összefoglalását lásd Schöpflin, George: *Nations, Identity, Power*. New York: NYU Press, 2000.

⁵ Lásd Hobsbawm, E. J.: *Nations and Nationalism since 1789: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990; Beissinger, 1996. A nacionalizmus posztmodern megközelítései szintén az eltűnését vagy fragmentálódását jósolták a modern korra jellemző identitásoknak, amelyek közül a nacionalizmus kiemelkedik. Lásd Smith, Anthony D: *Nationalism and Modernism: A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*. London: Routledge, 1998. Egy másik véleményt képvisel a témában Nodia, Ghia: *Nationalism and democracy*. In Diamond, Larry – Plattner, Marc F. (eds): *Nationalism, Ethnic Conflict, and Democrac*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994. 3–22.

csoportok idővel változtatnak nacionalista stratégiájukon. Az utóbbira vonatkozó latolgatásoknak igen fontos részét képezi az Európai Unió. Az európai kormányok és társadalmak részt vesznek azokban a vitákban, amelyek a bővítés utáni EU formájáról szólnak. Ez felvet tágabb elméleti kérdéseket: Mi lesz a nacionalizmussal, ha a szuverenitás „megosztottá” válik, és a személyek és gondolatok országhatárokon átvélő áramlása felgyorsul?⁶ Lényegileg fog-e módosulni a nacionalizmus hagyományos arculata – vagyis definíció szerint az a politikai elv, amely arra törekszik, hogy a politikai és a nemzeti egység egymást fedje?⁷ Elveszti-e a relevanciáját a nemzetállam területisége, amelyen oly sok összehasonlító- és nemzetközi kapcsolatok elmélet alapul? Mi mellett érvelünk, hogy a regionális és globális integrációs folyamatok jelentősen megváltoztatják a politikai-kulturális koherenciát célul kitűző nacionalista törekvések belpolitikai és nemzetközi lehetőségeit, de teljesen nem sorvasztják el azokat. Sokkal inkább arról van szó, hogy a nacionalizmus új és régi formái egymás mellett léteznek, és az integráció esélyeit és irányait alakító komplex folyamat részeként kölcsönösen erősítik és gyengítik egymást.⁸

A kortárs nacionalizmusoknak továbbra is közös eleme az olyan intézményi formák iránti igény, amelyek lehetővé teszik a „nemzet” kulturális reprodukcióját a „nemzeti haza” területén. Ami változó, az az, ahogyan a különböző szereplők a nemzeti terület feletti birtoklást próbálják megvalósítani vagy megőrizni. Ezeket a törekvéseket az integrációs folyamatok alapvetően átalakítják. Ugyanakkor az integrációs folyamatokra is hatással vannak a nacionalizmus régi és új formái.

Ebben a tanulmányban egy olyan elméleti keretet vázolunk fel, amely segít abban, hogy a nacionalizmus és az integráció kapcsolatát egy dinamikus folyamatként értelmezhezzük. Érdeklődésünk fókuszában a nacionalizmus mint tartós intézményi stratégia áll,

⁶ Hoffmann, Stanley: *World Disorders: Troubled Peace in the Post-Cold War Era*. Lanham, Md.: Rowman and Littlefield Publishers, 1998; Keck, Margaret E. – Sikkink, Kathryn: *Activists beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*. Ithaca: Cornell University Press, 1998.

⁷ Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Ithaca: Cornell University Press, 1983, 1.

⁸ Beissinger, Mark R.: *Slovakia, Romania to coordinate solutions dealing with Hungary's Status Law*. 26 April, 2002.

amely az önrendelkező „nemzetek” újratermelésére való igyekezetében különböző formákban ölt testet.⁹ Sok modern és posztmodern nacionalizmuselmélet, illetve a szakpolitika-orientált irodalom várákozásaival ellentétben az integrációs folyamat nem eredményezi a nacionalizmus relevanciájának gyengülését. Ugyanakkor a hagyományos nemzetállami stratégia csak egyike a létező nemzeti törekvéseknek a jelenkori Európában. A tanulmányban a jelenlegi és jövőbeli EU-tagállamok, államok alatti csoportok és az EU-tagságot célul kitűző európai államok körében beazonosítható nacionalizmusoknak négy típusát mutatjuk be (1. táblázat). Az államrendszerrel kapcsolatos intézményi céloktól függően mindegyik stratégiának megvan a saját logikája, illetve az Európai Uniót érintő intézményi következményei. Ezen stratégiák egymást kölcsönösen erősítő és gyengítő dinamikái hatással lesznek az integrációra, hiszen a 2004 nyarára tervezett EU-bővítés jelentősen meg fogja változtatni az Unión belüli egyensúlyt a különböző típusú nacionalizmust folytató államok és állam alatti csoportok között.

Nacionalizmus típusa	Fő cél	Az EU-ban kinek a szövetségését látja
Hagyományos	A politikai és kulturális határok egybeesésének biztosítása (nemzetállam)	Államok
Állam alatti	A haza politikai képviseletének megerősítése az állam ellenében	Nemzetek
Transzszuverén	A nemzetet államhatárok felett összekötő intézmények létrehozása	Nemzetek
Protekcionista	A nemzeti kultúra megőrzése a bevándorlás és a társadalmi változások ellenében	Államok

1. táblázat: A nacionalizmusok tipológiája és az EU-val kapcsolatos nézeteik

⁹ A folyamat megértéséhez hasznos lehet a nemzetet intézményesült formaként leíró definíció Brubakertől (1996).

Variációk a nacionalizmusra Európában

A nacionalizmus elsődleges célja annak kijelölése, hogy ki melyik nemzethez tartozik melyik hazában (és milyen alapon), és mi történjen azokkal, akik nem tartoznak a nemzethez. Ezek a kérdések a leggyakoribb forrásai a nacionalista vitáknak, nem csak a posztkommunista Európában, hanem olyan régiókban is, mint a Közel-Kelet vagy Ázsia. A nemzetépítés mindhárom kulcsfogalma („nemzet”, „haza”, „önkormányzás”) folyamatos vitáknak van kitéve, de a valamilyen fajta intézményes önrendelkezés egy nemzeti alapon meghatározott hazában alapvető kíváncsalma minden nacionalizmusnak.¹⁰

A nacionalizmus szakirodalmá mutató arra, hogy pontosan ez a kíváncsalom az, ami a nemzeteket megkülönbözteti az etnikai csoportoktól. Noha az etnikai csoportokból születhetnek nemzetek, és a kulturális reprodukció az etnikai csoportok számára is cél, továbbá esetenként ezek a csoportok is hazájuknak tekinthetnek bizonyos területeket, az már nem szükségszerű célja az etnikai csoportoknak, hogy a haza területén önkormányzatiságot biztosító intézményekért küzdjenek. (Ilyen etnikai csoportok a bevándorlók, például a németországi törökök, vagy a „kötőjeles amerikaiak” az Egyesült Államokban.) Különösen hasznos Anthony D. Smith különbségtétele:

„[B]ár abban átfedés mutatkozik, hogy mindkettő ugyanabba a jelenségcsaládba (kollektív kulturális identitás) tartozik, az etnikai közösségnek általában nincs politikai célja. Az etnikai közösségnek sok esetben nincs nyilvános kultúrája, sőt, még területi dimenziója se, hiszen egy etnikai csoport esetén nem szükséges, hogy történelmi területeit fizikailag birtokolja. Egy nemzetet az tesz nemzetté, hogy

¹⁰ A „haza” Brubaker (1996) nacionalizmus-magyarozatában fontos fogalom, de nem ő az első, aki először próbálta elméletileg is megragadni a jelenséget. Az európai kontextusban azonban félrevezető az, ahogyan Brubaker használja a „hazát”. Ő az anyaországot „külső hazának” nevezi, ami elvesz a fogalom értelméből egy fontos réteget, hiszen a legtöbb „nemzeti” csoport a lakóhelyük szerinti közösségben igyekszik a kulturális reprodukciót biztosítani (és nem külföldön, ahogy ezt az anyaországok teszik). Másszóval azok az államok, ahol nemzeti kisebbségek élnek, magukban foglalják a kisebbség hazáját, ezért félrevezető az anyaországot hívni „hazájuknak”. Mi a haza alatt azt a területet értjük, ahol a nemzeti csoport kulturális reprodukciót kíván megvalósítani.

legalább huzamosabb ideje birtokolja a saját hazáját; emellett nyilvános kultúrát alakít ki, és valamilyen szintű önrendelkezést tűz ki célul. Ugyanakkor az nem szükséges, (...) hogy a nemzet szuverén állammal rendelkezék, elegendő, ha az autonómiára való törekvés együtt jár a haza fizikai birtoklásával.”¹¹

Mivel minden nacionalizmus a nemzeti reprodukció intézményesített formáira törekszik, adódik a kérdés, hogy ez a cél a hagyományos úton, azaz a nemzetállami keretben valósul-e meg. Azon nemzetek számára, amelyek az európai területi államiság tapasztalatából nőttek ki, a nemzeti szuverenitás egyet jelentett a nemzetállami léttel, és a nemzetiként meghatározott haza egyidejű politikai és kulturális birtoklásával.¹² Az elmúlt két évszázadban a nacionalista célok elérésének módjai közé tartoztak az államhatárok megváltoztatására tett kísérletek abból a célból, hogy a nemzet minden tagját magába foglalja az állam; a nem a saját nemzethez tartozó egyének kiűzése vagy erőszakos asszimilálása azért, hogy az ország etnikailag „megtisztuljon”; a más állam által gyakorolt politikai kontroll alóli elszakadási törekvések; illetve a kisebbségi lakosság arra való ösztönzése, hogy önként hazatelepüljön az anyaországába.

Európában ma a kormányzás „túlmutat a nemzetállamon”.¹³ Míg a kilencvenes években Slobodan Milošević arra törekedett, hogy

¹¹ Smith, Anthony D: *Nationalism: Theory, ideology, history*. Malden, Mass.: Blackwell Publishers, 2001, 12, valamint lásd még: Barrington, Lowell W: “Nation” and “nationalism”: The misuse of key concepts in political science. *PS: Political Science and Politics* 1997, 30:4, 712–6.

¹² Gellner, 1983. A nacionalizmus szakirodalmának legátfogóbb interdiszciplináris összefoglalóját lásd: Smith, 1998. Lásd továbbá: Barrington, 1997; Barkin, J. Samuel – Cronin, Bruce: The state and the nation: Changing norms and the rules of sovereignty in international relations. *International Organization* 1994, 48:1, 107–30; Hobsbawm, E. J.: Ethnicity and nationalism in Europe today. *Anthropology Today* 1992, 8:1, 3–8.

¹³ Lásd Haas, Ernst B: *Beyond the Nation-State: Functionalism and International Organization*. Stanford: Stanford University Press, 1964; Krasner, Stephen D: *Sovereignty: Organized Hypocrisy*. Princeton: Princeton University Press, 1999; Ruggie, John Gerard: Continuity and transformation in the world polity: Toward a neorealist synthesis. In Robert O. Keohane (ed.): *Neorealism and Its Critics*. New York: Columbia University Press, 1986. 131–57; Agnew, John: The territorial trap: The geographical assumptions of international relations theory. *Review of International Political Economy*. 1994, 1:1, 53–80.

etnikailag megtisztítsa az országát, és a szomszédok által birtokolt „etnikailag szerb” területeket az országhatárok erőszakos megváltoztatásával megszerezze, addig más európai államok (beleértve a poszt-miloševići Jugoszláviát is) más módokat találtak nacionalista céljaik előmozdítására. A „más utakat” azért alkalmazzák az államok és egyéb csoportok, mert egyre inkább egy EU-kormányozta Európa kontextusában kénytelenek működni, és ez a helyzet az egész kontinens politikai és gazdasági számításait átalakította.

Bővelkedünk nacionalizmustipológiákban: etnikai vs. polgári, forradalmi vs. ellenforradalmi, hivatalos vs. proto-nemzeti.¹⁴ Egyik sem ad kimerítő választ minden felmerülő kérdésre, de mindegyik hasznos gondolatokat fogalmaz meg a nacionalizmusok ontológiájáról, szereplőikről és következményeiről. A mi célunk az, hogy jobban megértsük a nacionalizmus és az európai integráció folyamata között fennálló kapcsolatot. Más tipológiáktól eltérően az általunk felállítottak kifejezetten az Európai Unión belüli nacionalizmustípusokat magyarázzák, azért, hogy jobban megértsük: mi történik a nacionalizmussal, ha a politikai-kulturális kongruencia jelentősen megváltozik. Az európai népesség az Európai Uniónak köszönhetően a nemzetállami kereteket meghaladva létezik, ezért ez a tipológia az állami szuverenitást gyengíteni kívánó nemzeti csoportokat vagy kormányokat hasonlít össze olyanokkal, amelyek ennek ellenkezőjére töreksenek, továbbá arra a kérdésre is keresi a választ, hogy mit jelent valójában az állami szuverenitás gyengítése. Vonzóbbá válik-e az individualista/liberális megközelítés és az európai identitás a csoportok számára, vagy továbbra is a partikuláris kulturális határok megerősítésére helyezik majd a hangsúlyt, esetleg megkísérlik kombinálni a két megközelítést? Az általunk megkülönböztetett négy nacionalista stratégia a következő: hagyományos, állam alatti, transzszuverén, protekcionista. A négy stratégiát tág fogalmak mentén definiáljuk, felvázoljuk versengő és egymást kiegészítő logikájukat, és mindegyikre hozunk példákat. Magyarország „virtuális nacionalizmusa,” amely jelenleg a legszisztematikusabban működő poszt-nemzetállami nacionalizmus a régióban, külön figyelmet érdemel. Mivel a magyar eset különösen

¹⁴ Hutchinson, John – Smith, Anthony D. (eds.): *Nationalism*. Oxford: Oxford University Press, 1994; Snyder, 2000.

jól megvilágítja a nacionalizmus és az integráció közötti kapcsolatot, ezért ezt a példát részletesebben tárgyaljuk. Mindemellett arra is kitérünk, hogy az új Európában milyen összjátéka van a nacionalizmusoknak. Ezt azon körülmények tárgyalásával fejtjük fel, amelyek a különböző típusú nacionalizmusok felemelkedéséhez vezettek, és amelyek az integrációs folyamat során hajlamosak kiváltani az átmenetet egyik nacionalizmustípusból a másikba.

Hagyományos nacionalizmus

Ahogy fentebb már kifejtettük, a nacionalizmus politikatudományi irodalma arra az Európában kialakult politikai stratégiára összpontosít, amely a nemzet politikai és kulturális határainak átfedését – más szóval a területileg szuverén, kulturálisan homogén nemzetállamot –, kívánja megteremteni vagy újratermelni. A nemzetállami megközelítést hagyományosnak nevezzük, mert a 19. és 20. század folyamán ez volt az államfejlődés domináns mechanizmusa Európában és a világ számos más részén. Woodrow Wilson gondolata például, miszerint a tartós béke és stabilitás a nemzeti önrendelkezésen alapszik, az I. világháborút követően győzedelmeskedett, és több olyan állam létrejöttét eredményezte, amely ma sorban áll az EU-tagságért. Továbbá a II. világháborút követő ázsiai és afrikai gyarmati felszabadulás is a nemzeti függetlenségi mozgalmak mentén bontakozott ki.

A szakirodalom bővelkedik a hagyományos nacionalizmus jellemzésében, így rámutat az eltérő politikai hagyományok különbözőségeire is, kiváltképp arra, hogy az államhoz viszonyítva a „nemzet” hogyan definiálódik az egyes esetekben.¹⁵ Az egyik leggyakoribb distinkciót az úgynevezett politikai és kulturális, vagy – a demokratizálódás keretében – a polgári és etnikai nemzetfogalom között teszi a szakirodalom. E szerint a dichotómia szerint bizonyos nemzetek a politikai közösség (állampolgárság) által határozódnak meg, míg más nemzetek a közös etnicitás alapján.¹⁶ Az Egyesült

¹⁵ Smith, 1998; Gellner, 1983; Hobsbawm 1990; Anderson, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1991; Brubaker, 1996.

¹⁶ Brubaker, Rogers: *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge: Harvard University Press, 1992.

Államok klasszikus példája a polgári modellnek, hiszen minden amerikai állampolgár automatikusan az amerikai nemzet tagja, míg ettől eltérően az olyan országok, mint Németország, az etnicitásra helyezik a hangsúlyt az állampolgárság meghatározásánál. A politikai (vagy polgári) nemzethez való tartozás legalábbis elviekben önkéntes, és a nemzeti identitás könnyebben elsajátítható, az etnikai alapon meghatározott nemzetek pedig szükségszerűen zártabbak.¹⁷

Azt azonban már sok kutató bizonyította, hogy a nacionalizmus gyakorlata jóval komplexebb annál, mint amit ez a dichotómia sugall.¹⁸ Az éppen aktuális körülményektől (azaz: mik az állam területi érdekei; hol tart a terület és lakosság közötti kapcsolat megteremtésében vagy konszolidálásában; a nemzetközi környezet mit tesz lehetővé vagy mit szorgalmaz) függően a nacionalista politikai elitek és közszereplők egyszer a politikai, másszor a kulturális elemeit hangsúlyozzák a nemzethez tartozásnak. De végső soron minden nemzet egyszerre politikai és kulturális. Például történészek és politológusok egyaránt úgy jellemezték a 18. századi Franciaországot (ami sokak szerint a polgári nacionalizmus megtestesítője), mint ami agresszív, sőt, sokszor erőszakos kulturális politikájával teremtett „a parasztokból franciákat”.¹⁹

Történelmi szempontból a nemzetet az etnicitás alapján meghatározó agresszív kulturális politikák végigkísérték a

¹⁷ Greenfeld, Liah: *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge: Harvard University Press, 1992; Dieckhoff, Alain: La déconstruction d'une illusion. L'introuvable opposition entre nationalisme politique et nationalisme culturel. *L'Année sociologique* 1996, 46:1, 43–55; Hastings, Adrian: *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

¹⁸ Dieckhoff, 1996; Brubaker, Rogers: The Manichean myth: Rethinking the distinction between “civic” and “ethnic” nationalism. In: Hanspeter Kriesi – Klaus Armingeon – Hannes Siegrist – Andreas Wimmer (eds.): *Nation and National Identity: The European Experience in Perspective*. Zurich: Verlag Rüegger, 1999, 55–71; Csergő Zsuzsa: National strategies and the uses of dichotomy. *Regio*, 2003. 3: 1.

¹⁹ Weber, Renate: Az anyaország és kisebbségei: Európai standardok. In: Kántor Zoltán (szerk.): *A Státustörvény: Előzmények és következmények*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2002. 36–56; Wardhaugh, Ronald: *Languages in Competition: Dominance, Diversity, and Decline*. Oxford: Basil Blackwell Publishers, 1987; Bourdieu, Pierre: *Ce que parler veut dire: L'économie des échanges linguistiques*. Paris: Fayard, 1982.

hagyományos nemzetállami fejlődést. Azonban a demokráciának a II. világháborút követő nyugati expanziója, és azzal párhuzamosan a nemzetközi stabilitás kívánalma és a kisebbségi jogok szavatolásának igénye elfogadhatatlanná tette a nemzetközi közösség számára az agresszív hagyományos nemzetépítés minden formáját (például az erőszakos határmódosításokat, a lakosság kitelepítését és a kikényszerített asszimilációt). Függetlenül attól, hogy hogyan definiálja a „nemzetet”, a hagyományos nacionalizmus napjainkban csak addig egyeztethető össze az „európai értékekkel”, amíg hajlandó a nemzeti sokszínűséget tolerálni az államhatárokon belül.

A legtöbb nyugat-európai állam, az EU-alapító Franciaországot és Németországot is beleértve, továbbra is érvényesíti a nemzeti elvet, és működtet olyan intézményeket, amelyek fenntartják a nemzetet a kívánt területen belül. Ugyanakkor Németország újraegyesítése óta a nemzetállamok létrehozására vagy megszilárdítására alkalmazott, fentebb bemutatott tradicionális nacionalista stratégiák már nem elsődlegesek a jelenlegi EU-tagállamok számára. A mai Európában azok a kormányok folytatnak hagyományos nacionalista politikákat, amelyek vagy új államokat irányítanak, vagy olyan, viszonylag régi államokat, amelyek drámai intézményi változásokon mentek keresztül a kommunizmus bukása után, és ezek a változások új lehetőséget teremtettek a többség-kisebbség nacionalista versengésére az állammal kapcsolatban. Emellett továbbra is vannak olyan állam alatti csoportok Európában, amelyek fenntartják az elszakadást célzó hagyományos nacionalista céljukat, mert meglátásuk szerint a lakóhely szerinti államuk idegen uralom alatt működik. Ilyen elszakadáspárti csoportok például az észak-írországi katolikusok vagy a spanyolországi baszkok.

Az újonnan függetlenné vált államokban – mint Horvátország, Észtország, Lettország, Litvánia, Macedónia, Szerbia, Szlovákia – szintén a hagyományos nacionalizmus a domináns politikai stratégia. Bulgária és Románia ugyan idősebb államnak számít, de itt is uralkodó a nemzetállami politika. Ezen országok mindegyikére jellemző (Litvániát kivéve), hogy a politikai elit úgy tekint az országban élő és valamely szomszédos országra anyaországaként tekintő kisebbségre, mint a hagyományos nemzetállami projekt megvalósulását jelentősen hátráltató tényezőre. Ezekben az országokban a többségi politikai elit nemzetépítő stratégiája a

nemzet kulturális definícióján alapul, ezért jellemzően kulturális asszimilációs politikákat folytatnak.

Abban azonban fontos különbségeket találunk, hogy ezekben az országokban a nacionalista elitek milyen döntéseket hoztak a kommunizmus bukása óta. Egyrésztől mind a három föderatív államalakulat (Szovjetunió, Jugoszlávia és Csehszlovákia) nemzeti választóvonalak mentén esett szét, Jugoszlávia szétesésekor pedig az új határok megállapítása erőszakos konfliktusok sorával járt. Másrészt viszont a régióban a legtöbb államépítési folyamat békés volt, és az európai integrációt tűzte ki célul.

Az elmúlt években több meggyőző magyarázat is született arról, hogy Jugoszlávia szétesése miért volt sokkal erőszakosabb, mint a balti államok leválása a Szovjetunióról, vagy mint Csehszlovákia kettéválása.²⁰ A nacionalizmus és a területiség elve mindegyik ország esetében alapvető fontosságú volt, mégis lényegi különbségek mutatkoztak abban, hogy ezek az elvek hogyan alakították a felbomlás folyamatát. Ellentétben a korábbi jugoszláv köztársaságokkal, Csehszlovákiában és a három balti államban a nemzeti csoportok különválasztása megtörténhetett anélkül, hogy ezek a csoportok egyazon házra tartottak volna igényt. (Noha az orosz kisebbségek száma jelentős a balti országokban, ők sokkal inkább bevándorló csoportokként viselkedtek. Ehhez hasonlóan sem a csehek, sem a szlovákok nem tartottak igényt azokra a területekre, amelyeken az államszövetség idején a másik nemzeti csoport lakott.) Azok a döntések, amelyeket a nemzetépítéssel kibontakozó konfliktusok során a domináns politikai elit meghozott, kritikuskak bizonyultak abból a szempontból, hogy a szétválás békésen vagy erőszakosan történt-e meg. Ennek kiemelkedő példája volt a posztuszovjet Oroszország, ahol a félelelemmel teli várakozásokkal ellentétben az a döntés született, hogy nem fojtják el erőszakkal a balti államok függetlenségét. A Baltikumban az elszakadás elfojtására alkalmazott erőszak – bár tragikus kimenetelű lett, de – még Gorbacsov idején is meglehetősen ritka volt. Ezzel szemben a szerb vezetés az erőszakot választotta, hogy megpróbálja egyben tartani Nagy-Szerbiát.

Az elit döntéseinek jelentősége az államépítés első fázisát követően sem csökkent. Ahol a nacionalizmus hagyományos formája

²⁰ Bunce, 1999; Beissinger, 2002.

dominált, ott a politikai elit alapvető szerepet játszott abban, hogy a többség-kisebbség viszonya konfliktusos vagy megegyezésszerű módon alakul-e. Azok a kormányok, amelyek a posztkommunista időszak elejétől kezdve csatlakozni kívántak az EU-hoz (mint Észtország, Lettország és Litvánia), hajlamosabbak voltak teljesíteni a nemzeti kisebbségek követeléseit, mint azok, amelyek a kulturális homogenitást fontosabb célnak ítélték az európai integrációnál (ilyen volt Szerbia, illetve Szlovákiában Vladimir Mečiar kormánya). A konfliktusos bolgár, román és szlovák kormányokat, amelyek a posztkommunista időszak első évtizedének jó részét uralták, az évtized végére konszenzuskereső kormányok váltották fel, amelyek együttműködtek a kisebbségek pártjaival, és hangsúlyozták az EU- és NATO-csatlakozás fontosságát. Észtország, Románia és Macedónia a kisebbségek nyelvi jogai és az állampolgárság kérdésében valószínűleg még sokkal kevésbé lett volna toleráns, ha az EU- és NATO-tagság nem lett volna kilátásban.²¹ Mečiar és Milošević után Szlovákia és Szerbia is hasonlóan reagált a Nyugathoz való csatlakozás ösztönzőire, bár mindkét országban felbukkannak egy virulensebb nacionalizmus maradványai.

Ezeket az eseteket az köti össze, hogy mindegyik ország továbbra is a nemzetállami modellben keresi a politikai-kulturális átfedés megvalósítását. E nacionalizmus logikája szerint az államok és állam alatti csoportok az EU-t sokkal inkább az államok kormánya közötti szövetségként értelmezik, amelyben az állami szuverenitás hangsúlyosan jelen van, és nem pedig egy teljesen integrált kultúra megvalósítására törekvő jelenségként. Ugyanakkor, összhangban az EU- és NATO-bővítés híveinek reményeivel, a keleti kormányok által folytatott hagyományos nacionalista célok meglehetősen visszafogottak, hiszen a tagjelöltek igyekeznek megfelelni az EU *acquis communautaire*-jének²² és/vagy a NATO tagsági

²¹ Csergő, Zsuzsa: *The politics of language and institutional legitimacy in Romania and Slovakia*. Doktori disszertáció, George Washington University, 2000; Wallander, Celeste A.: NATO's price: Shape up or ship out. *Foreign Affairs* 2002. 81:6, 2–8; Brusis, Martin: The European Union and interethnic power-sharing arrangements in accession countries. *JEMIE: Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 2003, no. 1. Available at www.ecmi.de/jemie. (letöltés ideje: 2003. augusztus 25.)

²² Az *acquis* az EU joganyagát jelenti, amely a tagállamok beleegyezésével született, és jelenlegi terjedelme meghaladja a 800.000 oldalt.

akciótervének. A nacionalizmus hiánya viszont nem mindig jelent egyet az integrációpártisággal. Jó példa erre Fehéroroszország, amely Aljakszandr Lukasenka elnöklete alatt nem Európa-párti nacionalista stratégiát követett, hanem Oroszország felé kezdett orientálódni.²³

Állam alatti nacionalizmus

Az állam alatti nacionalizmus kategóriájába olyan csoportok tartoznak, amelyeknek nincs saját államuk, de egy meghatározott haza birtoklására jogot formálnak. Az EU-n belül „történelmi nemzeti kisebbségeknek” nevezzük azokat a közösségeket, amelyek történelmi kapcsolatot (egyes esetekben akár múltbeli államiságot) feltételeznek az általuk lakott területtel, és meg is különböztetjük őket a relatíve újnak számító migráns csoportoktól.²⁴

Az ilyen európai közösségek megértéséhez hasznos a „hazai/szülőföldi közösség” fogalma. Ezek a közösségek azt a területet tekintik hazájuknak, amelyen már egy ideje élnek; általában az ezzel a hazával ápoltt kapcsolat történetét historiográfiai, földrajzi és irodalmi módon is alá tudják támasztani; és a haza területén valamilyen fajta önkormányzatiságot szeretnének elérni. Számos esetben azonban egyazon területet több közösség is hazájának tekint.²⁵

Mivel az állam alatti nacionalizmus célja nem az önálló államiság, különbözik a hagyományos nacionalista kategóriába tartozó szeparatista mozgalmaktól. Az állam alatti nacionalista csoportok célja a politikai képviselet, illetve olyan intézmények fenntartása, amelyek a közösség kulturális reprodukcióját biztosítják. Nyugat-Európában a bajorországi, észak-rajnai-vesztfáliai, salzburgi, vallon és flamand állam alatti csoportok szilárdították meg magukat

²³ Fehéroroszország és a nacionalista, nyugatbarát Litvánia példájának kitűnő összehasonlítását lásd: Abdelal, Rawi: *National Purpose in the World Economy: Post-Soviet States in Comparative Perspective*. Ithaca: Cornell University Press, 2001.

²⁴ Tabouret-Keller, Andrée: Western Europe. In Joshua A. Fishman (ed.): *Handbook of Language and Ethnic Identity*. Oxford: Oxford University Press, 1999. 334–52.

²⁵ A „hazai társadalom és bevándorló diaszpórák” közötti különbséget lásd: Esman, Milton J: *Ethnic Politics*. Ithaca: Cornell University Press, 1994, 6–7.

regionális szereplőkként, és transznacionális együttműködések révén igyekeznek erősebb képviselőt és több lehetőséget szerezni maguknak az Unió keretein belül. Az állam alatti csoportok közötti együttműködés egyre sürgetőbbé vált, amikor az Európai Unió megkezdte az alkotmányozási folyamatot. Ahogy az egyik képviselő mondta, mindegyik régió számára „adott egy hatásköri csomag, amelyet saját országuk alkotmánya, saját kormányuk és parlamentjük biztosít, valamint a lehetőség arra, hogy autonóm módon törvényeket léptessen életbe, gyakran akár ugyanazon a szinten is, mint a szuverén állam.”²⁶ Katalónia például felügyeli az oktatást, az egészségügyet, a kultúrát és a szociálpolitikai szolgáltatásokat, továbbá a regionális rendőrséget, amelynek a régióban erősebb a hatásköre, mint a központi állami rendőrségé. Ehhez hasonlóan a skót parlamentnek döntési joga van mezőgazdasági, oktatási, egészségügyi és lakhatási kérdésekben, Westminster pedig a költségvetést, a biztonságpolitikát és a szociális politikát felügyeli.²⁷

Ahelyett, hogy a hagyományos nacionalista projektekhez hasonlóan a függetlenségért harcolnának, ezek a régiók arra próbálják használni az Európai Uniót, hogy magasabb fokú önkormányzatiságot vívjanak ki. A Katalóniát 23 éve vezető Jordi Pujol a következőképpen fogalmazta meg ennek a stratégiának a lényegét: „Katalóniának kettős prioritása van: hogy nemzeti, nyelvi, kulturális és gazdasági entitásként megerősítse egyéniségét, és hogy hozzájáruljon Spanyolország, mint nagyobb egész fejlődéséhez.” Azt is hozzátette: „Itt ez egy világos példája annak, hogy a mi nacionalizmusunk konstruktív és pozitív. Mi mindig is nagyon

²⁶ Colloquium of the Constitutional Regions: *Reinforcing the role of the constitutional regions in Europe*. Brussels, 2001. február 22. www.flanders.be/public/authority/government/news/index.asp. (letöltés ideje: 2003. augusztus 25.)

²⁷ Martínez-Herrera, Enric: From nation-building to building identification with political communities: Consequences of political decentralisation in Spain, the Basque Country, Catalonia, and Galicia, 1978–2001. *European Journal of Political Research* 2002. 41:4, 421–53; Kymlicka, Will: Multiculturalism and minority rights: West and East. *JEMIE: Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. Special issue: Will Kymlicka and exporting liberal pluralism: Western political theory and ethnic relations in Eastern Europe. 2002. no. 4. www.ecmi.de/jemie/special_4_2002.html. (letöltés ideje: 2003. november 18.); Alvarez, Lizette: Hopes ebbing for Scottish parliament. *The New York Times*, 28 February, 2003, A10.

Európa-pártiak voltunk – már 30 éve is, amikor Spanyolország még Európa-ellenes volt.”²⁸ Egy másik regionális képviselő a jövő kapcsán úgy érvelt: „Az állampolgárok érdekeit az Európai Parlament képviseli, a tagállamok érdekeit a Tanács, az ’általános európai érdekeket’ pedig a Bizottság. A régióknak viszont még nincs elég beleszólásuk a döntéshozatali folyamatba.”²⁹ Az egyik konkrét cél az Európai Bírósághoz való ugyanolyan közvetlen hozzáférési jogosultság elérése volt, amilyennel a tagállamok rendelkeznek abban az esetben, ha kompetenciájukat megsérti az Európai Unió.³⁰

A régióknak ezt a transznacionális együttműködését az elmúlt évtizedben az Unió mint szupranacionális intézmény tette lehetővé. Devashree Gupta úgy fogalmaz: „Azáltal, hogy transznacionális hálózatok létrehozására bátorít, az EU szövetségesként viselkedik; azáltal, hogy a hálózatok megalakulásához politikai teret biztosít, az EU segítőként viselkedik; azáltal pedig, hogy a nacionalisták számára fontos területeken szakpolitikai kompetenciával rendelkezik, az EU mobilizációs célpontként viselkedik.”³¹

Az állam alatti nacionalisták abban bíznak, hogy az Európai Unió gyengíteni fogja a központi kormányzatok hatalmát, és így a régióknak nagyobb terük lesz nacionalista programjuk képviselésére.

²⁸ Championing the Catalan nation: President Jordi Pujol fights on to strengthen his region's autonomy. *The Washington Times*, 28 January, 1999. www.internationalreports.com/archives/99/spain/21.html. (letöltés ideje: 2003. szeptember 23.)

²⁹ Dewael, Patrick: Welcoming speech, *Colloquium of the Constitutional Regions*. 2001. www.flanders.be/public/authority/government/news/colloquium.pdf. (letöltés ideje: 2003. szeptember 23.). A gazdaságpolitika koordinálása céljából Katalónia, Lombardia, Baden-Württemberg és Rhône-Alpes 1988-ban létrehozott egy egyesülést. Lásd Anderson, James – Goodman, James: Regions, states, and the European Union: Modernist reaction or postmodernist adaptation? *Review of International Political Economy* 1995, 2:4, 600–31.

³⁰ Erről a követelésről lásd pl.: Generalitat de Catalunya: *Eighty proposals for a new Europe: Conclusions and proposals from the Catalan convention to debate the future of the European Union*. 2003. január. europa.eu.int/futurum/documents/other/oth010103_2_en.pdf. (letöltés ideje: 2003. szeptember 23.)

³¹ Gupta, Devashree: *Nationalism in a transnational age: Regional nationalist networks in the European Union*. Konferenciaelőadás, Annual meeting of the American Political Science Association, Boston, 2002. augusztus 29 – szeptember 1., 17.

Hangsúlyait tekintve tehát ez a típusú nacionalizmus hasonlít a transzszuverén nacionalizmushoz (lásd alább), hiszen az Unióra inkább a nemzetek, semmint az államok szövetségeseként tekint. Ezzel a megközelítéssel nem minden régió lesz szükségszerűen elégedett a jövőben, viszont az állam alatti nacionalizmus képes átmenni hagyományos szeperatista nacionalizmusba, ebben pedig az Uniónak is fontos lehet a szerepe. A Skót Nemzeti Párt (SNP) például egy idő után az EU-ra már nem úgy tekintett, mint a függetlenség kivívásának akadályára, hanem mint olyan közegre, amely segít az államiséget életképes opcióvá tenni. A közös piac miatt például az Unió belüli függetlenség ellenére is folytonos lenne Skócia hozzáférése az angol piachoz. Ez a lehetőség a hetvenes években még nem volt adott, így a függetlenségért ezt a potenciálisan súlyos árat meg kellett volna fizetni. Ezen felül, az SNP értelmezése szerint, Skóciának EU-tagállamként nagyobb politikai befolyása lenne. Egy kutató szerint a munkáspárti és SNP-szavazók számára „az önkormányzatiság követelése és az EU-pártiság pozitív módon fonódott össze a kilencvenes évekre, ami a teljes ellentétje az 1979-es szituációnak, amikor is az önkormányzatiság támogatása és az EU-pártiság között negatív összefüggés állt fent.”³² Amennyiben az SNP kormányzati többséget szerez, lehetséges, hogy népszavazás útján az elszakadáshoz is megszerzi a választók támogatását, és ezáltal a hagyományos nemzetállami modellben megvalósítja a kitűzött célját.³³ Az ilyen elsőprő változásokat kiváltó tényezőket vizsgálva a kutatók arra jutottak, hogy az intézményi struktúrák (például a választási rendszer) relevánsak lehetnek. John Ishiyama és Marijke Breuning az európai politikáról szóló tanulmányukban mellett érveltek, hogy az arányos képviseleti rendszer hajlamosabb radikalizálni a nacionalista programokat, mert nagyobb lehetőséget biztosít a parlamentbe való bekerülésre, míg az egyszerű többségi választási

³² Dardanelli, Paolo: *Does supra-national integration fuel sub-national demands for self-government? Evidence from a comparative analysis of Scotland over time*. Konferenciaelőadás, Annual meeting of the American Political Science Association, Boston, 2002. augusztus 29 – szeptember 1., 19.

³³ Lásd pl. Duncan, Alison: *The changing nature of sovereignty. Speech to the Association of Third World Affairs*, Washington, D.C., 2001. július 10.; illetve Elcock, Howard – Keating, Michael (eds.): *Remaking the Union: Devolution and British Politics in the 1990s*. London: Frank Cass Publications, 1998.

rendszerek inkább mérsékelt irányba terelik ezeket a programokat. Érvelésük szerint a választási rendszer típusa „meghatározza annak esélyét, hogy egy etnopolitikai párt képviselőhöz juthat-e”, illetve, hogy „a párt széles támogatottságú és mérsékelt marad-e, vagy pedig széttöredezik és radikalizálódik.”³⁴

Transzszuverén nacionalizmus

A transzszuverén nacionalizmus azokra a nemzetekre alkalmazható, amelyek a jelenlegi államhatárokon átnyúlnak, de a határmódosítás céljáról letettek – elsősorban azért, mert a mai Európában ennek túl nagy lenne az ára. A II. világháborút követően Európában a stabilitásnak döntő jelentősége volt, ezért a nemzetközi rendszer nem legitimálta új nemzetállamok létrejöttét a kontinensen, hanem a meglévő államhatárokon belüli nemzeti homogenizációs politikákat támogatta. Az európai államhatárokat később az 1975-ös Helsinki Záróokmány törvénybe is iktatta, így a határmódosításokra már csak békés módon volt lehetőség.

A hidegháború végét és a kommunista államszövetségek összeomlását követően a nemzetközi közösség ismét jóváhagyta, hogy új államok alakuljanak, méghozzá olyan nemzeti határvonalak mentén, amelyek a kommunista államszövetségek idején is fennmaradtak és újratermelődtek. Így például Grúziát és Bosznia-Hercegovinát elismerte a nemzetközi közösség, de a korábbi szovjet vagy jugoszláv köztársaságokon belüli entitásokat, például Csecsenföldet vagy Koszovót, nem ismerte el. A kilencvenes évek véres konfliktusai Csecsenföldön és a Balkánon megmutatták, hogy a hagyományos, szeparatizmussal vagy határváltozással járó nacionalizmusnak még mindig túl nagy ára van Európában. A transzszuverén nacionalizmus elragadja azt a hagyományos súlypontot, hogy a politika nemzeti vonalak mentén kell, hogy szerveződjön, de ahelyett, hogy területi változásokkal vagy lakosságtelepítéssel hozna létre nemzetállamot, a nemzeti centrum

³⁴ Ishiyama, John T. – Breuning, Marijke: *Ethnopolitics in the New Europe*. Boulder, Colo.: Lynne Rienner Publishers, 1998, 166.

intézményeket hoz létre, amelyek a létező államhatárokon átívelően fenntartják és reprodukálják a nemzetet.³⁵

A transzszuverén nacionalizmusra példa Ausztria II. világháborút követő politikája az olaszországi Dél-Tirol tartományban élő németajkú közösség felé, Oroszország politikája a volt szovjet köztársaságokban (Lettország, Ukrajna) élő orosz etnikumú közösségek felé, vagy Románia politikája a moldovai románok felé. (Az utóbbi példa nem teljesen egyértelmű: míg Magyarország kétoldalú szerződésekben hivatalosan is lemondott a szomszédos országokkal szembeni területi igényeiről, addig Románia ezt csak Ukrajnával kapcsolatban tette meg, Moldovával nem.) A moldáv kormány próbálja rávenni a román kormányt, hogy írjanak alá barátsági szerződést, de ennek megvalósulása hosszú ideje csúszik amiatt, mert Románia ragaszkodik egy olyan paragrafus beleírásához a Molotov-Ribbentrop paktumról, amely érvénytelenítene a Szovjetunió moldovai területszerzését Romániától. A moldáv kormánynak nem áll érdekében egy ilyen paragrafus beillesztése, hiszen az ő nézőpontjukból a szerződés hatásköre éppen az, hogy a köztársaság önálló államiségét megerősíti. A bukaresti román elit viszont a romániai és a moldovai románokat egyazon román nemzet tagjának tekinti, és sokan örömmel látnának egy hagyományos megoldást, azaz egy határmódosítással vagy egyesüléssel létrejövő Nagy-Romániát.³⁶ Az egyesüléspárti mozgalom ezidáig sikertelen volt, és román kormányzati politikusok sem jelentettek be területi egyesítési programot, hiszen szeretnék lezárni a NATO- és EU-csatlakozási folyamatot. Így a területi egyesülés helyett inkább transzszuverén nemzetpolitikát folytatnak, amellyel a két társadalom

³⁵ Itt ismét hasznos Brubaker (1996) fogalma a nemzetről, mint intézményesített formáról. Brubaker emellett számításba veszi a „triadikus nexust” vagy „kölcsonösen egymástól függő viszonyrendszert,” amely két szomszédos állam és egy olyan nemzeti kisebbség között áll fenn, amelyik az egyik államban él, de kulturálisan a másikhoz „tartozik”. Ugyanakkor Brubaker nem építette bele ebbe a kapcsolati modellbe a tágabb, európai integrációs dinamikát, és annak hatását a nacionalista stratégiákra.

³⁶ BBC Monitoring Service, U.K. edition: *Moldova-Romania summit to focus on friendship treaty*. 9 February, 2001; BBC Monitoring Service, U.K. edition: *Romanian president promises “special attention” to ethnic Romanians in Ukraine*. 31 January, 2001.

közötti interakciót erősítik, valamint a moldovai románok számára lehetővé tették a román állampolgárság megszerzését.

A moldovai románajkú közösség eddig csekély érdeklődést mutatott a romániai politikai elit nemzetépítő törekvései iránt. Habár továbbra is a hagyományos nemzetállami terv (és benne a központosítás és a kulturális homogenizáció) marad a román kormány domináns nemzeti stratégiája, ezzel egyidejűleg a román politikai elit nemzetpolitikát folytat a határon túli, elsősorban Moldovában, de az Ukrajnában élő románok felé is. A román eset rámutat arra, hogy a transzszuverén nacionalizmus sikerének egyik feltétele, hogy a nacionalista központ stratégiáját a határon túli nemzeti kisebbség is magáénak érezze. Ha azonban a határon túli kisebbséget nem mobilizálják, akkor a transzszuverén nacionalizmust nehéz, vagy akár lehetetlen kivitelezni.³⁷ Ehhez a nemzetépítő stratégiához szükséges egy határon túli közösség, amely ugyanazon kulturális nemzet részének tekinti magát, és szükséges egy nemzeti központ is, amely mind kulturálisan, mind gazdaságilag vonzó a kisebbség számára.

Moldovában a transzszuverén nemzeti mobilizáció gyengeségének az a legfőbb oka, hogy a romániai központ kudarcot vallott az egységes román nemzettudat kialakításában. A modern román államnak 19. század végi megalakulásakor részét képezte Moldova.³⁸ Hiába kezdte meg a nemzetépítést a központi román politikai elit, Cristina Petrescu szerint a moldovai területeken élő románajkú népességet nem érdekelte a román nemzeti lét, mert nagyon szegények voltak (és a román központ nem javított a gazdasági helyzetükön), és többnyire írástudatlanok is (így a román nemzetiesítő oktatási politika alacsony határfokkal bírt). Másképpen fogalmazva, a késő 19. századi román állam nem tudta sikerrel alkalmazni a „modernizációval kulturális homogenizációt” képletét ebben a régióban.³⁹

³⁷ A mobilizáció fontosságáról a nacionalizmus sikerében lásd: Beissinger, 1996.

³⁸ Kiváló átfogó tanulmányt írt Moldováról King, Charles: *The Moldovans: Romania, Russia, and the Politics of Culture*. Stanford: Hoover Institution Press, 2000.

³⁹ Petrescu, Cristina: Contrasting/conflicting identities: Bessarabians, Romanians, Moldovans. In Trencsényi, Balázs – Petrescu, Dragos – Petrescu, Cristina – Iordachi, Constantin – Kántor, Zoltán (eds): *Nation-Building and Contested*

Az 1990 utáni magyar kormány nemzetépítő stratégiája kifejezetten jó példája a transzszuverén megközelítésnek. A magyar politikai elit szeme előtt olyan nemzet lebegett, amelyet intézmények kötnek össze a határok felett. Magyarország határain kívül közel 3 millió magyar etnikumú személy él, akik az egységesült Európában az egyik legnagyobb történelmi kisebbségi csoportot alkotják majd. A magyar esetben a hagyományos nacionalizmus a magyar nemzet államát akarná létrehozni vagy területi revízióval (hasonló módon, ahogyan a szerb állam akarta egyesíteni az összes szerbet), vagy bevándorláspolitikával (hasonlóan ahhoz, ahogy Nyugat-Németország támogatta a német nemzetiségűek hazatelepülését a II. világháború után), párosulva az országban élő kisebbségek asszimilálásával. De ilyen politikák helyett a posztkommunista magyar kormány belföldön inkább toleráns kisebbségi politikát, a határon túli magyarok irányába pedig nem hagyományos nemzetpolitikát folytatott.⁴⁰ E mögött a nacionalizmus mögött az a logika áll, hogy a nemzeti célok úgy valósíthatók meg a legjobban, ha Magyarország és a szomszédai is EU-tagokká válnak, és így az államhatárok eltűnnek. Ily módon ez a nemzeti program közel áll az állam alatti nacionalizmushoz, de más a kiindulópontja: a transzszuverén nacionalizmust az a nemzeti központ irányítja/vezeti, amely egyben az állam politikai központja is.

1990 óta a magyar kormányok intézmények (kormányzati ügynökségek, kormányzati pénzből működő alapítványok) sorát hozták létre, amelyek összekötik a szomszédos államokban élő magyarokat Magyarországgal, és arra ösztönzik őket, hogy a „szülőföldjükön” maradjanak magyarok; vagyis álljanak ellen az asszimilációnak, és maradjanak a magyar nemzet tagjai ott, ahol élnek, ahelyett, hogy Magyarországra költöznének.⁴¹ Bizonyos

Identities: Romanian and Hungarian Case Studies. Budapest: Regio Books; 2001. Iasi: Editura Polirom, 153–78.

⁴⁰ Magyarország kisebbségpolitikájáról lásd: Bodáné Páló Judit: Egy törvény története. *Regio*, 1993/3, 182–92; Németh Zsolt: Vezérszónoklat a kisebbségi törvényről. *Pro Minoritate* 1992. 13:4, 30–3; Tilkovszky Loránt: Nemzetiség és magyarság: Nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig. Budapest: IKVA, 1994; Radó Péter: The public use of minority languages in Hungary. *Regio*, 1994. 130–40.

⁴¹ Csergő, Zsuzsa – Goldgeier, James M.: Virtual nationalism. *Foreign Policy* 2001, 125 (July–August), 76–7.

politikai vezetők, például a Magyar Igazság és Élet Pártja (MIÉP) politikusai üdvözlénének egy határmódosításokkal létrehozott magyar nemzetállamot, de az ilyen hangok jelenleg nem képviselnek jelentős politikai erőt Magyarországon. A legtöbb magyar politikus tisztában van azzal, hogy a revizionizmus a II. világháború utáni nemzetközi rendszerben, és kiváltképpen Európában továbbra is elfogadhatatlan javaslat.⁴² A MIÉP következetesen alacsony támogatottsága (főként a nyugat-európai, hasonló jobboldali pártok támogatottságával összehasonlítva) azt mutatja, hogy a magyar közvélemény számára a revízió gondolata nem vonzó. A Romániával szembeni revízió például azt jelentené, hogy az Erdélyben élő több mint hat millió román is Magyarországhoz kerülne, akik így Magyarország lakosságának több mint egyharmadát tennék ki. Igen szélsőséges képzelőerő kell ahhoz, hogy valaki azt állítsa, hogy egy ilyen változás stabil magyar nemzetállamot eredményezne – vagyis azt, ami a hagyományos nacionalizmusnak ideális esetben az eredménye.

A magyar transzszuverén nemzeti stratégiának három fő, egymással szorosan összefonódó komponense van: (1) intézményi hálózat, amely a határon túli magyarokat összeköti a magyarországiakkal, és erősíti a Magyarország határain kívül élő magyarok politikai, szociális és gazdasági helyzetét; (2) a különböző, helyi és regionális kisebbségi magyar autonómiakövetelések támogatása; (3) Magyarország és a szomszédos államok EU-csatlakozásának előmozdítása. Ez a nemzeti stratégia koherens elvárásokat tükröz. Ha Magyarország összes szomszédjával együtt EU-taggá válik, akkor az Európai Unió a jelenlegi állampolgársági határokat meg fogja szüntetni. Egy szupranacionális, decentralizált struktúrában, amely lehetővé teszi erős regionális intézmények létét, a magyarok úgy élhetnek, mintha semmilyen politikai határ nem választaná el őket.⁴³ A magyar politikai diskurzusban ez az

⁴² Noha a posztkommunista Közép-Kelet-Európában számos határmódosításra volt példa, az új államok határai mindig korábban létező területi határvonalak mentén lettek meghúzva a föderális államok széthullásakor. Bunce, 1999.

⁴³ BBC Monitoring Service U.K. edition: *Premier outlines Hungarian idea on future European Union*. 29 July, 2001 és Kántor, Zoltán: Nationalizing minorities and homeland politics: The case of the Hungarians in Romania. In Trencsényi, Balázs – Petrescu, Dragos – Petrescu, Cristina – Lordachi, Constantin – Kántor, Zoltán (eds): *Nation-Building and Contested Identities: Romanian and*

elképzelés úgy jelenik meg, mint a létező államhatárok virtuálissá tételének igénye. Ha megkérdeznénk egy magyar politikust, hogy a „határok nélküli” Európában mi lehetne a hatalom új mintázata, minden bizonnyal azt válaszolná, hogy a több központtal és többféle lojalitással bíró „régiónok Európája”, John Ruggie modern középkor-elképzeléséhez hasonlóan.⁴⁴ Ebben a megközelítésben a határon túli magyarok Budapestet a nemzeti központjuknak tekinthetnék; Pozsonyt, Bukarestet vagy Belgrádot az államuk fővárosának; Kolozsvárt, Újvidéket és más városokat saját regionális központjuknak stb.

Az a nyelvezet, amit a magyarok az intézményi autonómiáért való érvelésükben használnak, nagyban támaszkodik olyan fogalmakra – regionalizmus, decentralizáció, szubszidiaritás –, amelyek széleskörben elfogadottak Nyugat-Európában. Magyar kormányzati tisztviselők lobbiztak nemzetközi fórumoknál (például az Európa Tanácsnál vagy az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezetnél) a kisebbségi magyar pártok érdekében, és ezen közösségek helyi és regionális önkormányzatisághoz való jogáért való érvelésükhöz felhasználták a decentralizáció és regionalizmus irányába mutató általános európai trendet.⁴⁵ A Magyarországgal szomszédos országokban azonban nincs olyan jelentős többségi politikai párt, amely támogatná a magyar kisebbségek által elképzelt autonómiamodelleket. A legtöbb szomszédos kormány vonakodva és igen lassan hajlandó csak az adminisztratív, gazdasági és kulturális politika centralizált ellenőrzésétől elmozdulni a hatalom regionális vagy helyi szintre való delegálása felé. Az ukránok, horvátok, szlovének és szlovákok jelenleg konszolidálják új államukat. A szerbek, Magyarország déli szomszédai pedig Jugoszlávia felbomlását követően több terület felett veszítették el az ellenőrzést, mint amennyinek a feladásával előzőleg számoltak.

A folyamatos feszültség Magyarország és szomszédai között rámutat a nehézségre, ami a határok egyoldalú „virtualizálásával” jár a magyar politikai elit számára egy olyan régióban, ahol az államok nem érdekeltek abban, hogy szuverenitásuk Magyarország javára

Hungarian Case Studies. Budapest: Regio Books; 2001. Iasi: Editura Polirom, 249–74.

⁴⁴ Ruggie, 1986.

⁴⁵ Interjú Tabajdi Csabával, a Határon Túli Magyarok Hivatalának vezetőjével. Készítette: Csergő Zsuzsa, Budapest, 1996. június 10.

gyengüljön. Ehhez hasonlóan a regionalizmust és a helyi autonómiát sem lehet sikeresen promotálni olyan kormányok ellenében, amelyek kifejezetten ellenzik ezeket a folyamatokat. Ugyanakkor Magyarország legtöbb szomszédja szeretne EU-tagga válni, reményt adva ezzel a magyaroknak, hogy a csatlakozás és integráció folyamata során a decentralizáció és a regionalizmus mégis csak győzedelmeskedik az olyan államokban is, amelyekben jelenleg a hagyományos nemzetállami stratégia az uralkodó ideológia. Ebből kifolyólag Magyarország támogatja szomszédai EU-tagságát.

Azonban a bővítésről szóló döntéseket nem Budapesten hozzák. Noha az EU (még a 10 államot érintő 2004-es bővítést követően is) támogatja az újabb keleti bővítést, a jelentkezőkkel továbbra is egyesével fog foglalkozni, márpedig Magyarország néhány szomszédjának kevés esélye van arra, hogy a közeljövőben tagországgá váljon. Szlovákia és Szlovénia Magyarországgal együtt 2004-ben fog belépni az Unióba, de Románia legalább 2007-ig biztosan nem lesz tag, Horvátország, Ukrajna és Szerbia pedig csak jóval később tud – ha egyáltalán – majd csatlakozni.⁴⁶ Ha Magyarország tagga válik úgy, hogy közben néhány szomszédja nem csatlakozik az EU-hoz, akkor olyan helyzetben találja magát, ahol a szuverenitása meggyengült, de a tagságtól remélt közös nemzeti jót – a magyarok közötti szociális és gazdasági interakciót nehezítő akadályok lebontását – nem kapta meg. Emellett a magyar kormány el fogja veszíteni a határon túli magyarokkal való „foglalkozás” hagyományos módozatai feletti autoritását is.⁴⁷ Egyebek mellett például el kell fogadnia egy esetleges uniós bevándorláspolitikát, valamint bizonyos mértékig veszíteni fog a külpolitika irányítása feletti befolyásából, ezzel együtt pedig a szomszédokkal való kétoldalú tárgyalások feletti szabadságából is.

Ezekkel a következményekkel számolva a magyar kormány módot keresett arra, hogy a szomszédos országokban élő magyarokat

⁴⁶ Az EU-csatlakozók kiválasztásának problémáiról lásd. Batt, Judy – Wolczuk, Kataryna: Keep an eye on the East: The European Union should not ignore regions that fall outside its plans for enlargement. *Financial Times*, 23 February, 2001, 15.

⁴⁷ A magyar alkotmány 6(3) cikke deklarálja a magyar kormány felelősségvállalását a határon túli magyarokkal szemben. A Magyar Köztársaság Alkotmánya 1998. Ezt a felelősséget a mindenkori magyar kormányok mindig kifejezésre juttatták, ami néha heves ellentéteket eredményezett a régióban.

„virtuálisan” bevigye az Európai Unióba, akkor is, ha az ő lakóhely szerinti országuk kívül marad az EU-bővítésen. A kettős állampolgárság megadása (amit néhány szomszédos ország, például Románia vagy Horvátország nemzetpolitikája alkalmaz) kevés politikai támogatottságot élvez Magyarországon.⁴⁸ Orbán Viktor (1998 és 2002 között miniszterelnök) pártja ezért a 2001-ben elfogadott, a Szomszédos országokban élő magyarokról szóló törvény keretében talált alternatív megoldást erre a kérdésre.⁴⁹ A gyakran csak státustörvénynek nevezett szabályozás a magyar transzszuverén nemzeti program lényegét fogalmazza meg. Intézményesíti a magyar nemzet tagjai közötti kapcsolatot államhatárokon átívelően; a határon túli magyarok szülőföldjükön való helyzetének megerősítéséhez segítséget ad (és a többségi nemzethez való asszimilációt gátolja); és megteremti az alapokat az egész magyar nemzet jövőbeli EU-tagságához. Orbán az európai integráció kontextusába helyezte a törvényt:

„Meggyőződésem szerint a státustörvény számos európai mércével mérhető újdonságot alkalmaz, körvonalazza a magyar koncepciót a jövő Európájáról. De Gaulle idején a franciák azt gondolták, hogy az Európai Uniónak az ide tartozó államok uniójának kellene lennie. Kohl kancellár idején a németek azt találták ki, hogy az EU a régió Európája kell hogy legyen. Mi, magyarok azt a gondolatot bocsátottuk vita tárgyává, hogy a jövő Európája legyen a közösségek Európája, beleértve a nemzetek közösségét is. Erről szól a státustörvény.”⁵⁰

⁴⁸ A kettős állampolgárság kérdéséről az Európai Unióban lásd: Howard, Marc Morje: *One person, two votes? Dual citizenship in the countries of the EU*. Konferenciaelőadás, Annual meeting of the American Political Science Association, Boston, 2002. augusztus 29 – szeptember 1.

⁴⁹ A törvényt lásd: Határon Túli Magyarok Hivatala: *A szomszédos államokban él magyarokról szóló törvény*. 2003. február 10, www.htmh.hu/torveny.htm. (letöltés ideje: 2003. augusztus 25.), vonatkozó dokumentumok és egyéb irodalom. A törvény posztmodern vonatkozásait tárgyalja: Fowler, Brigid: *Fuzzing citizenship, nationalising political space: A framework for interpreting the Hungarian "status law" as a new form of kin-state policy in Central and Eastern Europe*. Working Paper 40/02 of the ESRC One Europe or Several? research programme, 2002. www.one-europe.ac.uk/pdf/w40fowler.pdf. (letöltés ideje: 2003. szeptember 23.)

⁵⁰ BBC Monitoring Service, 2001b

A nemzeti közösségek Európájának víziója nem magyar találmány. Adrian Năstase román miniszterelnök hasonló célokat fogalmazott meg, amikor azt mondta, „az Európai Unió a nemzetek uniója lesz, nem pedig a nemzetellenes integráció uniója”.⁵¹ A nemzeti közösségek fenntartására való törekvés Európa-szerte közös szálként jelenik meg a kulturális reprodukció különböző folyamataiban.⁵²

A magyar státustörvény körüli folytatódó viták előrevetítik az európai integráció kihívásait az eltérő és egymással versengő nemzeti célok hátulütőivel kapcsolatban. A törvény Magyarországon politikai vitát generált, és két szomszédos ország – amelyben nagyszámú magyar kisebbség él – vehemensen tiltakozott ellene. A román és a szlovák kormányok amiatt kritizálták a törvényt, mert az gyengíti kizárólagos szuverenitását a magyar etnikumú állampolgárok felett, és diszkriminatív a szomszédos országokbeli többségi nemzet tagjaival szemben. Nem meglepő módon a státustörvény mélypontra juttatta Magyarország kapcsolatát a szomszédos országokkal, főként Romániával és Szlovákiával.⁵³

Az Európai Bizottság a demokrácia érvényesítésére a jog eszközeivel (ismertebb nevén: Velencei Bizottság) jelentésben válaszolt a státustörvény körüli feszültségekre. A jelentésben arra szólította fel a magyar kormányt, hogy kövesse a bevett „európai normákat,” és politikáiról egyeztessen azokkal a szomszédos államokkal, amelyekben magyarok élnek. Hogy az „európai sztenderdeket” definiálni tudja, a Bizottság összevetette a magyar státustörvényt a határon túli kisebbségeknek valamilyen előnyt

⁵¹ Pârâianu, Răzvan: National prejudices, mass media, and history textbooks: The Mitu controversy. In Trencsényi, Balázs – Petrescu, Dragos – Petrescu, Cristina – Iordachi, Constantin – Kántor, Zoltán (eds): *Nation-Building and Contested Identities: Romanian and Hungarian Case Studies*. Budapest: Regio Books; 2001. Iasi: Editura Polirom, 93–117, 105.

⁵² A nacionalizmusról és kulturális reprodukcióról lásd: Schöpflin, 2000.

⁵³ Határon Túli Magyarok Hivatala: *A szomszédos országokban élő magyarokról szóló törvényjavaslat részletes vitája az Országgyűlés 2001. május 29-ei ülésnapján*, www.htmh.hu/reszletes.htm. (letöltés ideje: 2003. november 18.); Reuters: *Slovaks, Czechs quit talks in protest at Hungary*. 22 February, 2002; BBC Monitoring Service, U.K. edition: *Slovakia, Romania to coordinate solutions dealing with Hungary's Status Law*. 26 April, 2002. A törvény átfogó tárgyalását lásd: Kántor Zoltán (szerk.): *A Státustörvény: Előzmények és következmények*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2002.

biztosító, hasonló európai jogszabályokkal (köztük a szlovákkal is), és megfogalmazott néhány módosítási javaslatot a magyar jogszabályhoz.⁵⁴ Válaszul arra a kritikára, hogy a státustörvény Magyarország területén külföldi állampolgároknak magyar identitásuk apropóján biztosít gazdasági kedvezményeket, és ezáltal diszkriminálja a szomszédos országok többségi nemzethez tartozó állampolgárait, a magyar kormány kétoldalú megállapodást írt alá Romániával a román állampolgárok munkavállalási kedvezményeinek kiterjesztéséről.⁵⁵

A magyar státustörvényt övező regionális vita rámutat a tanulmány által bemutatott nacionalizmustípusok közötti komplex összjátékra. A magyar státustörvény a koherens transzszuverén nemzeti stratégia része, amelyben az állampolgárság helyett a nemzeti identitás jelenti a szociokulturális szerveződés elsődleges alapját. A státustörvény a közös magyar nemzeti létet támogatja a Kárpát-medencében (amit a magyarok történelmi hazájuknak tekintenek), közös szociokulturális és gazdasági intézményekkel. Egy alternatív nemzeti stratégia a magyar nemzet definícióját Magyarországra szűkítené, és a külföldön élő magyarokat „magyar etnikumú csoportoknak”, nem pedig az egységes magyar nemzet részének tekintené. Ebben az értelemben a státustörvény egy fontos megnyilvánulása a magyar nemzetépítésnek.⁵⁶ De nem a magyar kormány az egyetlen döntő tényező a nemzeti projektben. A nemzeti központ gazdasági vonzereje egy fontos összetevője a transzszuverén nacionalizmusnak, olyan esetekben is, ahol a határon túli nemzeti csoportokban egyébként erős a közös nemzeti identitástudat. Az ausztriai és szlovéniai magyarokat például sokkal kevésbé érdekli a magyar kormány nemzetépítő politikája, mint a kevésbé jómódú

⁵⁴ A szóban forgó szttenderdek meghatározásának nehézségeiről lásd: Weber, 2002.

⁵⁵ Határon Túli Magyarok Hivatala: *Memorandum of understanding between the government of the Republic of Hungary and the government of Romania concerning the law on Hungarians living in neighbouring countries and issues of bilateral co-operation*. Budapest, 2001. december 22, www.htmh.hu/dokumentumok/memorandum.htm. (letöltés ideje: 2003. augusztus 25.); A kormány előtt a státustörvény. *Népszabadság*, 2001. március 2.; Pfaff, William: *Peacemakers show the way*. *International Herald Tribune*, 19 March, 2002. www.iht.com. (letöltés ideje: 2003. november).

⁵⁶ Schöpflin, 2002; Kántor, 2002.

országokban élő magyarokat. (Ugyanakkor azt is fontos megjegyezni, hogy a magyar kormány sem különösebben érdekelt az ausztriai és szlovéniai magyarok mobilizálásában.) Ehhez hasonlóan az Oroszország határain túl élő orosz közösségek mobilizációs foka nagyban függ attól, hogy gazdasági fejlettségük az Oroszországban élő oroszokéval összehasonlítva milyen mértékű. A moldovai oroszok például sokkal jobban mobilizálhatóak, mint a balti országokban élő oroszok, utóbbiak esetében ugyanis a látványos gazdasági konjunktúra miatt megerősödött az integráció és a maradás iránti vágy.

A protekcionista nacionalizmus

A fent tárgyalt három nacionalizmusnak velejárója, hogy hierarchiát állítanak fel olyan nemzeti entitások között, amelyek történelmileg osztoztak bizonyos európai területeken. A nacionalista stratégiát folytató (államközpontú vagy állam alatti) többségi és kisebbségi entitások többsége (ha nem az összes) egyúttal taggá szeretne válni a közös európai intézményi keretben és kultúrában is. A II. világháború óta azonban Nyugat-Európa egyre növekvő számú bevándorlót vonz a világ más részeiről, ez a folyamat pedig (a globális gazdasági és politikai rendszerben végbemenő változások ellenére) egy újabb típusú, nem hagyományos nacionalizmust idézett elő Európában. Ez a protekcionista nacionalizmus, amely leginkább a kiszámíthatatlanságból eredő félelemből táplálkozik a gyors demográfiai, faji és kulturális változást átélő társadalmakban. Ez a típusú nacionalizmus az olyan országok többségi állampolgáira jellemző, amelyek hosszabb ideje élveznek effektív szuverenitást a saját területük felett, és amelyek eddig sikeresek voltak a lakosság nagyrésze által magáénak vallott nemzeti kultúra újratermelésében.⁵⁷ Tehát ez a fajta nacionalista projekt nem azt a célt kívánja elérni, hogy hatalmat szerezzen egy olyan politikai tér felett, amelyen jelentős számban él egy (történelmi) nemzeti csoport, hanem azt, hogy egy már meggyökeresedett nemzeti kultúrát megőrizzen a bevándorlás és a felgyorsult társadalmi változások ellenében.

⁵⁷ Billig a „banális nacionalizmus” fogalmat használja a régóta működő demokratikus társadalmak hétköznapi nacionalizmusára. Lásd: Billig, Michael: *Banal Nationalism*. London: Sage Publications, 1995.

Ez a politikai stratégia – amelyet gyakorta szélsőjobboldaliként, neofasisztaként, vagy kevésbé erőszakos formájában „ultrakonzervatívként” jellemeznek – a nemzeti kultúrát és teret, valamint a nemzeti reprodukció folyamatát kívánja megővni olyan csoportoktól és intézményektől, amelyek drámai változásokkal fenyegetnek.⁵⁸ A protekcionista nacionalisták tipikusan a nyugat-európai államokban (Ausztria, Belgium, Franciaország, Németország), vagyis már EU-tagsággal rendelkező államokban élnek. A posztkommunista európai országok mindezekig nem bizonyultak vonzó bevándorlási célpontoknak. Ennek ellenére ezekben a társadalmakban is megjelenik egy hasonló fajta nacionalizmus a romákkal szembeni attitűdben. A roma olyan történelmi kisebbség, amely nem alkot európai típusú hazai közösségeket a régióban, és sok nacionalista úgy gondolja, hogy a romák veszélyt jelentenek a nemzeti kultúrára. Csehországban például, ahol nem él jelentős nemzeti kisebbség, és cseh kisebbségek sem élnek számottevően a határokon túl, a hagyományos, az állami alatti és a transzszuverén nacionalizmusnak nincs olyan relevanciája, mint az olyan államokban, ahol a nemzeti többség-kisebbség kérdést kezelni kell. Ugyanakkor a cseh kormányok romapolitikája prominens példája a protekcionista nacionalizmusnak a régióban. A kelet- és nyugat-európai protekcionista nacionalizmusokban közös az integrációs folyamatok, például a globalizáció ellenzése.

A nyugat-európai jobboldali nacionalisták Európai Unióhoz való hozzáállása komplikált. Ezek a csoportok általában piacpártiak, így nem annyira magával az Unióval, hanem inkább az európai országok jóléti államiságával van problémájuk. Ezt az attitűdöt kombinálják azzal az idegenellenes nézettel, miszerint a bevándorlók növelik mind a gazdasági kiadásokat (például jóléti juttatások), mind a bűnözést, valamint gyengítik a „hagyományos” nemzeti közösséget. Ahogy Jean-Marie Le Pen, a francia Nemzeti Front vezetője mondta:

⁵⁸ Az „ultrakonzervativizmusról” lásd: O’Sullivan, John: Gray dawn: The new tack of an ur-conservative. *National Review*, 5 March, 2001, 39–41; Gray, John: *Globalization: An ur-conservative view*. Előadás az American Enterprise Institute-ban, 2002. április 15.

[www.aei.org/events/ filter..eventID.180/transcript.asp](http://www.aei.org/events/filter..eventID.180/transcript.asp). (letöltés ideje: 2003. augusztus 25.). Gray szerint a felvilágosodás haladáskonceptiója csak mítosz. Az emberek valójában biztonságot, prosperitást, és „saját vallási és etnikai identitásuk elismerését” várják a kormányuktól. Utóbbi Gray szerint állandó.

„A tömeges bevándorlás csak most vette kezdetét. Jelenleg ez Franciaország, Európa, és valószínűleg az egész világ legnagyobb problémája. Azt kockáztatjuk, hogy elsüllyedünk.”⁵⁹

Herbert Kitschelt szerint a Le Pen-féle jobboldali pártok népszerűsége azon múlik, hogy képesek-e a liberális piacpolitikájukat vegyíteni „azzal az autoriter és partikularista állásponttal, amit a részvételi demokrácia, az életforma és kulturális önkifejezés egyéni autonómiája és az állampolgársági státusz politikai kérdéseiről vallanak.”⁶⁰ Logikusan végiggondolva egy olyan Európai Unió, amely a közös belső piacot kombinálja az erős külső határokkal, jól illeszkedik a jobboldali programba, és sok protekcionista nacionalista kritikája éppen az Unión kívüli gazdasági integrációra vonatkozik. Viszont ezeknek a nacionalistáknak az euroszepticismusa növekedni kezd, ahogy az Unió elkezd olyan embereket befogadni, akik kulturálisan különböznek a jelenlegi tagoktól. A kelet-európai bevándorlókat ugyan jobb szemmel nézik, mint az afrikaiakat vagy a közel-keletieket, de őket sem várják tárt karokkal (ezt tükrözi az az EU-s szabály is, amely 7 évig korlátozza az új tagországok állampolgárainak külföldi munkavállalását). A belső határok lebontása pedig elkerülhetetlenül veszélyezteti azt a nemzeti ideált, amelyet a tradicionalisták nagy becsben tartanak.⁶¹

Ami jelenleg a kitágult Európában kezd kialakulni, az sok szempontból hasonlít a két Németország tapasztalatára. A protekcionista nacionalizmust folytató nyugatiak úgy vélik, hogy a szegény keleti unokatestvér befogadásának költségei túl magasak; a hagyományos nacionalizmust folytató keletiek pedig neheztelnek a Nyugatra annak (vélt vagy valós) imperializmusáért. Ahogy Michael Minkenberg szabatosan megfogalmazta Németországról és

⁵⁹ Lásd: Schofield, Hugh: Profile: Jean-Marie Le Pen. *BBC News*, 5 April, 2002. www.news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/1911200.stm. (letöltés ideje: 2003. szeptember 23.).

⁶⁰ Kitschelt, Herbert: *The Radical Right in Western Europe: A Comparative Analysis*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1995, 275. Valamint lásd: Betz, Hans-Georg: *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*. New York: St. Martin's Press, 1994.

⁶¹ Nyugat-Európa bővítési költségek miatti bosszankodásáról, illetve arról, hogy most már az integráció mélyítésére is fenyegetésként tekintenek a belső határok lebontása miatt, lásd: Mudde, Cas: *The Ideology of the Extreme Right*. Manchester, U.K.: Manchester University Press, 2000.

Európáról: „Nyugaton a radikális jobboldali szavazók neheztelnek a keletiekre, keleten pedig éppen fordítva.”⁶²

Nacionalizmusok összjátéka az új Európában

Nem az a kérdés, hogy a nemzetépítés folytatódni fog-e az egységesült Európában, hanem az, hogy az új európai keret hogyan fog teret biztosítani a különböző – és esetenként konfliktusos – nemzeti céloknak. Az EU keleti bővítése a nacionalista konfliktusok új forrását hozza majd, és olyan dinamikát alakít ki, amelyben az újonnan csatlakozók hagyományos nacionalizmusa áll majd szemben a már integrálódott tagok újabb típusú nacionalizmusával? Másként megfogalmazva: Hans Kohn különbségtétele a Nyugat fejlettebb (polgári, racionális és univerzális) és a Kelet maradi (kulturális, misztikus és partikuláris) nacionalizmusa között új értelmet nyer?⁶³ Az általunk kidolgozott tipológia lehetővé teszi, hogy elmozduljunk a félrevezető és leegyszerűsítő Kelet-Nyugat dichotómiától, és egyúttal azt is, hogy megvizsgáljuk azokat a különbségeket, amelyek kétségek nélkül léteznek az egykori vasfüggöny két oldalán.

Bár a tanulmányban bemutatott négy nacionalista stratégia kontinensszerte létezik, és általában valamilyen konstellációban megférnek egymás mellett az európai társadalmakban, mégis lehetséges domináns mintázatokat és trendeket felfedezni egyéni esetekben éppúgy, mint régióként. Az egyik ilyen megfigyelhető mintázat az, hogy a hagyományos és transzszuverén nacionalizmus jelenleg leginkább a posztkommunista Európában jellemző, az állam alatti és a protekcionista pedig inkább a jelenlegi EU-tagországokban. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a „keleti” nacionalizmusok régebbi típusúak, vagy azt, hogy az integrációt jobban elleneznék, mint a nyugatiak. Amit mi hagyományos nacionalizmusnak hívunk, az nem minden esetben előzi meg azokat a formákat, amelyeket nem-hagyományosként definiálunk, mint

⁶² Minkenberg, Michael: The renewal of the radical right: Between modernity and anti-modernity. *Government and Opposition* 2000. 35:2, 170–88, 188. Lásd továbbá: Minkenberg, Michael – Beichelt, Timm: *Explaining the radical right in transition: Theories of right-wing radicalism and opportunity structures in post-socialist Europe*. Konferenciaelőadás, Annual meeting of the American Political Science Association, San Francisco, 2001. augusztus 30 – szeptember 2.

⁶³ Kohn hatásáról lásd: Dieckhoff, 1996.

például az állam alatti vagy a protekcionista nacionalizmust. Sőt, mielőtt a birodalom a nemzetállami elv alapján szétesett volna, az Osztrák-Magyar Monarchiában létezett állam alatti nacionalizmus. A jelenleg inkább keleten látványos transzszuverén nacionalizmus több szempontból sokkal posztmodernebb, mint a nyugati demokráciákra jellemző nacionalizmusok, amelyeknek pedig elvileg előrébb kellene járniuk a modern nemzetállami modellt meghaladó úton. Az ezek között a nacionalista stratégiák közötti kapcsolatok, illetve az átmenetek egyikből a másikba nem lineáris fejlődési irányt követnek. Inkább arról van szó, hogy egymásba fűződő kapcsolatok hálójaként fejlődnek, amelyben a különböző nacionalizmusok egymásra reagálnak, elnyomják és megerősítik egymást.

Ennek következtében néhány nacionalista program egymást kölcsönösen meg fogja erősíteni, mások pedig versengenek majd egymással, miközben a jövő Európai Uniójának intézményi formáját alakítják. Míg keleten a hagyományos nacionalisták az állam szuverenitását akarják megerősíteni, addig a transzszuverén nacionalisták ugyanott virtuálissá akarják tenni az államhatárokat, és lélekben közel állnak a nyugati állami alatti nacionalistákhoz. Ezzel egyidőben a keleti hagyományos nacionalisták az állami és kulturális egység kapcsán sokszor ugyanazt az aggodalmat fogalmazzák meg, mint a nyugati protekcionista nacionalisták. Az előző oldalakon felvázolt logika alapján az (inkább keleten jellemző) hagyományos nacionalistáknak az (inkább nyugaton jellemző) protekcionista lehetnek szövetségesei, az (inkább nyugati) állami alatti nacionalistáknak pedig az (inkább keleti) transzszuverén nacionalisták. Várhatóan az (inkább keleti) hagyományos nacionalistáknak az (inkább nyugati) állam alatti nacionalisták lesznek a vetélytársai, a tradicionalistáknak pedig a transzszuverén nacionalisták (mindkettő inkább keleten). A szövetséges/vetélytárs felosztás vizuális megjelenítését lásd a 2. táblázatban.

	Nacionalista párosítások
Szövetségesek	Hagyományos – Protekcionista Állam alatti – Transzszuverén
Vetélytársak	Hagyományos – Állam alatti Hagyományos – Transzszuverén

2. táblázat: Szövetséges és vetélytárs nacionalista párosítások

Ahogy a 2. táblázat mutatja, félrevezető lenne a nacionalizmus-integráció kapcsolatát a Kelet-Nyugat dichotómia mentén keretezni. De ugyanolyan fontos magyarázattal szolgálni a hagyományos nacionalizmus elterjedtségére és a nacionalista konfliktusok forrásaira a hamarosan EU-taggá váló országokban. Tanulmányunk végén vázoljuk azokat az okokat, amelyek magyarázzák a nacionalista stratégiák kontinensszerte előforduló variációit, valamint azt, hogy az EU fejlődése a jövőben hogyan fogja alakítani ezeket a nacionalizmusokat, és azok hogyan hatnak majd ez EU fejlődésére.

Kezdeti feltételek és az EU keret

Az olyan egyértelmű tényezőkön túl, mint az etnikai összetételén belüli változatok (a csoportok mérete és szervezettsége), a nemzeti intézményi stratégia azon is múlik, hogy a csoport „hazai közösségként”, önálló nemzetként, vagy egy másik nemzet részeként definiálja-e magát, és hogy a haza területéért versengenek-e egymással csoportok. A szerb-horvát, a szerb-albán és más balkáni konfliktusok az agresszív hagyományos nacionalizmusra példák, amelyben a csoportok a kölcsönösen igényelt haza területéért versengenek. Ezzel ellentétben a csehszlovák „válás” nem erőszakos hagyományos nacionalista kimenetelében az volt a kulcs, hogy a csehek és a szlovákok között nem volt vita a haza területéről. Amikor a balti államok kinyilvánították függetlenségüket, az orosz kisebbségek nem fogalmaztak meg követeléseket a haza területére. Ugyanakkor a baltikumi oroszok kidolgozhatnának állam alatti vagy transzszuverén nacionalista stratégiát (egyik sem kívánja a határok

módosítását), mivel Lettország és Észtország lakosságának jelentős hányadát kiteszik; a Szovjetunió időszakában ők voltak a domináns etnikai csoport képviselői és Oroszország közel van hozzájuk.

Szlovákia, Magyarország és Csehország példái jól mutatják, hogy a kiindulási körülmények jelentősek maradnak a nemzeti stratégiában, de azt is, hogy az EU milyen változásokat mozgíthat elő. Mindhárom ország a Habsburg Birodalom utódállama, és mindegyiket az európai uniós csatlakozás lehetséges sikertörténetének tartják. Szlovákia a hagyományos nacionalizmus képviselője, Magyarország a transzszuverén nacionalizmusé, Csehország pedig a protekcionista nacionalizmusé. Egyik sem tiszta példája egyetlen nacionalista stratégiának, mindazonáltal mindegyik esetében hasznos beazonosítani a domináns típusú nacionalizmust és az integráció alakító hatását.

1993 előtt a szlovákok olyan állam alatti nemzetet alkottak, amelynek nem volt szuverén állama. Az 1993-ban létrehozott szlovák állam rendelkezik egy nagyszámú magyar kisebbséggel, amely egy másik nemzethez tartozónak tartja magát, és egy másik nemzeti projektben vesz részt. A független Szlovákia első kormánya erőszakos politikát választott a magyar kisebbség nemzeti törekvéseinek elfojtására. Az 1998-as kormányváltás után viszont mérsékeltebbé és konszenzuseresővé vált a szlovák politika, nagymértékben az EU- és NATO-csatlakozás iránti törekvésük eredményeként. A szlovákokkal ellentétben a magyaroknak volt saját államuk (habár szuverenitásban korlátozott volt) a kommunizmus összeomlásakor. Ez a kiindulási körülmény és az EU perspektívája együtt alakítja a mai magyar transzszuverén nacionalizmust. Csehszlovákia felbomlása a szlovákokhoz hasonlóan a csehek számára is egy újonnan függetlenedett nemzetállamot eredményezett, de az ő helyzetük egész más, mint a szlovákoké vagy a magyaroké. A cseheknek nincs állam alatti kisebbségük (mivel a morvákat nem lehet különálló nemzetnek tekinteni), és nincsenek cseh kisebbségi közösségek a határon túl, akik miatt Csehországnak aggódnia kellene. Ennek következtében nem azokkal a „nemzeti” kérdésekkel vannak elfoglalva, hogy eldöntsék: ki tartozik a nemzethez, és mit kezdjenek azokkal, akik nem tartoznak a nemzethez. Ellenben egyre inkább a protekcionista nacionalizmus jeleit mutatják a romákkal való bánásmódban és az euroszkepticizmusukban. (Ironikus módon az EU-integráció sokkal

inkább felerősítette a cseh nacionalizmust, mint a szlovákoktól való különválás.)

Intézményi örökség és az EU-keret

A nacionalista elit és a lakosság által választott intézményi stratégiákat az intézményi örökség és a kialakulóban lévő uniós keret is alakítja. Többnemzetiségű államok (azaz olyan országok, ahol több csoport is megfogalmaz „nemzeti” igényeket) szomszédságában az elsődleges kérdés az, hogy a kulturális reprodukciót le kell-e választani a modern nemzetállam domináns modelljeként szolgáló egységes államról. A nagyobb fokú regionális („szülőföldi”) autonómia vajon erősíti a nemzeti kisebbségeket, hogy az állam struktúráján belül maradjanak és állam alatti intézményekre formáljanak igényt, vagy pedig az elszakadásukat készíti elő? A II. világháború utáni időszakból több nyugat-európai példa (például az Aaland-szigetek, Dél-Tirol, Katalónia, Flandria, Wales, Skócia) azt sugallja, hogy a hatalom decentralizációja állam alatti nacionalizmust tud eredményezni olyan helyeken, ahol a hagyományos nemzetállami logika korábban szeparatizmusért kiáltott volna. Will Kymlicka ezt a világháború utáni változást úgy írja le, mint „elmozdulás az állam alatti nacionalizmusok elnyomása felől a regionális autonómián és hivatalos nyelvhasználati jogon keresztüli akkomodációjuk irányába”, és úgy véli, hogy „ez alól a trend alól a nagyszámú nemzeti kisebbséggel rendelkező nyugati demokráciák közül csak Franciaország jelent kivétel, mivel nem hajlandó autonómiát biztosítani a legnagyobb államalatti csoportnak Korzikán.”⁶⁴

A posztkommunista esettanulmányok különböző módokon demonstrálták a hatalom és a nacionalizmus kapcsolatát. Bár a marxista ideológia – legalábbis kezdetben – internacionalista és kifejezetten antinacionalista volt, a gyakorlati kommunizmus Közép- és Kelet-Európában mindenütt nacionalista volt. (A jelen tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy kifejtjük azokat az okokat, amelyek a kommunizmus előtti időkből gyökereznek, és ezt a nacionalizmust részben megmagyarázzák.) Néhány központosított multietnikus állam szövetségi, némelyik egységes struktúrával

⁶⁴ Kymlicka, 2002, 4.

rendelkezett, de ettől függetlenül a központosított kommunista állam ideális feltételeket teremtett a hagyományos nacionalizmusnak. A magántulajdon és az egyéni jogok hiánya korlátlan szabadságot biztosított az államnak arra, hogy gyarmatosítás és lakosságtelepítés útján modernizáljon, azaz hogy a városfejlődést és az iparosítást úgy tervezze, hogy az nemzetállami célokat szolgáljon. Ez az intézményi örökség magyarázatul szolgálhat a hagyományos nacionalizmus továbbélésére a posztkommunista országokban. Mindegyik szövetségi állam szétesését elsődlegesen az magyarázza, hogy ezekben az országokban a meghatározó állam alatti szervezőelv a nacionalizmus volt,⁶⁵ és ugyanígy mindegyik egységes állam folytatta az előző időszakra jellemző asszimilációs politikák érvényesítését.⁶⁶

Bár a múltbeli vasfüggöny keleti oldalán erőteljesebben jelentkezik a politikai-kulturális kongruencia kérdésköre, a téma egész Európában releváns. Vannak arra mutató jelek, hogy az eltérő intézményi folyamatok – a regionalizmus és integráció – a II. világháború utáni Nyugaton nem minden esetben eredményezték a nemzetállami eszme feladását. Legalább egy tanulmány megerősíti, hogy némelyik nyugat-európai, állam alatti nemzeti pártnak radikálisabb intézményi követeléseai vannak, mint keleti társaiknak, ami azt jelzi, hogy a hatalom decentralizációja (kivált a területi autonómia) nem tekinthető intézményes „orvosságnak”.⁶⁷ Olyan helyeken, ahol egyszerre több nemzet ugyanazt a területet tartja és igényli hazájának, a területi autonómia aligha tudja megoldani a nemzeti versengés problémáját. Ezen kívül a területi autonómia fenntartja azt az elgondolást, hogy a kormánynak a „szülőföldi közösségeken” kell alapulnia. Ez a vélekedés azonban nem a mélyebb integráció és a növekvő mobilitás irányába mutat a nagyobb európai közösségen belül.

Így a vita kontinensszerte tovább folyik arról, hogy a nemzeti reprodukció milyen intézményi formái szolgálják legjobban egyszerre

⁶⁵ Brubaker, 1996; Bunce, 1999; Beissinger, 2002.

⁶⁶ A kommunizmus időszakának nacionalizmusáról az egyik legjobb összefoglalót lásd: Verdery, Katherine: *National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania*. Berkeley: University of California Press, 1991.

⁶⁷ Ishiyama és Breuning, 1998.

az egyéni és közösségi jogokat, valamint a nemzetközi stabilitást.⁶⁸ Ugyan az Európai Unióban már kialakultak azok a normák, amelyek támogatják a kisebbségi kultúrák reprodukcióját lehetővé tevő intézményeket, és az európai intézmények népszerűsítik is ezeket a normákat a tagjelölt országokkal folytatott tárgyalások során, de az Uniónak nincs a kisebbségvédelemre vonatkozó joganyaga. Végso soron tehát az európai nemzeti stratégiák továbbra is a szuverenitás változatos koncepcióiban és a szintén változatos belső korlátokban gyökereznek, így az Európai Unió által felajánlott struktúrák továbbra is rugalmasak maradnak.⁶⁹

A politikai elit döntései az új keretben

Ahogy az integráció új választási lehetőségeket (korlátokat és lehetőségeket) biztosít a nemzeti többségnek és kisebbségeknek egyaránt, a politikai elit mind a régi, mind az új tagállamokban továbbra is kulcsszerepet fog játszani a nemzeti stratégia alakításában. Az állami szuverenitást hangsúlyozó és az EU-ban az

⁶⁸ Erről a vitáról lásd: Kymlicka, 2002; Deets, Stephen: Liberal pluralism: Does the West have any to export? *JEMIE: Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. Special issue: Will Kymlicka and exporting liberal pluralism: Western political theory and ethnic relations in Eastern Europe. 2002, no. 4. www.ecmi.de/jemie/special_4_2002.html. (letöltés ideje: 2003. november 18.); Kemp, Walter: Applying the nationality principle: Handle with care. *JEMIE: Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. Special issue: Will Kymlicka and exporting liberal pluralism: Western political theory and ethnic relations in Eastern Europe. 2002, no. 4.

www.ecmi.de/jemie/special_4_2002.html. (letöltés ideje: 2003. november 18.); Singh, Anita Inder: Minorities, justice, and security in post-communist Europe: Continuing the debate with Will Kymlicka. *JEMIE: Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. Special issue: Will Kymlicka and exporting liberal pluralism: Western political theory and ethnic relations in Eastern Europe, 2002, no. 4.

www.ecmi.de/jemie/special_4_2002.html. (letöltés ideje: 2003. november 18.); Wolff, Stefan: Beyond ethnic politics in Central and Eastern Europe. *JEMIE: Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. Special issue: Will Kymlicka and exporting liberal pluralism: Western political theory and ethnic relations in Eastern Europe, 2002, no. 4.

www.ecmi.de/jemie/special_4_2002.html. (letöltés ideje: 2003. november 18.).

⁶⁹ A kisebbségpolitika egységes intézményi modelljének hiányáról és a rugalmasság előnyeiről lásd: Brusis, 2003.

államok szövetségesét látó hagyományos és protekcionista nemzeti élitek valószínűleg a jövőben is a kulturális reprodukciót központosító intézményeket fogják propagálni (például az oktatási rendszerben, a nyelvi szabályozásban stb.), de ugyanakkor a saját kisebbségeik igényeit is ki kell elégíteniük. Az állam alatti és transzszuverén intézményi formákat előnyben részesítő élitek pedig továbbra is a határok virtualizálásáért fognak síkra szállni, de néhány reményüket fel kell majd adniuk, mivel a többségi nemzetek vannak hatalmi helyzetben, amelyek nem valószínű, hogy a határok eljelentéktelenítésében lesznek érdekelték.

Az EU-bővítés és a kormányzással kapcsolatos döntések fontos hatással lesznek arra, hogy az élitek és a köz hogyan választ nemzeti stratégiát. Az, hogy egy nyugati csoport jelenleg állam alatti nacionalizmust folytat, vagy hogy Magyarország a transzszuverén nacionalizmust választotta, nem jelenti azt, hogy ezek a stratégiák véglegesek. Az olyan állam alatti csoportok nacionalista elitje, amelyeknek nincs jelentős határon túli kisebbségük a szomszédos országokban (mint például a skótok), próbálkozhatnak a nemzeti reprodukció intézményes formáival a létező kereteken belül, vagy átválthatnak a hagyományos nemzetállami stratégiára (például elszakadást követelhetnek). Ha az Unió nem hallgatja meg a nyugat-európai régiók szavát, akkor megnőhet a hagyományos nemzeti projektek száma. A határon túli kisebbségekkel bíró államoknak más lehetőségei vannak. Az észtországi és lettországi oroszok például választhatnak többféle állam alatti orosz kisebbségi nacionalizmusforma közül, de választhatják a transzszuverén nacionalizmust is, amelyet intézményi hálózat formájában Moszkva koordinál. A jelenleg Magyarország egységes, transzszuverén nemzeti projektjében is résztvevő, és állam alatti nacionalizmust is folytató határon túli magyar kisebbségek esetében a jövőben megnőhet az utóbbi stratégia jelentősége. Fentebb tárgyaltuk, hogy arra jelenleg kevés az esély, hogy a hagyományos nacionalizmus váljék dominánssá Magyarországon. Ha azonban a protekcionista nacionalizmus olyan közös bevándorláspolitikát eredményez, amely Magyarország és szomszédai közé megerősített határokat emel, a ma még a transzszuverén megközelítéssel elégedett hangok holnap már a tradicionalistább projektek mellett emelhetnek szót. A moldovai románok vagy továbbra is külön államért harcolhatnak, vagy egyesülhetnek Romániával, vagy egy erőteljes transzszuverén

nemzeti projektbe kezdek bele, amely a közös nemzeti kultúrát határváltoztatás nélkül tudja igazgatni. A protekcionista nacionalizmus jelentősége is megnőhet a kontinensen, ha a kelet-európai országok gazdaságilag megerősödnek, és vonzó bevándorlási célpontokká válnak, a jelenleg keleten koncentrálódó roma népesség pedig kihasználja a nagyobb európai mobilitási lehetőségeket.

Konklúziók

Az Európai Unió nemcsak (az EU-t hosszú ideje figyelőknek ismerős szavakkal) „szuverenitást von el és oszt szét”, hanem – különösen a keleti bővítést követően – a nacionalizmus különböző formáit is el fogja vonni és szét fogja osztani. A tudósok azt szokták mondani, hogy a nacionalisták Európában definíció szerint integrációellenesek. Mi azonban rámutattunk, hogy néhány nacionalista projekt jól összefér az Európai Unió törekvéseivel, sőt, néhány nemzeti csoport az Unióban eszközt lát a régóta dédelgetett nemzeti célok nem hagyományos és nem erőszakos úton való elérésére. Még a hagyományosabb, keleti államépítő projektek számára is kisebbségbarátabb hozzáállást hozott az uniós tagság kilátása. A nacionalizmus felszámolása helyett az Európai Unió olyan nemzetépítő stratégiák számára teremt keretet, amelyek a hagyományos nacionalizmus szélsőséges formáinál kevésbé veszélyeztetik a demokratikus stabilitást. Azt is hangsúlyoztuk, hogy a területiség nem fogja elveszíteni a jelentőségét attól, hogy a nacionalizmus integrációs folyamatokkal találkozik. Sőt, a „haza” továbbra is alapvető fontosságú rendező elv marad a modern Európában, csak a nacionalizmus ágensei, azok intézményi érdekei és törekvései lesznek változatosabbak, ezáltal pedig a nacionalista stratégiák komplex összjátékát teremtik meg, amelyben új súrlódási és új együttműködési pontok létesülnek.

Négy fajta nacionalizmus konstellációját mutattuk be, amelyek különböző kiinduló alapokban gyökereznek, és szét tartó (néha konfliktusos, néha egymást kölcsönösen megerősítő) szuverenitás-értelmezéseket propagálnak. Ezek kapcsolatának dinamikája fogja befolyásolni az Európai Unió hosszú távú intézményi berendezkedését. A hagyományos és a protekcionista programok a jövőben is az állami szuverenitást fogják hangsúlyozni, és ezért valószínűleg másféle intézményi berendezkedést fognak követelni az

Unió számára, mint az állam alatti vagy a transzszuverén stratégiák, amelyek gyengíteni kívánják az állami szuverenitást. A nemzetállamot megerősíteni kívánó hagyományos projektek a jövőben is kihívásként tekintenek majd az állami alatti és a transzszuverén nacionalizmusra. Azok az államok, amelyekben a protekcionista nacionalizmus a jellemző (például Franciaország, Ausztria és újabban Belgium), szintén a kulturális egység fenntartásában lesznek érdekeltek, csakúgy, mint a nemzetállami modell, különösen akkor, ha az uniós bővítés felgyorsítja a demográfiai és kulturális változás ütemét. De bármilyen növekvő hangsúly a belső államhatárokon és a nemzeti egység irányába az Unión belül radikalizmushoz vezethet az olyan nemzeti mozgalmak körében, amelyek jelenleg elégedettek a nemzeti reprodukció állami alatti intézményi formáival, mert abban bíznak, hogy a nagyobb európai keret végül gyengíteni fogja a létező nemzeti többség-kisebbség hierarchiák jelentőségét. Ehhez hasonlóan azok a nemzeti csoportok, amelyek jelenleg transzszuverén stratégiát folytatnak (vagy a jövőben folytatni fognak), idővel az integrációt hátráltató, hagyományosabb és konfrontatívabb formákat választhatnak céljaikhoz.

Az, hogy a nemzeti csoportok az állammal szemben hogyan határozzák meg magukat, függ egyrészt a kiindulási körülményektől, másrészt viszont az Európai Unióról vallott nézeteiket is befolyásolja (tehát például, hogy az Uniónak az államok vagy a nemzetek szövetségesének kellene-e lennie, netalán egy még inkább integrált pán-európai rendszernek). Cserébe az európai integrációs folyamatok is hatással vannak a nemzeti stratégiákra. A szlovák esetben az EU és a NATO nyomásgyakorlása hozzájárult a mérséklődéshez; a magyar esetben a revizionizmus intézményi alternatívájának kidolgozásához; a cseh esetben pedig egy olyan nacionalizmus kialakulásához, amely a cseh társadalom viszonylagos kulturális homogenitása és a roma lakosság mobilizációjának hiánya miatt máskülönben nem nyert volna teret.

Ha az EU-s folyamat az államokkal való szövetség irányába mozdul el (egy olyan intézményi keret helyett, ami az államhatárok jelentőségét gyengítené), akkor az állam alatti nacionalisták a szeparatizmusra olyan eszközként tekinthetnek, amellyel az európai nemzetek egyenjogú tagjaivá válhatnak. Ha viszont nagyobb területi autonómiát követelnek a központi kormányoktól, akkor megerő-

síthetik a többségi nemzeteket azon meggyőződésükben, miszerint az állami szuverenitás folyamatos hangsúlyozása (vagyis, hogy az EU az államok szövetsége) pontosan azért szükséges, hogy megakadályozza az állam alatti csoportok megerősödését és elszakadását. A keleti-európai tagjelölt országokban is hasonló logikát követ a nacionalizmus. Habár az EU-tagságért dolgozó kormányok toleránsabb irányba mozdultak el, nem adják fel a központosított nemzetépítési terveiket sem. A jelentős kisebbséggel bíró egységes államok többségi nemzetei nem valószínű, hogy decentralizálnák a hatalmat a helyi szintekre olyan módokon, amelyek felhatalmaznák az állam alatti kisebbségeket az intézményi autonómia követelésére.

Mindegyik esetben az a legfőbb kérdés, hogy a nemzeti stratégiában bekövetkező bármilyen változás demokratikus utakat, vagy pedig valamilyen fajta erőszakot fog magában foglalni. A gyakorlat azt mutatja, hogy az európai kontinens nemzeti csoportjainak többsége az előbbit támogatja.

Az Európai Unió hatalmas kihívásokkal néz szembe a mélyülési és szélesedési folyamat során. Ahelyett, hogy úgy tennénk, mintha a nacionalizmusnak már nem lenne jelentősége, hosszú távon a bővítés sikerét szolgáljuk, és a világ más részei számára is új nacionalizmus modelleket adhatunk, ha felismerjük a különböző nacionalista megközelítéseket. Ilyen értelemben Európa a posztmodern világot is vezetheti, ahogyan korábban a hagyományos nemzetállami világot is vezette.

Fordította: Kovács Eszter

Felhasznált irodalom

Abdelal, Rawi: *National Purpose in the World Economy: Post-Soviet States in Comparative Perspective*. Ithaca: Cornell University Press, 2001.

Agnew, John: The territorial trap: The geographical assumptions of international relations theory. *Review of International Political Economy*. 1994, 1:1, 53–80.

A kormány előtt a státustörvény. *Népszabadság*, 2001. március 2.

Alvarez, Lizette: Hopes ebbing for Scottish parliament. *The New York Times*, 28 February, 2003, A10.

A Magyar Köztársaság Alkotmánya. 1998. Budapest: Korona Kiadó.

Anderson, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1991.

Anderson, James – Goodman, James: Regions, states, and the European Union: Modernist reaction or postmodernist adaptation? *Review of International Political Economy* 1995, 2:4, 600–31.

Barkin, J. Samuel – Cronin, Bruce: The state and the nation: Changing norms and the rules of sovereignty in international relations. *International Organization* 1994, 48:1, 107–30.

Barrington, Lowell W: “Nation” and “nationalism”: The misuse of key concepts in political science. *PS: Political Science and Politics* 1997, 30:4, 712–6.

Batt, Judy – Wolczuk, Kataryna: Keep an eye on the East: The European Union should not ignore regions that fall outside its plans for enlargement. *Financial Times*, 23 February, 2001, 15.

BBC Monitoring Service, U.K. edition: *Moldova-Romania summit to focus on friendship treaty*. 9 February, 2001

—: *Premier outlines Hungarian idea on future European Union*. 29 July, 2001

- : *Romanian president promises “special attention” to ethnic Romanians in Ukraine*. 31 January, 2001c
- : *Slovakia, Romania to coordinate solutions dealing with Hungary’s Status Law*. 26 April, 2002.
- Beissinger, Mark R: How nationalisms spread: Eastern Europe adrift the tides and cycles of nationalist contention. *Social Research* 1996, 63:1, 97–146.
- : *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Betz, Hans-Georg: *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*. New York: St. Martin’s Press, 1994.
- Billig, Michael: *Banal Nationalism*. London: Sage Publications, 1995.
- Bodáné Pálok Judit: Egy törvény története. *Regio*, 1993/3, 182–92.
- Bourdieu, Pierre: *Ce que parler veut dire: L’économie des échanges linguistiques*. Paris: Fayard, 1982.
- Brubaker, Rogers: *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge: Harvard University Press, 1992.
- : *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- : The Manichean myth: Rethinking the distinction between “civic” and “ethnic” nationalism. In: Hanspeter Kriesi – Klaus Armingeon – Hannes Siegrist – Andreas Wimmer (eds.): *Nation and National Identity: The European Experience in Perspective*. Zurich: Verlag Rüegger, 1999, 55–71.
- Brusis, Martin: The European Union and interethnic power-sharing arrangements in accession countries. *JEMIE: Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 2003, no. 1. Available at www.ecmi.de/jemie. (letöltés ideje: 2003. augusztus 25.)

Bunce, Valerie: *Subversive Institutions: The Design and the Destruction of Socialism and the State*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Championing the Catalan nation: President Jordi Pujol fights on to strengthen his region's autonomy. *The Washington Times*, 28 January, 1999.

www.internationalspecialreports.com/archives/99/spain/21.html.
(letöltés ideje: 2003. szeptember 23.)

Colloquium of the Constitutional Regions: *Reinforcing the role of the constitutional regions in Europe*. Brussels, 2001. február 22.
www.flanders.be/public/authority/government/news/index.asp.
(letöltés ideje: 2003. augusztus 25.)

Csergő, Zsuzsa: *The politics of language and institutional legitimacy in Romania and Slovakia*. Ph.D. diss., George Washington University, 2000.

—: National strategies and the uses of dichotomy. *Regio*, 2003. 3. évf. 1. szám

Csergo, Zsuzsa – Goldgeier, James M.: Virtual nationalism. *Foreign Policy* 2001, 125 (July–August), 76–7.

Dardanelli, Paolo: *Does supra-national integration fuel sub-national demands for self-government? Evidence from a comparative analysis of Scotland over time*. Konferencialőadás, Annual meeting of the American Political Science Association, Boston, 2002. augusztus 29 – szeptember 1.

Deets, Stephen: Liberal pluralism: Does the West have any to export? *JEMIE: Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. Special issue: Will Kymlicka and exporting liberal pluralism: Western political theory and ethnic relations in Eastern Europe. 2002, no. 4. www.ecmi.de/jemie/special_4_2002.html.
(letöltés ideje: 2003. november 18.)

Dewael, Patrick: Welcoming speech, *Colloquium of the Constitutional Regions*. 2001.
www.flanders.be/public/authority/government/news/colloquium.pdf.
(letöltés ideje: 2003. szeptember 23.)

- Dieckhoff, Alain: La déconstruction d'une illusion. L'introuvable opposition entre nationalisme politique et nationalisme culturel. *L'Année sociologique* 1996, 46:1, 43–55.
- Duncan, Alison: The changing nature of sovereignty. *Speech to the Association of Third World Affairs*, Washington, D.C., 2001. július 10.
- Elcock, Howard – Keating, Michael (eds.): *Remaking the Union: Devolution and British Politics in the 1990s*. London: Frank Cass Publications, 1998.
- Esman, Milton J: *Ethnic Politics*. Ithaca: Cornell University Press, 1994.
- Fowler, Brigid: *Fuzzing citizenship, nationalising political space: A framework for interpreting the Hungarian "status law" as a new form of kin-state policy in Central and Eastern Europe*. Working Paper 40/02 of the ESRC One Europe or Several? research programme, 2002. www.one-europe.ac.uk/pdf/w40fowler.pdf. (letöltés ideje: 2003. szeptember 23.)
- Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Ithaca: Cornell University Press, 1983.
- Generalitat de Catalunya: *Eighty proposals for a new Europe: Conclusions and proposals from the Catalan convention to debate the future of the European Union*. 2003. január. europa.eu.int/futurum/documents/other/oth010103_2_en.pdf. (letöltés ideje: 2003. szeptember 23.)
- Goldgeier, James M. – McFaul, Michael: The liberal core and the realist periphery in Europe. *Perspectives on European Politics and Society* 2001. 2:1, 1–26.
- Gray, John: *Globalization: An ur-conservative view*. Előadás az American Enterprise Institute-ban, 2002. április 15. [www.aei.org/events/ filter.,eventID.180/transcript.asp](http://www.aei.org/events/filter.,eventID.180/transcript.asp). (letöltés ideje: 2003. augusztus 25.)
- Greenfeld, Liah: *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge: Harvard University Press, 1992.

- Gupta, Devashree: *Nationalism in a transnational age: Regional nationalist networks in the European Union*. Konferenciaelőadás, Annual meeting of the American Political Science Association, Boston, 2002. augusztus 29 – szeptember 1.
- Haas, Ernst B: *Beyond the Nation-State: Functionalism and International Organization*. Stanford: Stanford University Press, 1964.
- : *Nationalism, Liberalism, and Progress: The Rise and Decline of Nationalism*. Vol. 1. Ithaca: Cornell University Press, 1997.
- : *Nationalism, Liberalism, and Progress: The Dismal Fate of New Nations*. Vol. 2. Ithaca: Cornell University Press, 2000.
- Határon Túli Magyarok Hivatala: *Memorandum of understanding between the government of the Republic of Hungary and the government of Romania concerning the law on Hungarians living in neighbouring countries and issues of bilateral co-operation*. Budapest, 2001. december 22, www.htmh.hu/dokumentumok/memorandum.htm. (letöltés ideje: 2003. augusztus 25.)
- : *A szomszédos országokban élő magyarokról szóló törvényjavaslat részletes vitája az Országgyűlés 2001. május 29-ai ülésnapján*, www.htmh.hu/reszletes.htm. (letöltés ideje: 2003. november 18.)
- : *A szomszédos államokban él magyarokról szóló törvény*. 2003. február 10, www.htmh.hu/torveny.htm. (letöltés ideje: 2003. augusztus 25.)
- Hastings, Adrian: *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Hechter, Michael: *Containing Nationalism*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Hobsbawm, E. J.: *Nations and Nationalism since 1789: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

- : Ethnicity and nationalism in Europe today. *Anthropology Today* 1992. 8:1, 3–8.
- Hoffmann, Stanley: *World Disorders: Troubled Peace in the Post–Cold War Era*. Lanham, Md.: Rowman and Littlefield Publishers, 1998.
- Howard, Marc Morje: *One person, two votes? Dual citizenship in the countries of the EU*. Konferenciaelőadás, Annual meeting of the American Political Science Association, Boston, 2002. augusztus 29 – szeptember 1.
- Hutchinson, John – Smith, Anthony D. (eds.): *Nationalism*. Oxford: Oxford University Press, 1994.
- Interjú Tabajdi Csabával, a Határon Túli Magyarok Hivatalának vezetőjével. Készítette: Csergő Zsuzsa, Budapest, 1996. június 10.
- Ishiyama, John T. – Breuning, Marijke: *Ethnopolitics in the New Europe*. Boulder, Colo.: Lynne Rienner Publishers, 1998.
- Kántor, Zoltán: Nationalizing minorities and homeland politics: The case of the Hungarians in Romania. In Trencsényi, Balázs – Petrescu, Dragos – Petrescu, Cristina –Iordachi, Constantin – Kántor, Zoltán (eds): *Nation-Building and Contested Identities: Romanian and Hungarian Case Studies*. Budapest: Regio Books; 2001. Iasi: Editura Polirom, 249–74.
- (szerk.): *A Státustörvény: Előzmények és következmények*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2002
- Keck, Margaret E. – Sikkink, Kathryn: *Activists beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*. Ithaca: Cornell University Press, 1998.
- Kemp, Walter: Applying the nationality principle: Handle with care. *JEMIE: Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. Special issue: Will Kymlicka and exporting liberal pluralism: Western political theory and ethnic relations in Eastern Europe. 2002. no. 4. www.ecmi.de/jemie/special_4_2002.html. (letöltés ideje: 2003. november 18.)

- King, Charles: *The Moldovans: Romania, Russia, and the Politics of Culture*. Stanford: Hoover Institution Press, 2000.
- Kitschelt, Herbert: *The Radical Right in Western Europe: A Comparative Analysis*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1995.
- Krasner, Stephen D: *Sovereignty: Organized Hypocrisy*. Princeton: Princeton University Press, 1999.
- Kymlicka, Will: Multiculturalism and minority rights: West and East. *JEMIE: Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. Special issue: Will Kymlicka and exporting liberal pluralism: Western political theory and ethnic relations in Eastern Europe. 2002. no. 4. www.ecmi.de/jemie/special_4_2002.html. (letöltés ideje: 2003. november 18.)
- Martínez-Herrera, Enric: From nation-building to building identification with political communities: Consequences of political decentralisation in Spain, the Basque Country, Catalonia, and Galicia, 1978–2001. *European Journal of Political Research* 2002. 41:4, 421–53.
- Minkenberg, Michael: The renewal of the radical right: Between modernity and anti-modernity. *Government and Opposition* 2000. 35:2, 170–88.
- Minkenberg, Michael – Beichelt, Timm: *Explaining the radical right in transition: Theories of right-wing radicalism and opportunity structures in post-socialist Europe*. Konferenciaelőadás, Annual meeting of the American Political Science Association, San Francisco, 2001. augusztus 30 – szeptember 2.
- Mudde, Cas: *The Ideology of the Extreme Right*. Manchester, U.K.: Manchester University Press, 2000.
- Németh, Zsolt: Vezérszónoklat a kisebbségi törvényről. *Pro Minoritate* 1992. 13:4, 30–3.
- Nodia, Ghia: Nationalism and democracy. In Diamond, Larry – Plattner, Marc F. (eds): *Nationalism, Ethnic Conflict, and Democrac*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994. 3–22.

O'Sullivan, John: Gray dawn: The new tack of an ur-conservative. *National Review*, 5 March, 2001, 39–41.

Pârâianu, Razvan: National prejudices, mass media, and history textbooks: The Mitu controversy. In Trencsényi, Balázs – Petrescu, Dragos – Petrescu, Cristina –Iordachi, Constantin – Kántor, Zoltán (eds): *Nation-Building and Contested Identities: Romanian and Hungarian Case Studies*. Budapest: Regio Books; 2001. Iasi: Editura Polirom, 93–117.

Petrescu, Cristina: Contrasting/conflicting identities: Bessarabians, Romanians, Moldovans. In Trencsényi, Balázs – Petrescu, Dragos – Petrescu, Cristina –Iordachi, Constantin – Kántor, Zoltán (eds): *Nation-Building and Contested Identities: Romanian and Hungarian Case Studies*. Budapest: Regio Books; 2001. Iasi: Editura Polirom, 153–78.

Pfaff, William: Peacemakers show the way. *International Herald Tribune*, 19 March, 2002. www.ihf.com. (letöltés ideje: 2003. november)

Radó, Péter: A nemzeti kisebbségek nyilvános nyelvhasználata Magyarországon. Regio, 1992. 3. 135–146.

Reuters: *Slovaks, Czechs quit talks in protest at Hungary*. 22 February, 2002.

Ruggie, John Gerard: Continuity and transformation in the world polity: Toward a neorealist synthesis. In Robert O. Keohane (ed.): *Neorealism and Its Critics*. New York: Columbia University Press, 1986. 131–57.

Schofield, Hugh: Profile: Jean-Marie Le Pen. *BBC News*, 5 April, 2002. www.news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/1911200.stm. (letöltés ideje: 2003. szeptember 23.)

Schöpflin, George: *Nations, Identity, Power*. New York: NYU Press, 2000.

—: A magyar státustörvény: Politikai, kulturális és szociológiai kontextusok. In Kántor Zoltán (szerk.): *A Státustörvény: Előzmények és következmények*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2002. 9–17.

- Singh, Anita Inder: Minorities, justice, and security in post-communist Europe: Continuing the debate with Will Kymlicka. *JEMIE: Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. Special issue: Will Kymlicka and exporting liberal pluralism: Western political theory and ethnic relations in Eastern Europe, 2002. no. 4. www.ecmi.de/jemie/special_4_2002.html. (letöltés ideje: 2003. november 18.)
- Smith, Anthony D: *Nationalism and Modernism: A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*. London: Routledge, 1998.
- : *Nationalism: Theory, ideology, history*. Malden, Mass.: Blackwell Publishers, 2001.
- Snyder, Jack: *From Voting to Violence: Democratization and Nationalist Conflict*. New York: W. W. Norton, 2000.
- Tabouret-Keller, Andrée: Western Europe. In Joshua A. Fishman (ed.): *Handbook of Language and Ethnic Identity*. Oxford: Oxford University Press, 1999. 334–52.
- Tilkovszky Loránt: Nemzetiség és magyarság: Nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig. Budapest: IKVA, 1994.
- Tismaneanu, Vladimir: *Fantasies of Salvation: Democracy, Nationalism, and Myth in Post-Communist Europe*. Princeton: Princeton University Press, 1998.
- Verdery, Katherine: *National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania*. Berkeley: University of California Press, 1991.
- Wallander, Celeste A.: NATO's price: Shape up or ship out. *Foreign Affairs* 2002. 81:6, 2–8.
- Wardhaugh, Ronald: *Languages in Competition: Dominance, Diversity, and Decline*. Oxford: Basil Blackwell Publishers, 1987.
- Weber, Eugen: *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford: Stanford University Press, 1976.

Weber, Renate: Az anyaország és kisebbségei: Európai standardok.
In Kántor Zoltán (szerk.): *A Státustörvény: Előzmények és
következmények*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2002. 36–
56.

White, George W: *Nationalism and Territory: Constructing Group
Identity in Southeastern Europe*. Lanham, Md.: Rowman and
Littlefield Publishers, 2000.

Wolff, Stefan: Beyond ethnic politics in Central and Eastern Europe.
JEMIE: Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe.
Special issue: Will Kymlicka and exporting liberal pluralism:
Western political theory and ethnic relations in Eastern Europe,
2002. no. 4. www.ecmi.de/jemie/special_4_2002.html. (letöltés
ideje: 2003. november 18.)

KLASSZIFIKÁCIÓS VITA: ETNICITÁS, NEMZET ÉS A KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

DOI: 10.17355/rkkpt.v26i2.222

A nemzeti keretektől ellépve? *

A Regio aktuális tematikus blokkja egy akadémiai történész doktori védés anyagait közli, vitává szerkesztve. Egry Gábor 2018. március 8-án védte meg doktori munkáját, amely 2015-ben már könyv alakban is megjelent,¹ és több szempontból is új hangnak számít a magyar kisebbségekkel – és általában a „nemzeti kérdéssel” – foglalkozó történeti szakirodalomban. A szerző ugyanis úgy kapcsolódik be a nemzetről szóló – és a magyar szakmai közegben is régóta tartó – klasszifikációs vitába, hogy nem csak a fősodorba sorolható narratívák ismerős medréből lép ki, hanem egyúttal számos alapvető, bevettnek számító és automatikusan használt fogalmat is megkérdőjelez. Mégpedig azáltal, hogy dekonstruál és újszerű nézőpontból elemez többet is ezek közül a fogalmak közül, módszertana pedig – noha alapjában véve történészként jár el – markáns elmozdulást jelent az interdiszciplinaritás irányába. Egry munkájában nem fogadja el adottnak a nemzeti kereteket és a közösség-alapú megközelítést, amelyeket leginkább Rogers Brubaker nyomán kérdőjelez meg. Továbbá a történelmi és társadalmi eseményeket, jelenségeket és folyamatokat is egyszerre alulról – az egyén szintjéről – és felülről – a közösségeket megkonstruáló nemzetépítő diskurzusok szintjéről (Egry itt szűkítve identitáspolitikákról beszél) – vizsgálja. Végül pedig következetesen érvényesíti a mindennapi etnicitást mint értelmezési keretet.

Nem csoda, hogy munkája élénk vitákat váltott ki a szakmai közegben – amit összeállításunk is tükröz. Egyrészt azért, mert sokan

* A blokkot Filep Tamás Gusztáv és Zahorán Csaba szerkesztette.

¹ Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944*. Napvilág Kiadó, 2015.

úgy vélik, Egry a megszokott narratívákat tagadva, azokkal szemben fogalmazza újra a két világháború közötti magyar kisebbségek történetét, máig ható érvénnyel bíró következtetésekkel (miközben a szerző maga is hangsúlyozza, hogy inkább azok *kiegészítésére*, *árnyalására* törekedett). Másrészt azért, mert akarva-akaratlanul olyan kérdéseket tesz fel, amelyek túlmutatnak a történetíráson. Az általa elemzett jelenségek ugyanis összefüggnek más, aktuális vonatkozásokkal is bíró politikai, társadalmi témákkal, amelyek értelmezése viszont továbbra is a már említett nemzeti kereteken *belül* történik. Vagyis Egry nem a megszokott módon, a „nemzet nyelvén” beszél a nemzetről, hanem tárgyilagosan elemez, fogalmait pedig értéksemleges használja egy gyakran túlzottan is „nemzetiesített”, érzelmek által is befolyásolt terepen. Ez azonban azt a veszélyt is rejt magában, hogy megállapításai „védtelenné” válnak a nemzeti diskurzusokban, kiszolgáltatva a nacionalista és/vagy etnocentrikus értelmezéseknek. Például az, hogy Egry nem tekint magától értetődően csoportként a magyar kisebbségekre, nem jelenti azt, hogy egyúttal el is veti a kisebbségek kollektív jogait – könyve egyszerűen nem erről szól. Vagy amikor a magyar kisebbségek – és Budapest – sérelmi diskurzusa mögé betekintve egy-egy esetről megállapítja, hogy azok történetesen túlzások vagy egyenesen valótlanságok, ezzel nem fogadja el vagy mentegeti a román és csehszlovák állam kisebbségi politikájának diszkriminatív megnyilvánulásait. Megfordítva: kritikai észrevételeit és diskurzusokat dekonstruáló eljárását ugyanúgy lehetne érvényesíteni az 1918 előtti vagy 1938/40–1944 közötti magyar nemzetiségi politikára is.

Összeállításunk első részében Egry Gábor tézisei olvashatók, vagyis a szerző által a dolgozatában megfogalmazott állítások és következtetések egyfajta lecsupaszított, leegyszerűsített változata. A következő három szöveg A. Sajti Enikő, Borsi-Kálmán Béla és Eiler Ferenc véleményét tartalmazza, amelyekre Egry az ötödik írásban reflektál. Az összeállítás hatodik részét Bárdi Nándor véleménye alkotja, a sort pedig újra Egry válasza zárja le.² A vita nem csak a védések során megszokott elismerő és bíráló opponensi megjegyzéseket, valamint a rájuk adott válaszokat tartalmazza,

² Összeállításunkban a nyilvános védésen elhangzott szövegek szerkesztett változatait közöljük.

hanem ennél jóval szerteágazóbb – számos szemlélet- és megközelítésbeli különbségre világít rá, miközben a szerzők jónéhány történeti, historiográfiai, társadalomtörténeti, módszertani kérdést érintenek, mintegy folytatva, kiegészítve és árnyalva egymás gondolatmeneteit. És épp ez volt a Regio szerkesztőségének a szándéka: hogy folytasson egy egyszerre több szakmára is kiterjedő – és talán előremutató, inspiráló – eszmecserét, lehetőséget biztosítva a szerző és a négy hozzászóló által felvetett témák tisztázására, kibontására.

Ugyanakkor a vitát ezzel a sorozattal korántsem tekintjük lezártnak, hanem ki szeretnénk nyitni a további színvonalas hozzászólások előtt is – azzal a céllal, hogy a nacionalizmus-kutatások múltja és jelenre vonatkozó fogalmait és eltérő jelenségeit minél tágabb körben egyre pontosabban legyünk képesek árnyalni. Egyúttal ez a szerkesztett blokk reményeink szerint hasonló vitákra sarkallja a kollégákat más kérdések megvitatása során is.

EGRY GÁBOR*

Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között a két világháború közti Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944.

(MTA doktori értekezés tézisei)

I. Előzmények, szakirodalom, célkitűzés

A magyar kisebbségek történetére vonatkozó első feldolgozások a két világháború között keletkeztek. A folyóiratokban (pl. Magyar Szemle) megjelenő írások sorozatát követően nagyjából két évtizeddel az első világháború után láttak napvilágot az első összefoglaló, értékelő és nem zsurnalisztikus munkák mind Csehszlovákiáról (Borsody István szerkesztésében¹), mind a Bánságról (Jakabffy Elemér és Páll György közös kiadványa²). Az első bécsi döntést követően született meg a „hazatérő könyvek” műfaja (Jócsik Lajos, Szvatkó Pál, Ligeti Ernő, Tusa Gábor³) és a

* Történész, a Politikatörténeti Intézet igazgatója. Email: egyrgabor@phistory.hu

¹ Borsody István (szerk.): *Magyarok Csehszlovákiában 1918-1938*. Budapest: Az Ország Útja, 1938.

² Jakabffy Elemér – Páll György: *A bánsági magyarság húsz éve*. Budapest: Stúdium, 1939.

³ Jócsik Lajos: *Idegen igában. Húsz év cseh uralom alatt*. Budapest, 1940.; Szvatkó Pál: *A visszatért magyarok. A felvidéki magyarság húsz éve*. Budapest: Révai, 1938.; Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete. 22 esztendő kisebbségi sorsban*. Kolozsvár: Fraternitas, 1941.; Tusa Gábor: *Harcunk Erdélyben magyarságunkért. 20 év jellemrajza*. Kolozsvár: Minerva, 1942.

romániai magyarság történetének első átfogó bemutatása (Mikó Imre⁴). Valójában ekkor készült el Bíró Sándor művének első változata is a dualizmus kori román és a két világháború közötti magyar kisebbség helyzetének összehasonlításáról is,⁵ noha csak évtizedekkel később adták ki. Ezeknek a műveknek a közös jellemzője az állapotfelmérés igénye, illetve az, hogy – főként a területi revízió után született könyvek esetében – a Magyarországhoz való viszonyra is határozottan reflektálnak. Ugyanakkor szerzőik helyzete soha nem volt egyértelmű, a legtöbben a kormányzati szakapparátusban is dolgoztak, vagy legalábbis szoros kapcsolatban álltak ezzel a körrel, és a munkák egy része először szakpolitikai háttéranyagként született, esetenként a propagandát is szolgáló. Felhasznált forrásaik változatosak voltak, a sajtóanyagoktól a jogszabályokon és kémjelentéseken át a statisztikáig és a szociografikus megfigyelésig terjedtek.

A II. világháborút követően a téma háttérbe szorult, megjelenítésére elsősorban a társadalmi haladást képviselő csoportok, politikai erők ábrázolásával nyílt lehetőség, ennek megfelelően pedig előtérbe kerültek a munkásmozgalom, valamint a visszaemlékezések.⁶ Újabb lökést a kutatásnak a Magyarságkutató Intézet 1986-os megalapítása adott, az itt készült munkák már arra törekedtek, hogy a magyar kisebbségek történetének minden vonatkozását lefedjék. Ennek megfelelően a következő évtizedek, az időközben kialakult kisebbségi magyar kutatói hálózatot is bekapcsolva, a kisebbségtörténeti kérdések sokaságára vonatkozóan hoztak új feldolgozásokat. (Az alábbiak a tézisek lezárásának időpontját tükrözik.) A csehszlovákiai telepítések és telepesek kérdéséről (Simon Attila⁷), a zsidóság önszerveződésén (Gidó Attila⁸) és átalakulásán (Kovács Éva⁹), a határváltozások társadalmi

⁴ Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig*. Budapest: Stúdium, 1941.

⁵ Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940*. Bern: EPMSZ, 1989.

⁶ Balogh Edgár: *Hét próba. Egy nemzedék elindul*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1965.; Uő. *Hét próba – Szolgálatban*. Budapest: Magvető, 1981.

⁷ Simon Attila: *Telepesek és telepesfalvak Csehszlovákiában*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2009.

⁸ Gidó Attila: *Úton. Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépítési kísérletek (1918–1940)*. Csíkszereda: Pro Print 2009.

hatásán, a gazdasági szerveződések (Gaucsik István,¹⁰ Hunyadi Attila¹¹), a generációs váltásokon és eszmetörténeti háttérükön (Bárdi Nándor,¹² Horváth Sz. Ferenc¹³), a magyar kormányzatok magyarságpolitikájának aprólékos bemutatásán (Bárdi Nándor¹⁴), a transzszilvanizmus regionalista dimenzióján (K. Lengyel Zsolt¹⁵) át a végül két évtized múltán megszületett első magyar kisebbségtörténeti szintézisig (Bárdi Nándor, Fedinec Csilla, Szarka László szerkesztésében¹⁶). Az említett munkák megközelítése és módszereik rendkívül változatosak voltak, alapvetően azonban a nacionalizmuskutatás modernizációs, a nemzetépítésre koncentráló irányzata határozta meg a szemléletüket. A magyar kisebbségek történetét alapvetően a – dualizmus kori domináns pozícióhoz kapcsolódó – nemzetépítő lehetőségek leépüléseként, veszteségek történeteként értelmezik, kulcsfogalmuk a kényszerközösség. Ebből következően azzal sem feltétlenül vetettek számot, hogy a kisebbségi

⁹ Kovács Éva: *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között (1918–1938)* Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet 2004.

¹⁰ Gaucsik István: A magyar gazdasági szervezetek gazdasági integrációja. Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében. In: Bárdi Nándor – Simon Attila (szerk.): *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006. 219–240.; Uő.: Gazdaság és politika vonzásában. Adalékok Tarján Ödön pályaképéhez. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2010/1. 49–60.; Uő.: A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. a gazdasági elitek példáján. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2011/2. 102–139.

¹¹ Hunyadi Attila: *Cooperativele minorităţii maghiare din România în perioada interbelică*. Cluj-Napoca: Argonaut, 2010.

¹² Bárdi Nándor: A romániai magyar elit generációs csoportjainak integrációs viszonyrendszere (1918–1989). In: Bárdi Nándor–Simon Attila (szerk.): *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006. 41–68.

¹³ Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940)*. Csíkszereda: Pro Print, 2007.

¹⁴ Bárdi Nándor: *Tény és való*. Pozsony: Kalligram, 2004.

¹⁵ K. Lengyel Zsolt: *Auf der Suche nach dem Kompromiss. Ursprünge und Gestalten des frühen Transylvanismus*. München: Verlag Ungarisches Institut, 1993.; Uő.: *A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzvilvanizmus korai történetéhez*. Csíkszereda: Pro-Print, 2007.

¹⁶ Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2008.

közösség vajon miként ragadható meg a vizsgálat tárgyaként, mennyiben tekinthető valóban közösségnek és társadalomnak.¹⁷

Erre a problémára elsősorban a Közép- és Kelet-Európával foglalkozó nemzetközi kutatás reflektált, Magyarországon pedig a szociológia és az antropológia. Az utóbbi eredményei közül ki kell emelni Rogers Brubaker, Feischmidt Margit, Jon E. Fox és Liana Grancea kutatásait Kolozsváron a nacionalista politika és a mindennapi etnicitás kapcsolatáról. Könyvükben¹⁸ bemutatták nemcsak az etnicitás működését mindennapi helyzetekben, hanem azt is, hogy a nacionalista politika hatása a mindennapi körülmények között korántsem annyira egyértelmű és automatikus, mint azt a nemzetépítés koncepciója feltételezi. Brubaker alapvető jelentőségű meglátása arról, hogy az etnikai csoportok (így a nemzet kapcsán is) különbséget kell tenni az etnikai vállalkozók által használt gyakorlati kategória és az elemzésre alkalmas fogalom között. A kutató nem veheti adottnak a csoport létét abban a formában, ahogy azt a vizsgált szereplők értelmezik és megjelenítik, viszont a csoportot magát sem tekintheti homogén egésznek, amiből az is következik, hogy valójában nem férhet hozzá olyan jelenségekhez, mint egyéni önazonosság, csupán az erre vonatkozó reprezentációkat (bizonyos értelemben az identitáspolitikát), illetve az önazonosítás gyakorlatait (ha tetszik, a mindennapi etnicitást) ragadhatja meg. Erre épül a szakirodalomnak az az egyre növekvő áramlata (többek közt Pieter M. Judson,¹⁹ Jeremy King,²⁰ Tara Zahra,²¹ Rok Stergar²²), amely a

¹⁷ A szociológiában a kisebbségi társadalom kérdése alaposabban körüljárt problémának számít. Kiss Tamás következtetése azonban az, hogy a kisebbségi társadalom elsősorban (politikai) program, a kisebbségi társadalom építésére vonatkozó cselekvés, és maga a kisebbségi társadalom csak a többséghez való viszonyban, az etnikailag is értelmezhető egyenlőtlenségek révén ragadható meg. Lásd Kiss Tamás: Támpontok az erdélyi etnikai rétegződés vizsgálatához I-II. *Pro Minoritate*, 2010/2. 3–28. és 2010/3., 3–42.; Uő: Marginalizáció, etnikai párhuzamosság és aszimmetrikus akkomodáció. Az erdélyi magyar közösséget érintő társadalmi és politikai folyamatok. *Magyar Kisebbség*, 2015/1–2. 30–64.

¹⁸ Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Budapest: L'Harmattan, 2011.

¹⁹ Judson, Pieter M.: *The Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2006.

nemzeti közömbösség (national indifference) segítségével próbálja meg leírni azt a jelenséget, hogy az egyének mindennapi gyakorlatai folyamatosan és konzekvens módon eltérnek attól, amit a nemzetépítők elvárnának és a nemzeti önazonosságból következően természetesnek tartanának.

Munkám mindezekre építve tekinti át a két világháború közti csehszlovákiai és romániai magyar kisebbség történetét az identitáspolitika és a mindennapi etnicitás szemszögéből. Fő témáim a következők:

1) az identitáspolitikai szereplők lehetősége az összetett viszonyrendszer kihasználására, és ennek keretében saját identitáspolitikájuk kialakítására;

2) az ebből kirajzolódó köztes változatok és azok dinamikája a jól ismert nemzeti identitásváltozatokhoz képest;

3) az így kialakult közösségkép és viszonya a magyar nemzetről kialakított felfogáshoz;

4) az egyén cselekvési lehetőségei az identitáspolitikai gyakorlatokkal, mindenekelőtt az állami kategorizációval szemben;

5) az identitáspolitika szerepe és hatása a mindennapi etnicitásra, valamint az utóbbi befolyása az identitáspolitikára;

6) végül pedig az etnicitás működése a mindennapi társadalmi interakciók során.

Mindez együtt kirajzolja nemcsak a magyar nemzet értelmezésében a két világháború közti időszakban bekövetkezett változásokat, és magyarázatot kínál a revíziót követő konfliktusra az anyaország és a visszacsatolt területek között, hanem ezen túl egyfajta társadalomtörténeti megközelítést is kínál „Trianon”-ra, vagyis a békeszerződés következményeinek differenciált bemutatását

²⁰ King, Jeremy: *Budweisers into Czechs and Germans. A Local History of Bohemian Politics, 1848–1948*. Princeton: Princeton University Press, 2002.

²¹ Zahra, Tara: *Kidnapped Souls. National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948*. Ithaca–London: Cornell University Press, 2008. Uő.: 2010, *Imagined Noncommunities. National Indifference as a Category of Analysis*. *Slavic Review*, (69.) 2010/1. 93–119.

²² Stergar, Rok: National Indifference in the Heyday of Nationalist Mobilization? Ljubljana Military Veterans and the Language of Command. *Austrian History Yearbook*, 2012. 45–58.

is segíti, a magyar történetírás „traumatikus fordulatának” kritikáját kínálva.²³

II. Módszerek, források

Az identitáspolitika fogalma önmagában meglehetősen tág, illetve túlságosan diffúz ahhoz, hogy kiindulópontként szolgáljon. Ha pusztán a nemzetről való beszédet, a nemzeti önazonosság mibenlétére vonatkozó megnyilvánulásokat tekintenénk identitáspolitikának (a nemzetépítés és Miroslav Hroch erre vonatkozó ABC-modellje alapján ez lenne a helyzet), kezelhetetlenül sok szereplőt kellene elemezni. Ezért az identitáspolitika egy leszűkített meghatározását használtam az elemzéshez. Ez arra a felfogásra épül, hogy a politika alapvetően a közösség meghatározásáról, határának megvonásáról szól (Chantal Mouffe²⁴), ugyanakkor a két világháború közti magyar kisebbségek kapcsán csak azt tekinti identitáspolitikának (vagy megengedőbb módon csak azt tekinti a feltett kérdés szemszögéből elemzésre érdemesnek), ami mögött hatékony terjesztésre alkalmas intézmények vannak. Ez értelemszerűen a politikai és anyagi eszközökkel rendelkező csoportokat állítja előtérbe, mások csak annyiban kerülnek sorra, amennyiben az előbbiekre rájuk reagálva tesznek kísérletet identitáspolitikájuk formálására. Ugyanakkor a különböző szereplők (pontosabban akár belül is megosztott csoportok) viszonya még innen nézve is egyenlőtlen, a nemzetállami kormányok lehetőségei szükségszerűen jobbak, mint a kisebbségi vagy regionális eliteké. Az utóbbiak számára sokszor leginkább a nyilvánosság állt rendelkezésre, valamint kulturális szervezetek és intézmények. Ezek közül azonban csak azokat vettem számba, amelyek intézményesen vagy személyi kapcsolatokon keresztül kapcsolatban álltak a politikai, a magyar kormány esetében a szakpolitikai döntéshozókkal is.

Az identitáspolitikai törekvéseket nem egyszerűen relacionálisan, egy-egy alteritáspárt bemutatva elemeztem, hanem összefo-

²³ Vö. Kovács Éva: Trianon, avagy „traumatikus fordulat” a magyar történetírásban. *Korall*, 2015/1. 82–107.

²⁴ Mouffe, Chantal: *The Return of the Political*. London: Verso, 2005.

nódásukban, igaz, a budapesti kormányzatot középpontba állítva. Mindezt egyfelől az indokolta, hogy az alteritáspárok használata szinte szükségszerűen leegyszerűsítette volna az értelmezést kétoldali viszonyok sorozatára, vagyis jórészt elrejtene a kisebbségi és többségi regionális eliték szerepét és aktivitását. Másfelől azonban egyértelmű, hogy a magyar kisebbségek és a magyar nemzetfelfogás szempontjából Budapest szerepe kiemelkedő a korszakban. Ezzel együtt a viszonyrendszert Rogers Brubaker triadikus (lakóhely szerinti állam – kisebbség – etnikai állam) viszonyrendszeréből²⁵ kiindulva vázoltam fel, hangsúlyozottan kiegészítve az általa meghatározott három mezőt egy negyedikkel, ami a kisebbségi és többségi regionális eliteket, illetve regionalista diskurzusaikat jeleníti meg. Ezzel az összefonódó viszonyrendszer is sokrétűbb lett, noha eltekintettem olyan, a kérdés szempontjából és egyébként is jelentéktelen viszonyok bemutatásától, mint például a csehek románokról alkotott képe.

Bár ennek a viszonyrendszernek a bemutatása jórészt nyilvános megszólalások alapján történt (hiszen nem a diplomáciai kapcsolatok finomságai érdekeltek, hanem az egymásról megjelenített kép és az önkép), már ennek az elemzéséhez is fontos levéltári forrásokat találtam a Népies Irodalmi Társaság, a Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Ügyosztályának anyagában, a Társadalmi Szervezetek Központjának dokumentumai és a Külügyminisztérium iratai között. Különösen az első három esetben volt lényeges, hogy a források betekintést nyújtottak abba is, mennyire magától értetődően törekedett a budapesti kormányzat a kisebbségi magyarok önazonosságának befolyásolására, direkt identitáspolitikára, és ennek kapcsán milyen részletekbe menően határozták meg, mit is jelentene magyarnak lenni.

Ez a kérdés meghatározó volt a kisebbségi közösségek egységes, a kisebbségi pártok révén történő megszervezésének terve kapcsán is, amit egyfelől ismét csak az említett szervezetek iratanyagára támaszkodva lehet kutatni, másfelől pedig a nyilvános megszólalásokat elemezve. Ugyanakkor az identitáspolitikai megközelítés mindkét esetben lehetővé tette, hogy a kisebbségi

²⁵ Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest: L'Harmattan-Atelier, 2006. 61–81.

közösség mint az elemzés tárgya jellegével kapcsolatos problémákat kikerüljem, hiszen a közösségről alkotott kép szempontjából nem lényeges, vajon valóban egységes és társadalomként leírható csoportról volt-e szó.

Az állami kategorizáció és az egyének ezzel szemben mutatkozó cselekvőképességének feltáráshoz az államot nem egységes intézménynek fogtam fel, hanem az annak jellegére és működésére vonatkozó rivális elképzelések folyamatos küzdőterének (Sheehan és Jessop²⁶). Ebből kiindulva a kategorizációs gyakorlatok (eset tanulmányaim az 1930-as népszámlálás, irredenták nyilvántartása és a magyar közalkalmazottak nyelvvizsgálja Romániában, kisebbségi magyar fiatalok találkozásai Magyarországgal) különbségei, amelyeket éppen az egyénnel megvalósult interakció fed fel a maguk teljességében, ezt a sokszínűséget mutatják meg. Egyúttal pedig arra is lehetőséget adnak, hogy a lehetséges és megvalósult egyéni viszonyulásmódok tartós és pillanatnyi motivációit is felmérjük, hiszen a források sokszor elmosódó körvonalú fogalmait, definícióit az egyes interakciók töltik meg változó tartalommal, azok szándékolt értelme is csak így tárható fel. Ez utóbbiak kapcsán különösen lényeges volt Victor Turner társadalmidráma-fogalma,²⁷ ami az etnikai alapú mobilizációt és annak korlátait is megragadhatóvá tette úgy, hogy az interakciók sokféleségét is képes értelmezni.

Mindehhez a források jelentős része már romániai levéltárakban lelhető fel. A bukaresti Nemzeti Levéltárban a rendőrség, a csendőrség, a Miniszterelnökség, a Propagandaminisztérium, a Belügyminisztérium iratait kutattam, a megyei levéltárakban (Temes, Maros, Kovászna, Brassó, Kolozs megyében) a megyei közigazgatás, a rendőrség és a csendőrség dokumentumait. A magyar levéltári anyagok közül a Népies Irodalmi Társaságé emelhető ki, itt találhatók azok a dokumentumok, amelyek lehetővé tették a

²⁶ Sheehan, James: The Problem of Sovereignty in European History. *American Historical Review*, 111. 2006/1. 1–15. Bob Jessop: *State Theory. Putting the Capitalist State in Its Place*. University Park: Pennsylvania University Press. 1990.

²⁷ A társadalmi dráma fogalmát Victor Turner alkotta meg: *Dramas, Fields, and Metaphors. Symbolic Action in Human Society*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1974.

Magyarországon tartózkodó kisebbségi magyar fiatalok élményeinek és azok identitáspolitikai hatásának az elemzését. Végül a népszámlálási panaszok egy részét a sajtó közölte, másik részét pedig Seres Attila gyűjtéséből használhattam, először még publikálatlan formában.

A vizsgálat harmadik szintje a mindennapi etnicitás elemzése, és egyelőre csupán aszimmetrikus összehasonlítása volt Románia és Csehszlovákia esetében. Módszertani szempontból talán ez volt a legnagyobb kihívás mindegyik közül, hiszen egy jól bejáratott szociológiai megközelítést próbáltam történeti forrásanyagra alkalmazni, anélkül hogy abból a legfontosabbat, az interjúkat és résztvevő megfigyelést reprodukálhattam volna. Kiindulópontom ebben az esetben is Brubaker és társai kolozsvári kutatása volt, az általam feltárt források értelmezését és rendszerezését azonban egy másik, azzal szorosan összefüggő tipizálás alapján végeztem el (Jon E. Fox és Cynthia Miller-Idriss²⁸). Ennek oka elsősorban az, hogy a felhasznált forrásokban megjelenő esetek szinte kivétel nélkül valamilyen konfliktus nyomán váltak láthatóvá, azonban az eredeti, Brubaker és társai által kidolgozott tipizálásnak ez csak egyetlen eleme. Ha tehát ahhoz ragaszkodtam volna, akkor ezzel leszűkítem az értelmezés lehetőségeit is. Ezzel szemben az általam átvett Fox-Miller Idriss-féle felosztás egyszerűen az etnicitással összefüggő mindennapi cselekvés társadalmi funkciója felől közelíti meg a kérdést, ennek tükrében pedig lényegtelen, hogy végső soron miért válik az láthatóvá a forrásokat létrehozók számára.

Bár szerencsére a mindennapi etnicitás vizsgálata kvalitatív, vagyis statisztikailag nem kell érvényesnek lennie, a megfelelő források kiválasztása ettől nem lesz egyszerűbb. Ahhoz, hogy az etnicitás jelentéséhez, társadalmi funkciójához közelebb kerüljünk, olyan iratokra van szükség, amelyek különböző szemszögből számolnak be valaki által etnikusnak tartott eseményekről. Szerencsére a különböző hatósági eljárások, bírósági perek anyaga éppen erre ad lehetőséget, ezek tükrében pedig a sokkal egyoldalúbb dokumentumtípusok (pl. a rendőrségi vagy közigazgatási jelentések)

²⁸ Fox, Jon E. – Miller-Idriss, Cynthia: Everyday nationhood. *Ethnicities*, 2008/4. 536–563.

is kontextualizálhatóvá, tipizálhatóvá válnak. Az alsóbb szintű közigazgatás elképesztő számú ismétlődő, a nagy történelmi eseményekhez képest jelentéktelen, mindennapi és ismétlődő esetről számolt be. Ezek jól megmutatják az etnicitás társadalmi jelentőségét, szerepét és működését, anélkül, hogy ehhez a kisebbségi csoportot megint csak társadalomként kellene felfogni, ismét elkertülhetővé téve tehát az elemzés tárgyának jellegéből adódó, már említett csapdát.

Mindehhez Románia esetében a már említett levéltári anyagokat használtam fel. Az eredmények kapcsán persze óhatatlanul felmerül azok reprezentativitásának kérdése, vajon nem a kivételes eseteket próbálom-e általános érvényűnek beállítani? Statisztikai értelemben természetesen nincs szó reprezentativitásról, az anyag eleve nem teljes. Ugyanakkor kutatásaim során lényegében minden erdélyi megyéből találtam felhasználható eseteket, a mindennapi etnicitást tehát változatos társadalmi körülmények között vizsgálhattam. A vizsgált jelenségek nem korlátozódtak egy-egy szűk régióra, nem valamely jól meghatározott egyedi társadalmi háttértől függték vagy egy-egy személyhez kötődtek. A jelenség és tipikus megjelenési módjai ebben az értelemben általánosan jellemzőek voltak Romániára, ami természetesen nem azt jelenti, hogy az etnicitáshoz kapcsolódó minden interakció hasonló módon zajlott volna le. Csehszlovákiára vonatkozóan számos olyan feldolgozás állt a rendelkezésemre, amelyek hasonló kérdéseket vizsgáltak, ha nem is feltétlenül mindenre kiterjedően (Miroslav Michela,²⁹ Juraj Benko,³⁰ Elena Mannová³¹ munkái). Ezek a kérdés bizonyos vonatkozásait

²⁹ Michela, Miroslav: „A Home Should Be Home to All Its Sons”: Cultural Representations of Saint Stephen in Slovakia during the Interwar Period. In: Hudek, Adam et al (ed.), *Overcoming the Old Borders. Beyond the Paradigm of Slovak National History*. Bratislava: Institute of History of Slovak Academy of Sciences, 2013, 97–110.

³⁰ Benko, Juraj: The State and Its People. The Political Socialisation of the Slovak Population after the Creation of the Czechoslovak Republic. In: Hudek, Adam (ed.): *Overcoming the Old Borders. Beyond the Paradigm of Slovak National History*. 2013. 71–84.

³¹ Mannová, Elena: „... de most már jó szlovák”. A nemzeti identitás variációi két dél-szlovákiai kisváros egyesületi életében, 1918–1938. *Regio*, 2000/4. 94–103.; Uő.: „Sie wollen keine Loyalität lernen!“ Identitätsdiskurse und lokale Lebenswelten in der Südslowakei 1918–1938. In: Haslinger, Peter – Puttkamer,

már rendszerezetten mutatták be, bár kérdéseik nem mindig egyeztek meg az enyéimmel. Segítségükkel, valamint a magyar levéltárakban fellelhető jelentések használatával nyílt lehetőség arra is, hogy a két országra jellemző viszonyokat összevetsem egymással, ami azonban nem teljes értékű, minden elemre kiterjedő összehasonlítást jelent, hanem azt, hogy bizonyos jelenségek léte vagy nem léte és néhány azokat meghatározó tényező mindkét esetben vizsgálható.

III. Eredmények

A mindennapi etnicitás kutatása

Módszertani szempontból a legfontosabb eredmény, hogy munkám demonstrálja, miként alkalmazható történeti forrásanyagra a mindennapi etnicitás kutatása. A megfelelő forrástípus, a kellő számú eset és a vonatkozó szociológiai modellek alkalmazása lehetővé teszi, hogy kellő mélységben feltárjuk a jelenséget. Eközben a nemzeti közömbösség új, helyzetfüggő értelmezését is kínálja. Eszerint a közömbös viselkedés nem az önazonosság hiányát jelzi, hanem az adott helyzetben az önazonosítás hiányát, ami akár a következő pillanatban megváltozhat.

Joachim von (Hrsg.): *Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918–1941*. München: Oldenbourg, 2007. 45–67.; Uő.: Von Maria Theresia zum Schönen Náci. Kollektive Gedächtnisse und Denkmalkultur in Bratislava. In: Jaworski, Rudolf – Stachel, Peter (Hrsg.): *Die Besetzung des öffentlichen Raumes. Politische Plätze, Denkmäler und Straßennamen in europäischen Vergleich*. Berlin: Frank und Tinne, 2007. 203–216.; Uő.: Schutzvereine, Behörden und Lokalpresse – ihr Einfluss auf das interethnische Klima der Südslowakei 1920–1938. In: Haslinger, Peter (Hrsg.): *Schutzvereine in Ostmitteleuropa. Vereinswesen, Sprachkonflikte und Dynamiker nationaler Mobilisierung 1860–1939*. Marburg: Verlag Herder Institut, 2009. 245–268.

III. 1. Nemzeti képzetek és önképek

A könyv első része a magyarokról és szomszédaikról alkotott képzeteket és önképeket, valamint azok változását tekinti át, továbbá azt, hogyan vált politikailag dominánssá az egységes kisebbségi közösség eszméje és az ennek megfelelő nemzetfelfogás Magyarországon. Az I. világháború vége és Magyarország összeomlása elsősorban a magyar nemzeti közösség elhatárolásában jelentős szerepet játszó (szignifikáns) ők-csoportok számának kibővülésében és belső átalakításában hozott változásokat. Új csoportként jelentek meg a csehek, míg a románok esetében az erdélyiek helyett az ókirályságbeliek és azok vélt tulajdonságai váltak lényegessé. Ez kölcsönös volt, a magyarok korábban nem szerepeltek a csehek mentális térképén, és a románok is csak az erdélyi román elit által közvetített képet tették magukévá. Ennek megfelelően a szlovákok és az erdélyi románok köztes helyzetbe kerültek, és új szereplőként megjelentek a kisebbségi magyar közösségek is, amelyek esetében a nemzeti csoport még adottnak tűnt, de a csoportnak tulajdonított tulajdonságok már korántsem voltak magától értetődőek.

A viszonyrendszerben bekövetkezett jelentős változás ellenére az önképek és másiról alkotott képek nem változtak igazán jelentős mértékben. A 19. században kialakult sztereotípiák határozták meg a régi ők-csoportok képét (ideértve a szlovákokat is), az újak esetében pedig vagy a korábban azokkal érintkező csoportok körében kialakult elemeket vették át (a cseh magyarságdiskurzusban a feudális, oligarchikus, elmaradott Magyarország képe éppen úgy meghatározó volt, mint a románban), vagy az önkép kulcsfontosságú részének rendelték azt alá. Ez utóbbi történt az újonnan kialakuló magyarországi cseh diskurzusban, amelyik a magyarság minden szomszédjával szemben meglévő civilizációs fölénye alapvető jelentőségű képzetének ugyan nem felelt meg (hiszen a cseh polgárosult, modern, fejlett nemzet volt) ám azzal, hogy a cseheket erkölcsstelennek (vallástalannak, a keresztény magyarsággal ellentétben „liberálisnak, baloldalinak és imperialista gyarmatosítónak”) tételezték, mégis sikerült fenntartani a magyar kulturális fölény képzetét.

Ezen csak a szlovák, erdélyi román és kisebbségi magyar diskurzusok ütöttek rést, legalábbis a területi revízióig. Ezeknek az

újonnan formálódó identitásdiskurzusoknak a legfontosabb jellegzetessége a szituacionalitásuk, helyzetfűggőségük volt. Különböző elemek elfogadásával vagy elvetésével lehetővé tették, hogy képviselőik a saját csoport határát meglehetősen szabadon mozgítsák el az ők-csoportok felé. Így a szlovák identitásdiskurzus – amennyiben a csehekkel szemben formálódott – képes volt felhasználni a magyarokkal közösnek láttatható vallásosságot, elsősorban a katolicizmust vagy a közös oszmánellenes harcokat. Az erdélyi románok, elsősorban a görög katolikus nemesi milióból érkezők, a magyar nemességet szabadságként, a magyar vármegyei rendszert megvalósult közigazgatási autonómiaként jeleníthették meg a centralizáló állammal szemben, különösen akkor, amikor az erdélyi románok felszabadításáról folytak viták. Ilyen helyzetben még az is elhangozhatott Alexandru Vaida-Voevod miniszterelnök szájából, hogy őt nem kellett felszabadítani, mert egész életében szabad volt – és itt részben a magyar nemességére utalt, azonosulva a máskor oligarchikusként, ázsiaiként megjelenített csoporttal.

Hasonló jelenségek kisebbségi magyar oldalról is megfigyelhetők voltak, és nem csak a harmincas évek végén szerepet kapott transzszilvanizmus esetében. A románok sikeresnek vélt dualizmuskori társadalomszervezése, vagy Románia Magyarországhoz képest egyenlőbbnek (demokratikusabbnak) tűnő társadalma az identitásdiskurzusban akár azonosulást is kiválthattott.

Nemzeti közösség – nemzeti egység

Az identitáspolitika másik, belső dimenziójának fontos része volt nemcsak az önkép, hanem a közösség ideális, autentikus vagy csupán legmegfelelőbb belső szerkezetére vonatkozó elképzelések csokra is. A magyar kisebbségek esetében ez annál is inkább fontos volt, mert a nemzetállam eltűnésével a nemzetépítés állami lehetőségei is beszűkültek vagy lényegében megszűntek, nem véletlen, hogy az állam és a nemzeti alapon szervezett, az államot a nemzetépítésben helyettesítő társadalom viszonya kiemelt fontosságú kérdéssé vált az identitáspolitikai diskurzusban is. A kérdés kapcsán a legizgalmasabb azonban a magyarországi szakpolitika aktív beavatkozása mind az identitáspolitikai diskurzus alakításába, mind a gyakorlati társadalomszervezési kísérletekbe. Az eszmék, tervek, közösségképek átmenetei, az átvételek és

visszahatásuk az „ők és mi” előbb vázolt viszonyrendszerében így kifejezetten konkrét politikai tartalmat is kapott, tulajdonképp szakpolitikává téve az identitáspolitikát.

A nemzeti egység témája Magyarországon is kiemelkedő jelentőségű volt, nem kis részben a világháború és persze a rákövetkező összeomlás hatására. Ennek megfelelően a kormányzat politikai diskurzusában és a szakpolitikában is kulcsfontosságú szerepet kapott, értelmezése azonban folyamatosan változott. Mindenekelőtt az egységgel azonosított társadalomszervezet és az egyes társadalmi csoportok szerepének, nemzeti jelentőségének megítélése különböztette meg egymástól az egymást követő politikai hullámokat. Bethlen István számára kétségtelenül a középosztály jelentette a legfontosabb nemzeti csoportot, míg a katolikus szociális gondolkodás alapján állók harmonikus, de hierarchikus társadalomképében az idegenek kizárása kapott szerepet. Ez utóbbi fontos eleme volt a fajvédők társadalomfelfogásának is, ők azonban ezt kiegészítették a parasztság nemzeti idealizálásával, nemzeti öntudatra ébresztésének programjával. A harmincas évek első felében, Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején ez az egyetlen politikai párton keresztül megvalósuló egységes társadalomszervezés igényével is kiegészült, immár markánsan antiliberális, antiindividualista irányba fordulva. Imrédy Béla számára a szociális reformok jelentették a legfontosabb feladatot, ehhez a katolikus szociális gondolkodásból merített. Míg a szellemében megújult, ezért áldozatot is vállaló középosztály szerepét Bethlenhez hasonlóan látta, ugyanakkor az idegennek látott csoportok kizárását is sürgette. Teleki Pál társadalmi reformprogramja hasonló volt, harmonikus közösséget képzelt el, amelyben azonban a középosztály „szolgálja” a népet, saját személyes áldozatvállalása mellett pedig a nemzeti szelleművé tett népből biztosítja utánpótlását. Ezzel együtt határozottan fellépett az idegennek látott csoportok kizárása érdekében is.

A kisebbségi közegben kezdetben a magyarországi diskurzushoz hasonló elképzelések fogalmazódtak meg, amit Csehszlovákiában újdonságként kiegészített a magyar és szlovák közösséget keresztényszocialista alapon összefogni kívánó Országos Keresztényszocialista Párt (OKP) elképzelése egy harmonikus, de tagolt és antiindividualista közösségről. A Magyarországhoz való viszony, a rivális politikai szervezet kísérlete az együttműködésre a

csehszlovák pártokkal végül fellépésre készítette Budapestet. Bár a magyar kormány kezdettől fogva a csehszlovákiai magyar pártok egyesülését szorgalmazta a nemzeti egység jegyében, ez csak 1936–1937-ben sikerült. Addig Budapest az OKP elnökének személye révén befolyásolta a párt identitáspolitikai diskurzusát is. Szűllő Géza inkább a hagyományos, Bethlenével és a századelő keresztényszociális eszméivel rokonítható elképzelést képviselte, utóda, Esterházy János már a Magyarországon is egyre meghatározóbb új katolikus reformeszmék jegyében lépett fel a kisebbségi közösség egysége érdekében, Csehszlovákiát lényegében elutasította. Az egységes magyar párt egyúttal társadalomszervező erőként is meghatározta magát, közösségképe azonban inkább hierarchikus maradt, sőt, a társelnök, Jaross Andor kifejezetten felülről irányított közösségben gondolkodott.

A társadalmi átalakulás gondolata Erdélyben is jelen volt, képviselői (Kós Károly és a Magyar Néppárt) azonban hamar perifériára szorultak. Itt a társadalom átszervezésének eszméjét a budapesti szakpolitika jelenítette meg, és ösztönözte erre a szereplőket. A húszas évek végének új generációja kellett ahhoz, hogy az új társadalom igénye itt is alakot öltson, és a harmincas évek végére, a népszolgálati eszme formájában már a kisebbségi szerveződést, a királyi diktatúrában működő Magyar Népközösséget is meghatározza.

Ennek keretében már az az új generáció töltötte be a legfontosabb pozíciókat, amelyik kezdetben az elit régi generációjával szemben lépett fel. A magyar kormány azonban kompromisszumra készítette a feleket, „megszelídítve” a fiatalokat, cserébe fokozatosan átengedve számukra a kisebbségi intézmények vezetését. Az 1940-ben megalakult Erdélyi Pártnak már ez a csoport adta a gerincét. A generációs probléma Csehszlovákiában is megjelent, csakúgy, mint a népszolgálati eszme, itt azonban az új generáció képviselői részben baloldala indultak el, ami a magyar kisebbségi közösségből való kizárásukat vonta maga után, részben pedig csak a kisebbségi intézmények perifériáján integrálták őket. Ezzel szemben az ún. aktivista, Csehszlovákiát támogató magyar politikai pártok egy olyan identitásdiskurzust képviseltek, nem is sikertelenül, amelyik a csehszlovák köztársaságpárti identitásdiskurzust magyarította, vagyis a kisebbségi magyarságot egy szocialista, haladó, az oligarchikus és irredenta Magyarországgal szemben álló közösségként jelenítette

meg. Ugyanakkor ez az identitásdiskurzus olyan mértékben elvetette a magyarországi magyarság fontos jellemzőit, mindenekelőtt a népszerű középosztályi kultúrát, és olyan mértékben támaszkodott a modernista, Magyarországon periférikus kulturális termékekre, ami már megkérdőjelezte, hogy vajon magyarnak tekinthető-e még.

Mindkét kisebbségi közösség identitásdiskurzusának kulcsfontosságú eleme volt az a felfogás, hogy a kisebbségi korszak társadalmi átalakulása közelebb hozta a közösség egységét. Az előjogokat, társadalmi válaszfalakat lebontották, a meggyengült magyar középosztály egyfelől a nép felé fordult, hogy nemzetté nevelje, másfelől helyét a népből felemelkedő és nemzeti érzelművé lett személyek vették át. Ez a felfogás – összeérve a magyarországi társadalmi reformeszmékkel és a harmincas évek európai változásaival, mindenekelőtt az integrális, befelé forduló és egységes nemzeti társadalomban gondolkodó politikai irányzatok, köztük a fasizmus térnyerésével – megteremtette az alapját annak, hogy a kisebbségi magyar közösségeket a korszaklemből szükségszerűen következő antiindividualista, társadalmilag tagolt, de politikailag egységes, harmonikus nemzeti társadalmat létrehozó nemzeti megújulás úttörőinek tekintsék. Mindez szembeállítható volt a magyarországi társadalmi különbségekkel, „langyos” nemzeti érzelmekkel és főként a visszacsatolás után a kormány centralizációs politikájával. A regionalizmus tehát az autentikus nemzeti lét eszméje révén jelent meg, miközben a magyar politikusok is rámutathattak, hogy a kisebbségi közösségek jelentik a társadalmi reform útját. Így aztán a Csehszlovákiától visszacsatolt területeken működő Egyesült Magyar Párt lett Imrédy Béla pártja abban az értelemben, hogy a már megvalósult társadalomszervezés modelljeként mutathatta be, nem véletlen, hogy a párt vezetője, Jaross Andor követte Imrédyt politikai útján 1940 után is. Teleki Pál számára pedig az Erdélyi Párt jelentette azt a politikai szervezetet, amelyik az ő valódi elképzeléseit nem csak képviselte, hanem már meg is valósította.

Ezzel párhuzamosan, illetve bizonyos mértékig ezzel összefonódva zajlott az identitásdiskurzus hasonló irányú átalakulása Romániában és Csehszlovákiában a többség körében is. Romániában végül egy hasonló közösségfelfogás vált dominánssá a királyi diktatúra alkotmányos rendjében, ami arra ösztönözte a kisebbségi új generációt, hogy saját identitásdiskurzusát az önmagukat autentikus

módon megszervező nemzetek szükségszerűen konfliktusmentes egymás mellett élésére hangolja át. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy az erdélyi román regionális elit identitáspolitikája is ebbe az irányba fordult, az erdélyi románokat a regáti románokkal szemben az igazi románokként, Iuliu Maniut pedig a nemzettel transzcendens módon összeforrott egyedüli vezetőként jelenítve meg. Csehszlovákiában viszont ez a közösségfelfogás mindenekelőtt a Szlovák Nemzeti Párt közegében nyert teret, és ez lett az 1939-ben kikiáltott Szlovák Köztársaság alkotmányának is az alapja, kétségtelenül befolyásolva a magyar kisebbségi identitáspolitikát is. Az önmagukat organikus és autentikus módon megszervező nemzetek egymás mellett élésének eszméje azonban itt még a húszas évek elejének OKP által hirdetett „keresztény internacionalizmusából” eredt.

A területi revíziót követően mindkét esetben felszínre törtek Magyarország és a kisebbségek különbségeiből fakadó feszültségek, amelyek regionalista jellegű törekvésekhez vezettek, és ezek az identitáspolitikában is szerepet kaptak a „felvidéki” és „erdélyi szellem” eszméjével. Ezek lényegében a kisebbségi korszak társadalmi átalakulását és demokratikus tapasztalatait tették a kisebbségi közösség önazonosságának alapjává, szembeállítva azokat a magyarországi viszonyokkal. Intézményesülni azonban ez csak Erdélyben tudott, az egykori csehszlovákiai Egyesült Magyar Pártot a kormánypárt sikerrel beolvasztotta. Mindez nem volt független attól, hogy az erdélyi regionális elit a magyar nemzeti történelem által is elfogadott külön hagyományra támaszkodhatott, és ehhez megfelelő intézményekkel is rendelkezett, míg a szlovákiai magyarok egységes regionális közösséggé csak 1918 után váltak.

III. 2. A kategorizáló állam és az egyén – esettanulmányok

A könyv második része az állami kategorizáció gyakorlatait és az egyének ehhez való viszonyát mutatja be néhány esettanulmány révén.

Magyarországi találkozások

Az első esettanulmány a Magyarországra látogató erdélyi fiatalok tapasztalatait és azok identitáspolitikai hatását mutatja be. Ebben az

esetben a kategorizáció ott jelentkezik, hogy a szereplőket a magyar kormányzat erre szakosodott hivatalnokai válogatták ki, magyarországi tartózkodásuk célja pedig a megfelelő, tehát a magyarországgal kompatibilis, ezért a revíziót elősegítő nemzeti önazonosság megerősítése volt. A résztvevők főként ahhoz az új kisebbségi generációhoz tartoztak, amely a népszolgálati eszme hatására az új közösség megteremtését tűzte ki célul, és éppen ez vezette a magyar kormányzatot arra, hogy megkísérelje integrálni őket a fennálló keretek közé. Magyarországi tartózkodásuk, az ehhez nyújtott segítség, illetve bevezetésük az elit körébe, annak a kompromisszumnak is a része volt, amelynek végén átvehették a kisebbségi szervezetek és intézmények vezetését. Egyúttal személyükben – tekintettel családi hátterükre – a történelmi középosztály megerősítésére is lehetőség nyílt.

A látogatók köre magában foglalta még a szociális szférából és az oktatásból nyári tanfolyamokra érkezőket is, a célkitűzés az ő esetükben is hasonló volt. Középiskolai tanárok, szociális gondozónők, lelkészek, egyetemi hallgatók, tudományos kutatók érkeztek, az előbbi két csoport esetében főként a Székelyföldről, az utóbbiak pedig elsősorban Kolozsvár környékéről. Útjuk minden részét ellenőrizték, a kiválasztásban kulcsszerepet játszottak a magyar kormány szakpolitikusaival jó viszonyt ápoló kolozsvári értelmiségiek, csak az ő ajánlásukkal lehetett útra kelni. Magyarországon egy kijelölt helyen laktak, a nyári tanfolyamokra érkezők minden percét beosztották, minden lépésük azt szolgálta, hogy megismerkedjenek a hagyományos, 19. században létrejött nemzeti kultúrával, és aztán otthon ezt adják tovább. Az egyetemi ösztöndíjasok mozgása szabadabb volt, ők azonban elsősorban szakmai tevékenységet folytattak.

Tapasztalataik ezzel együtt egy irányba mutattak, Magyarország szinte egyöntetűen csalódást jelentett számukra. Személyes tapasztalataik távolságot, idegenséget sugalltak, a magyarországiak rendre értetlenül figyelték őket, nem ritkán pedig ellenségesen, saját jólétüket, munkájukat féltve tőlük. A magyarországi társadalmat szélsőségesen egyenlőtlennek, hierarchikusnak, kaszt-rendszerűnek tartották, és – nem függetlenül egyéni idegenségérzésüktől – a magyarországiak nemzeti öntudatát gyengének. Ebből következően nemcsak saját kisebbségi magyar közösségüket érezték igazibb, autentikusabb magyarnak, hanem

gyakran még a többségi románokat is jobb példának tartották Magyarországnál. Az ő egyenlőbb, ebben az értelemben demokratikusabb világukból még a negatív jelenségeket is többre értékelték, a korrupcióban például a nemzeti tőkefelhalmozást látták. Ennek megfelelően az utazásukat megelőző várakozást csalódás követte, az idealizált Magyarország-képük szélsőségesen negatívvá vált, hirtelen nemcsak önmagukat tartották autentikusabb magyarnak, de még a „nemzeti ellenség”-nek tekintett románokhoz is közelebb érezték magukat, teljes mértékben átalakítva a nemzeten belüli viszonyrendszert. Mindez aztán az első részben ismertetett identitásdiskurzusokban is helyet kapott.

Ezzel szemben a Csehszlovákiából érkezők más közegben mozogtak, az ő tartózkodásuk nem elsősorban kormányzati program eredménye volt, hanem személyes döntés. Társadalmi hátterük is különbözött, alsó-középosztályi és munkás vagy paraszti, falusi környezetből érkeztek. Magyarországon nagyrészt saját köreikben mozogtak, a kívülről nekik tulajdonított identitásuk azonban jelentős mértékben megváltozott a húszas évek elejéről a harmincas évek végére. Kezdetben inkább a folklorisztikus és irodalmias felvidékiség képviselőit látták bennük, a harmincas évek végén viszont már a „felvidéki szellem” és ezzel az igazi magyarság reprezentánsait. Személyes életútjuk miatt – nagy többségük Magyarországon maradt és nem értelmiségi pályát választott – ennek nem sok hatása volt a csehszlovákiai magyar kisebbségi identitáspolitikára.

Népszámlálások

A hivatalos állami etnikai kategorizáció legismertebb esete a népszámlálási adatfelvétel. Ez arra az axiómára épül, hogy az egyén nemzeti hovatartozása objektív módon megállapítható, leszűkítve azt egyetlen önazonosságra. Általában az anyanyelvet vagy a legjobban beszélt nyelvet tekintették az adatfelvétel kiindulópontjának, de éppen az 1930-as román népszámláláson külön rákérdeztek az anyanyelvre és a nemzetiségre is. Mivel a nemzeti mozgalmak vezetői már a 19. század óta a népszámlálási adatoktól várták nemzetük létszámának, területi kiterjedésének igazolását, ezért az adatfelvételt általában zajos kampány kísérte. Ez nemcsak a megszámoltakat akarta befolyásolni, hanem célja volt a vélt

visszaélések nyilvánosságra hozatala, és az adott esetben kedvezőtlen eredmények megkérdőjelezése is.

Nem volt ez másképp Csehszlovákiában és Romániában sem. Az állami propaganda ugyan a népszámlálás lebonyolításának szakszerűségét emelte ki, de a nyilvánosságból mindenki értesülhetett arról, milyen fontos a románok, magyarok, zsidók, németek lélekszámának pontos rögzítése. A propaganda célpontja általában néhány, a nyelv révén nem vagy nehezen megragadhatónak tartott csoport volt. A zsidók mindkét országban, Romániában ezen kívül az elmagyarosítottnak vélt svábok és a görög katolikusok. Róluk és a zsidókról úgy tartották, hogy ők jogi értelemben sem vallhatják magukat másnak, mint zsidónak vagy romának. A népszámlálás lebonyolítását érintő panaszokból – ezek közzététele Csehszlovákiában a lebonyolítással párhuzamosan történt, és egyértelműen a népszámlálási kampány részét is képezte – meglehetősen jól kirajzolódnak mind az állami besorolások, mind pedig az egyéni reakciók és azonosulási formák egy olyan helyzetben, amikor az állam és a nemzeti aktivisták egyaránt le akarták szűkíteni az önazonosságot egyetlen, kizáró jellegű kérdésre. Ugyanakkor az is látszik, hogy az állam nevében fellépő számlálóbiztosok nem feltétlenül hivatalos elvárásoknak feleltek meg. Az állam által alkalmazott hivatalos meghatározás viszont sokkal rugalmasabbnak és befogadóbbnak bizonyult, mint a kisebbségieké. Az előbbi szinte bármiben képes volt felismerni a nem magyar etnicitás jelét, nyilván a kisebbségi népesség hivatalosan kimutatott létszámának csökkentésére, az utóbbi, noha szándéka szerint befogadó lett volna, végső soron a nyelvhez nyúlt vissza, és természetesen kizárólagosnak látta annak jelentőségét. Eközben viszont az érintettek egy jelentős része vagy valójában közömbös volt a kérdés iránt, vagy igen egyedi attribútumokra hivatkozott mint a nemzeti hovatartozása bizonyítékára, például az állampolgárságra, egy magyar felírtos szelemenre, régi cserépedényekre.

Összességében a népszámlálási visszaélések nagyságrendje sokkal kisebb volt, mint általában vélték. A nemzeti önazonosság homogén kategóriáját pedig az érintettek, köztük a megkérdezettek meglehetősen sokszínű tartalommal töltötték meg, és közben jelentős részük számára a kérdés nem volt olyan fontos, mint azt a nemzeti aktivisták remélték vagy elvárták. Bár Csehszlovákiában a munkás

és paraszti közegben is kimutatható az a határozott nemzeti fellépés, ami Romániában inkább a középosztályi közeget jellemezte, nem véletlen, hogy az állam képviselői, de főként a kisebbségi identitáspolitikai szereplői a népszámlálást társadalmi drámának szerették volna láttatni, ezzel kikényszerítve a végső azonosulást a közösséggel. Ez azonban ekkor még nem volt igazán sikeres. Azok között, akik számára a nemzeti önbevallás „természetes” volt, nem igazán jelentkeztek gondok, a nemzeti értelemben kevésbé tudatos csoportok esetében viszont a magyar nemzetiségi önbevallás elmaradt a magyar szereplők várakozásától.

Irredenták és nyelvvizsgálók

Kevésbé megragadható az állami besorolás tartalma abban az esetben, ha nem nyilvános formában történt, vagy ha egy látszólag rögzített meghatározás tartalma vált bizonytalanná. Az előbbire példa az irredenta fogalma és az irredenták nyilvántartása a román állambiztonsági szervek részéről, az utóbbira a romániai kisebbségi tisztviselők 1934–1935-ös nyelvvizsgálói.

Bár a kétféle kategorizáció látszólag más társadalmi csoportot célzott meg, az irredenták nyilvántartásának egyik fontos tanulsága éppen az, hogy a román állam képviselői számára a magyarság alapvetően a szabad pályákon működő középosztályt és az elitet jelentette. A nyilvántartásban alig szerepelnek parasztok és munkások. Ez persze teljes mértékben megfelelt annak a középosztály-központú közösségfelfogásnak is, ami a magyar és bizonyos értelemben a román identitáspolitikát is jellemezte. A nemzeti csoport lényegében a nemzetépítők csoportjával volt azonos. Ez a középosztályi csoport viszont – ha nem is személyében, de társadalmi hátterét tekintve – nagyrészt megegyezett a kisebbségi tisztviselők csoportjával, akik szintén a széles értelemben vett középosztályba tartoztak.

Az irredenta fogalmának leszűkítéséhez nagymértékben hozzájárult az is, hogy a fogalom látszólagos egyértelműsége a gyakorlati használatban teljességgel eltűnt – olyan „gumifogalom” vált, amely mindent és semmit is jelenthetett, a használója szándéka szerint. Ez természetesen teret nyitott az önkényes használatnak, csakhogy nem csupán egy irányba. Ahol a helyi román elit tagjai és a magyarok közt jó viszony alakult ki – és ez elég

gyakori volt –, ott éppen a kisebbségek érdekében használták ki a fogalom rugalmasságát. Bár az irredenta minősítéstől (ami ebben a formában nem sokkal jelentett többet, mint azt, hogy valaki magyar középosztálybeli, vagy valamikor bármilyen okból erőszakkal lépett fel az állam képviselői ellen) soha nem lehetett megszabadulni, következményei sokkal inkább függték az illető társadalmi kapcsolatrendszerétől, mint az állambiztonság paranoiájától. A következmény persze leginkább az volt, hogy a – hivatalos irredentaellenes diskurzus mellett – lokális szinten, az ehhez kapcsolódó állami gyakorlat rendkívül változatos lehetett a helyi társadalomtól függően.

A kisebbségi nyelvvizsgák esetében a nyelvtudást az állammal való azonosulás jeleként fogták fel az egyik oldalról, a másik oldalról pedig a magyar nemzeti önazonosság számára problémás jelenségként. A vizsgázók nemzeti hovatartozása lényegében megváltoztathatatlan maradt, de az már rajtuk múlt, miként reagálnak erre a helyzetre. Milyen elvárásokat feltételeznek, milyen módon jelenítik meg tisztviselői lojalitásukat és kisebbségi mivoltukat?

A vizsgák során a domináns önazonosítás a tisztviselői lojalítás hangsúlyozása, az etnikai jegyek jelentőségének kisebbitése volt. A tisztviselői lojalítás viszont nem csupán a nyelvtudást jelentette – annál is kevésbé, mert az a vizsgázók esetében ritkán felelt meg az elvárásoknak –, hanem az állam modernizáló céljaival való azonosulást, illetve az állami tisztviselők középosztályi életmódjának megfelelő életvitelt. Ezért cserébe a kisebbségi tisztviselők is számíthattak társaik szolidaritására, ami a nyelvvizsgák utóéletében is szerepet játszott. A bukaresti kormány ugyanis menet közben a tisztviselők hátrányára változtatott az értékelés szabályain, a kormány megyei képviselői, a politikai kinevezettnek számító prefektusok viszont mindent megtettek azért, hogy „elszabotálják” az új értékelést. Végül változatos technikákkal és forrásokkal adatolhatóan tisztviselők százait mentették meg, ami a forrásokkal nem lefedett megyék és települések beszámításával megalapozza, hogy a valamiképp megvédett kisebbségi tisztviselők számát ezres nagyságrendűre becsüljük. Sőt, végül azok egy részét is megtartották állásukban, akiket még az eredeti elbírálási mód alapján is eltávolítottak volna. Bár a kisebbségi tisztviselők csoportja ettől még periférikus maradt, több ezres csoportjuk és sikeres betagozódásuk a

köztisztviselők testületébe, valamint román társaik és feletteseik tetteiben megmutatkozó segítőkészsége ismét csak azt mutatja, hogy az állam nemzetiesítő retorikája ellenére lehetséges volt helyet találni annak keretei között és informálisan ugyan, de ellensúlyozni a hivatalos nemzetiesítő politikát. A vizsgázók valóban szerény nyelvtudása pedig egyértelműen arra utal, hogy ez azzal is együtt járt, hogy az állam saját – például a nyelvhasználatra vonatkozó – szabályainak sem szerzett érvényt minden körülmények között.

III. 3. Mindennapi etnicitás a két világháború között

A kötet harmadik része a mindennapi etnicitás vizsgálatára vállalkozik. Ezen belül bemutatja a nemzeti beszédmód jelenlétét és szerepét a mindennapokban, a nemzet rendkívüli és mindennapi megjelenítését, előadását, ide értve a nyelvi tájkép változását és a nemzeti jellegű fogyasztást is. A nemzeti alapú választást viszont csak röviden vizsgálja, mivel ez leginkább az intézményes – és ezért a hivatalos identitáspolitikához kötődő – körre korlátozódott.

A nemzeti beszédmód meglehetősen elterjedt volt a mindennapokban is, akár a hivatalok, akár a magánemberek megnyilatkozásait nézzük. Jól látszik azonban tudatos használata egyéni, de korántsem nemzeti célok elérésére is, mint ahogy az is, hogy az állam valójában saját magának tartja fenn annak meghatározását, mikor legitim és mikor nem ez az érvelésmód. Számos esetben az állami tisztviselők elutasítják a nemzeti beszédmódot, köztisztviselői szolidaritásra, a zavartalan és szakmai működésre hivatkozva. Az is fontos megállapítás, hogy a nemzeti beszédmód, sokszor a bukaresti állami szervek részéről is, az erdélyi viszonyokban való tájékozatlanságot jelzi, például amikor a régióban bevettnek számító, az Ókirályságban nem létező intézmények – önkéntes tűzoltóság – románosítását követelik a helyiektől, akik ezt visszautasítják vagy elszabotálják.

A nemzeti beszédmód tehát legalább annyira lehet a tudatos alkalmazkodás, mint az átélt azonosulás jele. Ezzel együtt itt a legkönnyebb megragadni az identitáspolitikai diskurzus hatását, akár a kisebbségekről való beszédben, akár az erdélyi és regáti románok közti különbségeket finoman vagy határozottan etnicizált módon megjelenítő beszédmódban.

A mindennapi etnicitás mindegyik típusa kapcsán kimutatható, hogy a két évtized folyamán eltolódtak a magán- és a közélet határai. Nemcsak az állam, hanem a nemzeti kisebbségek képviselői is egyre több szférában, egyre több gyakorlat esetében szeretnék meghatározni és normatív módon érvényesíteni az általuk megfelelőnek és nemzetinek látott viselkedést. A viselettől és az italok fogyasztásától a hagyományos ünnepkör eseményein keresztül a háztartások belső és külső díszítéséig válnak kérdésessé a bevett gyakorlatok. S habár az új normák elfogadása nem automatikus, az egyértelmű, hogy a magánszféra összezsugorodik, részben pedig „nemzetiesítődik”.

Ez persze a fogyasztásban mutatkozik meg a leglátványosabban, viszont a nyelvhasználat kapcsán érhető tetten a leginkább az, hogy ez nem csak a kisebbségeket érinti, hanem a románokat is. Az ő rossz nyelvhasználatuk, gyanús gyakorlataik is kihívták az állami vagy társadalmi ellenőrzés igényét és szándékát. A hatóságok legalább olyan elszántan próbálták megváltoztatni a reklámok vagy étlapok rossz románságát, megszüntetni az ország elmaradottságának kereskedelmi célú felhasználását (például egy motorkerékpárt azzal reklámozva, hogy az még a román utakat is túléli), mint a kisebbségi nyelvű cégtáblák túlzottan nagyméretűnek ítélt feliratait.

Ezzel együtt a két világháború közt az ilyen esetek legfontosabb jellemzője az egyik szereplő idegensége az adott közegben, ami együtt jár a szokások – ide értve a nemzetiesítéshez kapcsolódó helyi kompromisszumokat is – ismeretének hiányával. Gyakori, hogy az ebből eredő panaszokra, hivatalos eljárásra a többi hatóság hárítással reagál, és elfekteti az ügyet a megvádoltak elleni fellépés helyett. Ez igaz a nyelvhasználatra is, a hivatalos román nyelv alkalmazásában gyakran tetten érhető – nem egyszer kényszerű, de mindig a szóbeliségre korlátozódó – engedményekre is, amelyek rendre az újonnan érkezők, a helyi viszonyokat nem ismerők számára jelentenek gondot.

Az idegenség egyik elemének tekinthető, ahogy a hivatalos etnikai és a tényleges, lokálisan érvényes társadalmi hierarchia közt meglévő különbséget kifejezésre juttatják a konfliktushoz vezető és a mindennapi etnicitás körébe tartozó gyakorlatok. A régi hierarchia továbbélésének legfontosabb tere az erdélyi magyar és román középosztály közös mindennapi kultúrája, annak közismert gyakorlatai voltak. Mulatozás, cigányzene, vadászat, sport, könnyed

színházi előadások vagy éppen a budapesti rádióműsor élvezete. A regáti románok számára olyan mértékben idegen volt ez a közeg, hogy az erdélyiek bármikor kifejezésre juttathatták az ő idegenségüket azzal, ha magyarul kezdtek beszélni a társaságban, vagy együtt mulattak a magyar „urakkal”. Mivel azonban ugyanezekre a gyakorlatokra egyúttal a magyar etnicitás megjelenítőiként is hivatkoztak az identitáspolitikai diskurzusban, ezzel a gyakorlatban, mindennapi szinten is létrejött az a fajta dinamikus regionalizmus, ami a diszkurzív szint fontos jellemzője volt. Az erdélyi középosztály közös kultúrája ebben az értelemben magának a transzszilvanizmusnak is a társadalmi tere, mindennapi gyakorlatainak összegzője volt, olyan közeg, ahol dinamikusan mozogtak a határok románok, magyarok, erdélyiek és kívülállók között, folyamatosan újrarajzolva a nemzetek határait is.

Ez nagyon lényeges különbség volt Csehszlovákiához képest, ahol ugyanúgy létezett a középosztályi kultúra, csak hogy az állam végül sikeresen stigmatizálta azt. A közös középosztályi kultúra magánüggévé vált, nyilvános megjelenítése (például a himnuszénekítés) legfeljebb etnikailag homogén – szlovák – közegben volt elfogadható a csehekkel szembeni határmegvonás szándékával. Ugyanakkor itt a társadalom alsóbb részében jött létre egy sor olyan közös, elsősorban nem etnikaként értett gyakorlat, amit aztán a visszacsatolás után a magyarországiak értettek idegennek, csehnek.

Fontos tanulsága mindennek az is, hogy a magát előszeretettel egységesnek feltüntető nemzetiesítő állam valójában rendkívül összetett és megosztott, nem kis részben ez tette lehetővé azt is, hogy a nemzetiesítés helyben egészen mást jelentsen, az adott hely társadalmától függően. Az egyes állami szervek és szintek rivalizálása, különböző felfogása államukról (például a bíróságok hajlamosak voltak az egyenlő polgári jogokon alapuló jogállam szellemében felmenteni a nemzetállami szemlélet alapján irredentizmussal vádoltakat) vagy éppen a falusiak „eredendő barbárságáról” (ezt egy-egy kocsmai verekedés esetében sokkal inkább tartottak az erőszak forrásának, mint a nemzeti rivalizálást), továbbá az állami szervek eltérő gyakorlatai ott, ahol az alkalmazott fogalmak kiürítése vagy bizonytalansága ezt lehetővé tette, megmutatja, hogy a nemzetiesítés sem értelmezhető a konkrét gyakorlatok bemutatása nélkül. Nagy-Románia a nemzeti

kisebbségek tényleges helyzetét, lehetőségeit tekintve sokkal inkább volt – úgymond – „patchwork”-jellegű, mint homogén, nemzetiesítő és elnyomó állam, bármit is mondtak a jogszabályok és miniszteri rendelkezések, illetve a kisebbségi sérelmi diskurzus.

Mindez azonban nemcsak a magyar kisebbségek helyzetét érintette, hanem a visszacsatolást követő magyar–magyar találkozásokat is. Az ismét megjelenő és nem ritkán ismeretlen magyar állam egyfelől a románhoz hasonlóan érzéketlen volt a helyi viszonyok iránt. Másfelől – a kisebbségi magyarok sorsáról csak szenvedéstörténetként beszélő irredenta propaganda és a revíziós lelkesedés közepette – nemcsak egyszerű lojalitást várt el az újra Magyarországon élő magyaroktól, hanem azt is, hogy saját élettörténetüket kizárólagos módon egyéni szenvedéstörténetként beszéljék el. Magyarország iránti lojalitásukat is csak ezzel igazolhatták, miként azt a nemzethűségi eljárások is mutatták, sőt a régi társadalmi gyakorlatok, például a protekció is csak ezen az alapon tűnt működőképesnek. A visszacsatolt területeken a visszacsatolást megelőző időszakban kialakult és a szenvedéstörténetnek ellentmondó viszonyokat el kellett hallgatni. Nem csak Románia esetében, ahol ezek lényegében kizárólag informális módon léteztek. Hiába volt a csehszlovák állam sokkal strukturáltabb, mint Románia, biztosított jogi formába öntve szélesebb körű önkormányzati jogokat helyi közösségeinek, és hiába rendelkezett tekintélyes erővel a csehszlovákista politikai aktivizmus, vagyis hiába voltak ott ezek a kompromisszumok sokszor teljesen formálisak és legálisak, ezeket sem lehetett nyilvánosan vállalni, csak elfojtani.

A „trianoni trauma”

Amíg tehát az ország szétesése, a kisebbségi sors nem volt homogén élmény – még akkor sem, ha tekintélyes társadalmi csoportok számára egyértelműen megrázkódtatással járt –, a revízió bizonyos értelemben már igen, hiszen tabusítani kellett a megélt kisebbségi sors sokszínűségét. A „trianoni trauma” tehát pszichológiai jelenséggént 1919-ben még legfeljebb részleges lehetett, a többség számára Magyarországon és a szomszédos államokban is inkább csak kiheverhető sokk, noha a revíziós propaganda és az identitáspolitikai diskurzus már ettől kezdve

törekedett rá, hogy egységesen, mindenki számára traumatikus élményként jelenítse meg. A kisebbségi sorsot azonban paradox módon éppen a revízió tette traumatikussá, hiszen elfojtásra kényszerített, és megkövetelte azt is, hogy az egyéni élettörténeteket immár traumaként beszéljék el. Ez azonban már nem szociálpszichológiai trauma volt, hanem kulturális trauma, olyan, a kollektív önazonosságot érintő fejlemény, amely elsősorban aktív identitáspolitikai szereplők mediálása révén válik elfogadottá, még akár úgy is, hogy nincs tényleges alapja. Ezt a kulturális traumát aztán a II. világháború végén az erdélyi középosztályi világ szétesése és a haladó Csehszlovákia magyarokkal szemben elkövetett „árulása” cementezte be.

Felhasznált irodalom

- Balogh Edgár: *Hét próba. Egy nemzedék elindul.* Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1965.; Uő. *Hét próba – Szolgálatban.* Budapest: Magvető, 1981.
- Bárdi Nándor: *Tény és való.* Pozsony: Kalligram, 2004.
- Bárdi Nándor: A romániai magyar elit generációs csoportjainak integrációs viszonyrendszere (1918–1989). In: Bárdi Nándor–Simon Attila (szerk.): *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében.* Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006. 41–68.
- Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.* Budapest: Gondolat Kiadó, 2008.
- Benko, Juraj: The State and Its People. The Political Socialisation of the Slovak Population after the Creation of the Czechoslovak Republic. In: Hudek, Adam (ed.): *Overcoming the Old Borders. Beyond the Paradigm of Slovak National History.* 2013. 71–84.
- Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940.* Bern: EPMSZ, 1989.
- Borsody István (szerk.): *Magyarok Csehszlovákiában 1918-1938.* Budapest: Az Ország Útja, 1938.

- Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest: L'Harmattan–Atelier, 2006. 61–81.
- Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Budapest: L'Harmattan, 2011.
- Fox, Jon E. – Miller-Idriss, Cynthia: *Everyday nationhood. Ethnicities*, 2008/4. 536–563.
- Gaucsík István: A magyar gazdasági szervezetek gazdasági integrációja. Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében. In: Bárdi Nándor – Simon Attila (szerk.): *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006, 219–240.
- Gaucsík István: Gazdaság és politika vonzásában. Adalékok Tarján Ödön pályaképéhez. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2010/1., 49–60.
- Gaucsík István: A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. a gazdasági elitiek példáján. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2011/2. 102–139.
- Gidó Attila: *Úton. Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépítési kísérletek (1918–1940)*. Csíkszereda: Pro Print 2009. Jakabffy Elemér – Páll György: *A bánási magyarság húsz éve*. Budapest: Stúdium, 1939.
- Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940)*. Csíkszereda: Pro Print, 2007.
- Hunyadi Attila: *Cooperativele minorităţii maghiare din România în perioada interbelică*. Cluj-Napoca: Argonaut, 2010.
- Jócsik Lajos: *Idegen igában. Húsz év cseh uralom alatt*. Budapest, 1940.
- Judson, Pieter M.: *The Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2006.

- K. Lengyel Zsolt: *Auf der Suche nach dem Kompromiss. Ursprünge und Gestalten des frühen Transylvanismus*. München: Verlag Ungarisches Institut, 1993.
- K. Lengyel Zsolt: *A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzilvánizmus korai történetéhez*. Csíkszereda: Pro-Print, 2007.
- King, Jeremy: *Budweisers into Czechs and Germans. A Local History of Bohemian Politics, 1848–1948*. Princeton: Princeton University Press, 2002.
- Kiss Tamás: Támpontok az erdélyi etnikai rétegződés vizsgálatához I-II. *Pro Minoritate*, 2010/2. 3–28. és 2010/3. 3–42.
- Kiss Tamás: Marginalizáció, etnikai párhuzamosság és aszimmetrikus akkomodáció. Az erdélyi magyar közösséget érintő társadalmi és politikai folyamatok. *Magyar Kisebbség*, 2015/1–2. 30–64.
- Kovács Éva: *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között (1918–1938)*. , Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet 2004.
- Kovács Éva: Trianon, avagy „traumatikus fordulat” a magyar történetírásban. *Korall*, 2015/1. 82–107.
- Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete. 22 esztendő kisebbségi sorsban*. Kolozsvár: Fraternitas, 1941.
- Mannová, Elena: „... de most már jó szlovák”. A nemzeti identitás variációi két dél-szlovákiai kisváros egyesületi életében, 1918–1938. *Regio*, 2000/4. 94–103.
- Mannová, Elena: „Sie wollen keine Loyalität lernen!“ Identitätsdiskurse und lokale Lebenswelten in der Südslowakei 1918–1938. In: Haslinger, Peter – Puttkamer, Joachim von (Hrsg.): *Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918–1941*. München: Oldenbourg, 2007. 45–67.

- Mannová, Elena: Von Maria Theresia zum Schönen Náci. Kollektive Gedächtnisse und Denkmalkultur in Bratislava. In: Jaworski, Rudolf – Stachel, Peter (Hrsg.): *Die Besetzung des öffentlichen Raumes. Politische Plätze, Denkmäler und Straßennamen in europäischen Vergleich*. Berlin: Frank und Tinne, 2007. 203–216.;
- Mannová, Elena: Schutzvereine, Behörden und Lokalpresse – ihr Einfluss auf das interethnische Klima der Südslowakei 1920–1938. In: Haslinger, Peter (Hrsg.): *Schutzvereine in Ostmitteleuropa. Vereienswesen, Sprachkonflikte und Dynamiker nationaler Mobilisierung 1860–1939*. Marburg: Verlag Herder Institut, 2009. 245–268.
- Michela, Miroslav: „A Home Should Be Home to All Its Sons”: Cultural Representations of Saint Stephen in Slovakia during the Interwar Period. In: Hudek, Adam et al (ed.), *Overcoming the Old Borders. Beyond the Paradigm of Slovak National History*. Bratislava: Institute of History of Slovak Academy of Sciences, 2013, 97–110.
- Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig*. Budapest: Stúdium, 1941.
- Mouffe, Chantal: *The Return of the Political*. London: Verso, 2005.
- Sheehan, James: The Problem of Sovereignty in European History. *American Historical Review*, 111. 2006/1. 1–15. Bob Jessop: *State Theory. Putting the Capitalist State in Its Place*. University Park: Pennsylvania University Press. 1990.
- Simon Attila: *Telepesek és telepessalvak Csehszlovákiában*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2009.
- Stergar, Rok: National Indifference in the Heyday of Nationalist Mobilization? Ljubljana Military Veterans and the Language of Command. *Austrian History Yearbook*, 2012. 45–58.
- Szvatkó Pál: *A visszatért magyarok. A felvidéki magyarság húsz éve*. Budapest: Révai, 1938.

Tusa Gábor: *Harcunk Erdélyben magyarságunkért. 20 év jellemrajza*. Kolozsvár: Minerva, 1942.

Turner, Victor: *Dramas, Fields, and Metaphors. Symbolic Action in Human Society*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1974.

Zahra, Tara: *Kidnapped Souls. National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948*. Ithaca–London: Cornell University Press, 2008.

Zahra, Tara: Imagined Noncommunities. National Indifference as a Category of Analysis. *Slavic Review*, (69.) 2010/1. 93–119.

A. SAJTI ENIKŐ*

Összefonódó történetek: az erdélyi és a felvidéki magyarok összehasonlító története

Egry Gábor az utóbb tíz évben végzett kutatásait összegzi ebben a munkájában. A 2006-ban megvédett PhD értekezésében az erdélyi szászok 19-20. századi pénzintézeteinek történetét elemezte,¹ jelen szövegben azonban két másik kisebbség felé irányul érdeklődése, és a romániai és a csehszlovákiai magyar kisebbség 1918 és 1944 közötti történetét állítja vizsgálódása középpontjába. Ennek kapcsán már számos részpublikációja jelent meg, ezeket itt szintetizálja. A vizsgált időszak a „longue durée”-hez képest, mondhatni, rövid léptékű idő, de a korszak jól jelzi a kisebbségi lét kronológiai kezdetét, illetve egy 1944-ben lezáruló kisebbségpolitika és szemlélet végét. Arról nem is szólva, hogy ez az időszak mára már jócskán kikerült a kommunikatív emlékezetből, vagy történetírói értelmezések (tegyük hozzá, korántsem érzelmek nélküli) tárgyává „szelídült”.

Egry nem a hagyományos, jól kitaposott ösvényen halad. Őt idézve, „nem általános politikátörténetet” írt, hanem az etnicitás és önazonosítás, más aspektusból fogalmazva az identitáspolitika (pontosabban identitáspolitikák) és a mindennapok világa felől közelíti meg témáját. Ahogy – talán kissé bonyolultan – ő maga fogalmaz: „Arra vagyok kíváncsi, hogy miként alakult, miként változott vagy éppen miként maradt változatlan a magyarság mint

* Történész, professor emerita, SZETE BTK, sajti@hist.u-szeged.hu

¹ Egry Gábor: *Nemzeti védgát vagy szolid haszonszerzés? Az erdélyi szászok pénzintézeti rendszere és szerepe a nemzeti mozgalomban (1835–1914)*. Csíkszereda: Pro–Print Könyvkiadó, 2009.

egyéni önazonosság, mint csoportképződés és hivatkozási pont 1918 után, és ez a változás miként függött össze más identitáspolitikai törekvésekkel.” Maradva Fernand Braudel fogalmi készleténél, ily módon nemcsak az eseményt, a történelem „felszíni hullámain”, de a 20. századi magyar kisebbségtörténelem „mélytengeri áramlatait” is sikerült megragadnia.

A szerző egyrészt folytatja a magyar kisebbségek történetével foglalkozók – mára már szerencsére hosszú – sorának munkáit. Az Egyre gyakorolt hatás szempontjából feltétlenül ki kell emeljem Bárdi Nándor kutatásait, de emellett az Erdélyre, a Felvidékre és Kárpátaljára vonatkozó munkáik miatt feltétlenül idetartoznak Ablonczy Balázs, Borsi-Kálmán Béla, Fedinec Csilla, Horváth Sz. Ferenc, Simon Attila és Szarka László, hogy csak néhány nevet említsek. Rájuk a szerző bőségesen utal is. Egyre tehát nem ismeretlen témához nyúl, értekezése nem témaválasztása okán tekinthető tudományos újdonságnak, hanem a megközelítés módszere miatt, amiatt, hogy a szociológia és az antropológia legfrissebb elméleti keretei közé helyezi témáját. Egy tudatosan keresi a múlt megközelítésének új útjait, s ez lehetővé tette, hogy sikeresen elkerülje a magyar és a szomszédos országok hagyományos, mindmáig továbbélő sztereotípiáit, a nemzetiségi, kisebbségi kérdés elbeszélésének „szenvedéstörténeti”, fekete-fehér megközelítését. Az általa választott elméleti megközelítés alkalmas volt arra is, hogy az egymással versengő nemzetépítések és a hétköznapi etnicitás mindennapjainak elbeszélését interdiszciplináris kontextusba helyezze. De nem csupán erről van szó. S bár a Bárdi Nándor, Fedinec Csilla és Szarka László által szerkesztett, 2008-ban napvilágot látott *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században* című, kiváló kisebbségtörténeti összefoglaló egyes fejezetei már összehasonlító szemlélettel készültek, Egyre a magyar történetírásban elsőként vállalkozik két kisebbség, a romániai és a csehszlovákiai magyar kisebbség összehasonlító történetének megírására. S bár a délszláv államnak, írja, „helye lehetne” egy ilyen összehasonlításban, a délvidéki magyarságot azonban ebből eleve kizárja. Úgy vélem, senkit nem lep meg, ha a délvidéki magyarok históriáját kutató történészként pár szóban reflektálok erre.

Érvelését azzal kezdi, hogy mivel értekezése nem átfogó politikatörténeti megközelítés, hanem társadalomtörténeti elemzés kíván lenni, ezért „az említett két eset elegendőnek tűnik ahhoz,

hogy az identitást és etnicitást illetően érvényes következtetésekre jussunk”. Mi alapján tűnik annak? Azon az alapon, hogy szerinte a délvidéki magyarok által kínált esetek úgysem nyújtanának „többitinformációt”, különben is, folytatja, a vizsgált két állam, Csehszlovákia és Románia „jórészt lefedik a délszláv állam jegyeit is”. De miért fogadjuk el indokait, hiszen ő is csupán „joggal feltételezhetőnek” tartja e jegyeket, de nem szól róluk. Pedig utalhatott volna arra, hogy a délvidéki magyar kisebbség két világháború közötti történetének társadalomtörténeti, esztétörténeti feltárása még jórészt várat magára (nem mellesleg a Délvidéket kutatók hazai és határon túli „sűrűsége” sajnos meg sem közelíti a Csehszlovákiával, de különösen a Romániával foglalkozó hazai és külföldi kutatókét, így az összehasonlítást lehetővé tevő szakirodalom is kevesebb, arról nem is szólva, hogy a délszláv népek történetírásában ez a kérdés egészen marginális helyet foglal el), és a levéltári források évtizedekig szinte elérhetetlenek voltak. A Délvidék összehasonlításból történő kihagyását az esetleges nyelvi nehézségek sem indokolják (erre a szerző egyébként sem utal), hiszen Csehszlovákia esetében is a magyar mellett az angol és a német feldolgozásokra, forrásokra támaszkodott, cseh és szlovák nyelvű munkákat nem találtam a bibliográfiában. Megjegyzem, Egy nyelvtudása így is imponáló, az angol, a német mellett a román szakirodalom és források gazdagsága lenyűgöző. Ez nem jelenti azt, hogy ne értenék egyet a szerzővel: a csehszlovákiai és a romániai eset összevetésével is érvényes tudományos eredmény érhető el, s tegyük hozzá, ért el Egy. Egy összehasonlító kisebbségtörténeti munkát tett le az asztalra, habár a Délvidék történetének bevonása a vizsgálatokba sajnos továbbra is várat magára.

A szerző különösen nagy gondot fordít az általa használt elméleti keret megrajzolására és a fogalmi készlet bemutatására, az *Előzetes megfontolások* c. rész lényegében erről szól. Kitér például a kisebbség és a kisebbségtörténet, az önazonosság, az egyéni és csoportidentitás – vagyis a kik vagyunk „mi” és kik „ők” –, valamint az identitáspolitikai, a mindennapi etnicitás és a nemzeti közömbösség stb. fogalmainak tisztázására és eltérő értelmezéseire. Úgy próbál kilépni e fogalmak meghatározásával járó problémák útvesztőjéből, hogy átveszi a kisebbségsszociológia és -antropológia új megközelítési szempontjait, fogalomkészletét, s ezekről hosszasan, talán túl hosszasan is értekezik. Határozottan állást foglal

a Magyarországon főként Rogers Brubaker művei révén ismertté vált szociológiai, antropológiai megközelítés mellett, és átveszi annak kutatási modelljét. Brubaker elveti az etnikum, a faj esszencialista felfogását, azaz a fajt, nem biológiai tényezőkkel magyarázza, hanem társadalmi konstrukciónak tételezi. Abból indul ki, hogy „a kisebbség alapvetően egy viszony”, azaz egy olyan társadalmi csoport, amelyet a határait kijelölő viszonyok felől ragadhatunk meg. De támaszkodik Jon E. Fox „mindennapi etnicitás” koncepciójára is, és láthatóan hatott rá a Pieter M. Judson és Tara Zahra által felvetett „nemzeti közömbösség” (national indifference) problémája is. Szeretném azonban hangsúlyozni, hogy nem egyszerű átvételről van szó. Egry több ponton finomítja a nacionalizmuskutatások itt említett kurrens irányzatainak kérdésfelvetését. Ezek közül csak egyre utalok: a „nemzeti közömbösség” szerinte nem egyszerűen az etnicitás tagadása, megnyilvánulása éppúgy helyzetfüggő lehet, mint az etnicitása. Az értekezés új tudományos eredményei között tehát, az összehasonlítás mellett, a megközelítés metódusát is ki kell emelni.

Egry nem esik bele a napjainkban felerősödő neoprimitív axiómák csábító csapdájába, a nacionalizmuskutatás politikai hátszéllel is rendelkező primitivizmusába, és az adott téma nemzetközileg legfrissebb áramlatainak elméleti keretébe helyezi témáját. Ha Magyarországon nem is elsőként (lásd például Feischmidt Margit munkásságát), de Egry is kilép az etnikai, nemzeti jelenségek „csoportizmusnak” nevezett megközelítéséből. Szakít azzal a felfogással, amely a kisebbségeket szilárd entitásokként, belül homogén, szilárd, kívülről a „külső nemzeti haza” nacionalizmusa révén pedig élesen lehatárolt csoportokként tételezi, és az etnikai csoportok határait az idő, a tér és a helyzet függvényében változóknak tartja.

A bevezetésben fejti ki részletesebben azt is, miért tartja „léptékváltásnak” Brubaker kisebbségkutatási elképzelését a „hagyományos”, modernizációs nemzetépítésen alapuló megközelítéshez képest. S miközben magam is azt vallom, hogy a kettő nem zárja ki egymást, ez a társadalomtörténeti megközelítés nemcsak a kisebbségkutatás módszertani, de tematikai potenciálját is kitágítja – és a nemzetépítés folyamatába a nemzeti centrumok és az elitek mellé bevonja a kisebbségi egyént is. A történelmet „csinálják”, üzeni a szerző, és nem valamiféle állandó, az

emberektől, a résztvevőktől független objektív törvényszerűségek által „csinálódik”. Úgy tűnik, Egry tisztában van azzal, hogy a Brubaker vezette kolozsvári kutatások² és saját kutatásainak forrásbázisa igencsak eltér egymástól. Az előbbieké a kortárs interjúk, a megfigyelések, az övé pedig klasszikus történeti források (külügyi iratok, kisebbségi köztisztviselői nyelvvizsgák és a budapesti Külföldiek Kollégiumának anyagai, népszámlálási adatok, kisebbségi panaszok, rendőrségi, csendőrségi jelentések, hatósági eljárások, állam- és nemzetellenes izgatási perek anyagai stb.) Ezek az általa felhasznált iratok azonban – elsősorban „nemzetileg jelölt” jellegük, sokféleségük és nem utolsósorban a források szerző által történő „faggatása”, értelmezése miatt – alkalmasak arra, hogy sikerrel helyezze bele őket a fent említett elméleti keretbe, és „másképp” írja meg a csehszlovákiai és a romániai magyar kisebbség két világháború közötti történetét. A mű új módszertani hozzáadéka tehát az is, hogy az egyéni és a csoportos kortárs interjúkon és megfigyeléseken alapuló szociológiai, antropológiai megközelítést sikerrel alkalmazta hagyományos történeti forrásokon.

S ha már az értekezés kűtfőit említettem, szeretném felhívni a figyelmet az igen gazdag és sokrétű romániai forrásanyagra, a szerző román levéltárakban végzett alapos kutatásaira. E források jelentős részét magyarországi kutató először tárta fel. Ugyanakkor a forrásokról az opponensnek lábjegyzetek sűrű rengetegében kellett tájékozódnia, mivel a felhasznált irodalommal ellentétben, a könyv formában beadott értekezés nem tartalmazza a források ilyenkor elvárható, szokásos jegyzékét.

Ha végignézzük az Egry által használt irodalom jegyzékét, amelynek pusztá felsorolása is 33 oldalt tesz ki, akkor minden kétséget kizáróan megállapíthatjuk, hogy a szerző egyaránt jól ismeri a nacionalizmus és kisebbségkutatás elméleti és empirikus irodalmát, felhasználja annak nemcsak hazai, de nemzetközi eredményeit is. Hiányolom azonban a historiográfiai fejezetet, amelyből kitűnhetne, hogyan látja a szerző a témájára vonatkozó hazai és nemzetközi

² Rogers Brubaker–Feischmidt Margit–Jon Fox–Liana Grancea: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Budapest: L'Harmattan, 2011.

kutatások állását, s ebben a mezőnyben hol helyezi el saját eredményeit.

Az *Identitások* c. részben (a szerző nem hagyományos fejezetekre, hanem részekre, pontosabban 8 részre bontja munkáját, amelyeket aztán meglehetősen aránytalanul kisebb alfejezetekre tagol) a saját csoportról és a másokról kialakított képet, azaz az identitásdiskurzusok különféle vetületeit elemzi. A „mi” és az „ők” pusztá rekonstrukciója helyett e részben arra keresi a választ, hogy a nemzetiesítő államok identitáspolitikája (beleértve Magyarországot is) hogyan módosította az egyes csoportok közötti határokat, e csoportok identitását és másokhoz fűződő viszonyát, valamint az egymásról korábban kialakult sztereotípiákat. Megállapítja: míg a szlovákokról és románokról, de a csehekről is korábban kialakított sztereotípiák jó része megmaradt (a tótok például jórahaló, Magyarország iránt hűséges, kissé iskolázatlan, politikailag éretlen nép, Románia elmaradott, korrupt és civilizálatlan), de ez fordítva is igaz. Egry Alexandru Vaida-Voevod román miniszterelnök példáján keresztül plasztikusan érzékelteti a románok magyar oligarchiáról alkotott képének tartósságát, vagy éppen a cseheknek a dölyfös magyarokról és a feudális magyarországi viszonyokról alkotott korábbi sztereotípiájának továbbélését. De kiter arra is, milyen új elemek épültek be ezekbe az identitásdiskurzusokba – és az új gazdasági, társadalmi, kulturális folyamatok hogyan módosították a nemzetről, a saját kisebbségi csoportról alkotott képet (a középosztály státuszvesztése és elmenekülése, a demográfiai változások stb.). A továbbiakban a szerző a már 1918 előtt is létező erdélyi román és magyar regionalizmus, illetve a csak 1918 után formálódó felvidéki magyar és szlovák regionalizmus önazonosásra gyakorolt hatását, sajátos és eltérő jegyeit elemzi. A „regionális nemzetépítésnek”, a transzszilvanizmusnak – mutat rá a szerző – korai történeti gyökerei miatt volt tartós hatása, míg ugyanez nem mondható el a felvidéki regionalista kísérletekről.

A hagyományos politikatörténeti megközelítés meghaladására tett erőfeszítés, a szociológiai, antropológiai beszédmód átvétele, illetve a rengeteg kérdés, rész- és alkérdés megnyitása különösen ezt a fejezetet nehézkes olvasmánnyá teszi. De általában is – a kötet nem könnyen adja meg magát az olvasónak. Csak egyetlen példát említek: az első rész negyedik fejezetének célját (106. o.) a szerző így fogalmazza meg: „E fejezet fő kérdése az lesz, hogy milyen

tartalommal próbálta megtölteni a 'mi' fogalmát a külső csoportokkal – ideértve a magyarországi magyarokat is – más-más viszonyban álló kisebbségi magyarokat ebben a minőségükben és elkülönített csoportként felfogó identitáspolitiká.” Ha azt írja, hogy a fejezet célja annak bemutatása, hogyan befolyásolta az önmagukról alkotott képet az identitáspolitiká, akkor az olvasó könnyedén haladhatott volna tovább, így azonban medíthaltott, mit is akar mondani a szerző.

Az értekezés további részei az identitáspolitikák közösségi és egyéni hatásáról szólnak, arról a fontos kérdésről, hogyan érvényesül az állam irányából jövő etnicitás az egyéni és közösségi terekben, az egyén hogyan szembesül vele, milyen reakciókat vált ki belőle. Ahogy a szerző fogalmaz, a bemutatott esetek kulcsa „az egyén és annak szembesülése valamiféle önazonosságra vonatkozó elvárással”.

Egy meggyőzően bizonyítja, hogy ezek a válaszok igencsak sokfélék, differenciáltak, és gyakran nem a „szakpolitikák”, a nemzeti centrumok által elvárt hatást, reakciókat váltották ki. A II. rész ötödik fejezete négy esettanulmányt tartalmaz: az elsőben a Külföldiek Kollégiumának szinte teljes és a Hunfalvy Internátus töredékes iratai alapján a fiatal kisebbségi magyarok Magyarországgal a 30-as években való találkozásait elemzi. Egy ezeket az intézményeket a „magyar–magyar határ és határátlépés” szabályozott intézményeiként fogja fel, amelyek legfontosabb feladata egy Budapest által elképzelt új kisebbségi elit megteremtése volt. A szerző a fiatal kisebbségi elitet ért hatások közül nemcsak a budapesti és a nemzetközi (felső-sziléziai) hatásokat veszi számba, hanem az erősödő román nacionalizmus, valamint a falukutató mozgalom, az ún. Gusti-iskola pozitív hatását is.

Egy minden lehetséges alkalommal hangsúlyozza, hogy az identitáspolitiká formálásának központja mindvégig Budapest volt, mégis külön gondot fordít az új államok politikai, kulturális életének kisebbségeket inspiráló hatására is. Ezek a részek is feltétlenül az értekezés új tudományos eredményei közé tartoznak (lásd pl. 152–166. o.). Mint ahogy az is fontos megállapítása, hogy míg az erdélyi magyar közösség- és identitásformálás jobban belesimult Budapest egységes kisebbségiközösség-elképzelésébe, és kiállta a kisebbségi pártok egyesülésének próbáját, a csehszlovákiai világnézeti irányzatokra hullott. A kisebbségi társadalomprojektek bemutatásán

keresztül pedig lehetővé válik az erdélyi és a felvidéki magyar társadalmak belső törésvonalainak bemutatása is.

A következő fejezet három altémát tartalmaz: az 1930-as csehszlovák és román népszámlálás etnikai és identitáspolitikai szempontú elemzését, az irredenta fogalmának román államvédelmi értelmezését román állambiztonsági iratokon keresztül, végül pedig az 1934–35-ös romániai közalkalmazotti nyelvvizsgák elemzését.

Egry részletesen leírja, hogy a Bukarest, Prága és Budapest által kijelölt etnikai erőterben valóságos propagandaháború kísért a román és a csehszlovák népszámlálást (amely adatfelvételi szempontjai, mutat rá a szerző, korántsem voltak azonosak), így azok nem elsősorban tudományos igényű adatfelvételt jelentettek az egyes nemzeti centrumok, illetve a kisebbségek számára, hanem az „erős és szimbolikus önazonosítás” pillanatai voltak. Miután számos, eddig jórészt ismeretlen részletet közöl ennek kapcsán, megállapítja, hogy a kortársak és a szakirodalom egy része által említett tömeges, nagyméretű csalások az általa ismert forrásanyag alapján nem igazolhatók, a magyar kisebbségek létszámának drasztikus csökkenése nem ennek tudható be. Vagy ahogyan a szerző óvatosan fogalmaz, ebben a tekintetben „érheti még meglepetés a kutatókat”.

Különösen érdekes, s mindmáig ismeretlen statisztikákat tartalmaz a Romániában nemzeti veszélyforrás címén nyilvántartott irredenta személyek listájának társadalomtörténeti elemzése, illetve azok a részek, amelyek a „kik az irredenták” és „mi az irredenta cselekmény” kérdését feszegetik a román belügyi iratok alapján (például a Bocskai-sapka, akárcsak a németek által megszállt, Jugoszláviához tartozó Bánátban). Ha nem lenne szomorú, már-már szórakoztatónak nevezném az irredenta paranoia abszurd eseteiről szóló részeket (318–324. o., például a *Csókos asszony és a Marica grófnő* c. operettek esete a román közigazgatással). Mivel a királyi Jugoszláviában számos hasonló példáról tudunk, ha egyszer valóban kutathatóvá válnak a jugoszláv belügyi iratok, feltehetően további izgalmas összehasonlításra nyílik majd alkalom.

Egry fontos, érvényes megállapítást tesz e fejezet végén: „mivel az irredenta fogalma tág értelemben nem volt egyéb, mint a nemzeti kultúra és nemzeti önazonosság fenntartásának kísérlete, és az állam már ezt is gyanakodva kezelte, mindez kizárta, hogy a magyarsággal azonosított középosztály [amelynek kiemelkedő szerepéről Erdélyben, illetve felvidéki hiányáról a szerző részletesen is ír – S.

E.] egyúttal lojális lehessen. Lojalitását csak az igazolhatta volna, ha lemond ezekről a gyakorlatokról, ami azonban a nemzeti kultúra újratermelésének végét jelentette volna [...] az irredenta kategóriájából valójában csak egyetlen módon lehetett végleg kikerülni: az érintettek románná válásával.” (328. o.)

„A Nagy-Románia szolgáitól”, azaz a magyar nemzetiségű román állami alkalmazottaktól 1934–35-ben megkövetelt nyelvvizsgáról írottak kapcsán szintén a szerző árnyalt látásmódját szeretném kiemelni. Konkrét eseteken keresztül mutatja be, hogy Romániát minden nemzeti egységesítő törekvésével együtt sem lehet monolit egységként elképzelni. A nyelvvizsgák kérdésében a kormány és a megyék, azaz a centrum és az alsóbb szintű közigazgatási egységek között komoly konfliktusok voltak, s a megyék sikeresen szálltak szembe a kormány elbocsátási törekvéseivel, és érdekeik miatt a nyelvvizsgán elbukó magyar alkalmazottaik védelmére keltek.

A *Mindennapok* c. III., utolsó részben a mindennapi etnicitás kérdései és a *Trianon* után. „*Trianon*” nélkül? *Önazonosság, közömbösség, trauma* című összegző, zárófejezet kapott helyet. E fejezetben Egy újfent nyilvánvalóvá teszi, hogy a Brubaker és társai által végzett kortárs kolozsvári szociológiai felmérés eredményeit adaptálta, és alkalmazta történeti anyagon.

Ebben a részben a mindennapi etnicitás típusai köré csoportosítja mondandóját. A nemzetről és nemzettel történő beszédmód, ezen belül is a nemzeti érvelés és sértés, valamint a nemzeti inzultus példáit egyrészt az egyének ilyen jellegű megnyilvánulásaiból, másrészt a román és a visszacsatolás utáni korszakban a magyar ügyészség nemzetgyalázási pereiből, illetve a nemzethűségi igazolások anyagából meríti. Felhívnam a figyelmet arra, hogy a visszacsatolás utáni kormányzósértési perek ebben a vonatkozásban szintén bőséges anyagot tartalmaznak.

Igen jól megírtnak tartom a kisebbségi nyelvhasználat romániai és csehszlovákiai rendszere közötti eltéréseket elemző részeket (421–443. o.), és bizonyítottan látom Egynek azt a megállapítását, hogy a hivatalos nyelvi rezsím nem volt olyan merev, mint azt az erre vonatkozó szabályozások sugallják. Különösen igaz ez a 20-as évek elejére. A „nemzeti jellegű fogyasztás” eseteire rátérve, Jon E. Fox és Cynthia Miller-Idriss modelljét adaptálva, plasztikusan ír a ruházat (pl. a népviselet vagy éppen a magyaros jellegű új városi női

viselet), a zene, a tánc, a kocsmai mulatozás etnikai vonatkozásairól, azaz „a nemzetileg jelölt” kultúráról, illetve annak állami ellenőrzéséről és tiltásáról.

A *Kompok* címet viselő, összegzést megelőző pár oldalt a szerző az állampolgárság kérdésének szenteli, de nem vállalkozik a téma bővebb kibontására. A célja csupán az, hogy jelezze, a határok áthelyezése, az impériumváltások új szabályokat teremtettek az etnicitás és lojalitás megjelenítésére – s itt elsősorban az opciós jogot hozza példának. Itt látszik talán a legjobban, hogy sok olyan kérdést, alkérdést és témát nyit meg, amelyeket aztán nem bont ki részletesen. Az állampolgárság kapcsán például megnyitja az ahhoz tartozó optálás alkérdését, majd röviden utal rá, hogy az opciós jog lehetővé tette a kisebbségi státuszról történő kilépést. Ami persze igaz, de ide vonatkozó példái elsősorban az optálási jognak nem a kisebbségi léthez, hanem sajátos egyéni élethelyzetekhez kötődő kihasználására vonatkoznak.

Az összehasonlítás erőssége szempontjából a könyv egyes fejezetei nem egyenletesek. Míg például a csehszlovákiai és romániai magyar pártok Budapesthez való viszonyának (és fordítva), közösségképeknek összehasonlítása igen részletes (a népszolgálat kapcsán írtak ebből a szempontból különösen jól sikerültek), más fejezeteknél az összevetés elnagyoltabb. Úgy vélem, ennek nem a szerző összehasonlító figyelmének lanyhulása, hanem – ahogyan ő maga is rámutat –, a két ország vonatkozásában fennmaradt és az általa elért források eltérő mennyisége az oka. Például: a romániai magyar fiatalok budapesti tartózkodására, „nemzeti magatartására” a Külföldiek Kollégiumának anyagai között az erdélyi anyag szinte teljesen fennmaradt, míg a csehszlovákiai magyarokat vendégül látó Hunfalvy Internátus anyagaiban mindössze két névsor maradt hátra. Ez utóbbi nyilván eleve nem alkalmas arra, hogy ennek alapján komolyabb identitáspolitikai következtetéseket vonjon le. Mégis: e források identitást meghatározó, csoporthatárokat formáló szerepének elemzése az értekezés legjobb társadalomtörténeti részei közé tartozik, mint ahogy összességében véve a II. és a III. részt tartom az értekezés leginkább sikeres fejezeteinek. Még akkor is, ha az előzőekhez képest a III. rész egyes fejezeteinél kifejezetten hiányzik az összehasonlítás. Az a forrásanyag ugyanis, amivel a szerző itt dolgozik, erre nem alkalmas, hiszen kizárólag Erdélyre vonatkozik.

Ha Egry Gábor értekezésének tudományos értékét röviden kellene megfogalmaznom, azt emelném ki, hogy könyve az első komoly kísérlet egy összehasonlító magyar kisebbségtörténet megírására, annak ellenére, hogy hiányolom belőle a Délvidéket. Erőssége a helyi világok, a közigazgatás és a hatalom különböző szintjeinek vizsgálata, annak felmutatása, hogy a nagy törést jelentő 1918/19-es impériumváltás után milyenek voltak a folytonosság lehetőségei (pl. a középosztályi kultúra továbbélése), illetve melyek voltak az új államba történő integrálódás terei. A múltat a maga sokszínűségében, bonyolultságában megérteni szándékozó kutató bátorságával néz szembe a százéves trianoni traumával, és megkérdőjelezi annak leegyszerűsített értelmezését, amely röviden így hangzik: minden tragédiánk, bajunk oka Trianon. Könyve lényegében arról szól, hogy a trauma nem fogható rá egyszerűen magára a trianoni békére, mert a traumát jórészt „csinálták”, hiszen a két világháború közötti magyar identitás- és kisebbségpolitika egyik fontos vonulata e kulturális trauma megteremtése volt. Ennek eredménye, zárja le könyve témáját, „egy olyan, az egész 20. századon átívelő folyamat, amelynek végén immár nem az uralomváltás mint kézzelfogható esemény és változatos hatásai álltak, hanem visszamenőleg folyamatosan érvényes állapot. [...] – Egy valóságos Trianon nélküli Trianon.” Ha az értekezés végére érve a mai olvasónak Braudel sok-sok évvel ezelőtt Franciaország identitása kapcsán írott sorai jutnak eszébe, az nem véletlen: „végső soron a történelem, amely messziről indult, s a maga enyhe cikcakkjaival mélyen belenyúlik a jövőbe, egyszerre veti fel az összes régi problémát”.³

³ Braudel, Fernand: *Franciaország identitása. Az emberek és a dolgok*. Budapest: Helikon Kiadó, 2004. 503.

EILER FERENC*

Egy új megközelítés eredményei – kérdőjelekkel

Egry Gábor bő másfél évtizede foglalkozik a 19–20. századi magyar és román nemzet- és nemzetiségpolitika, valamint a romániai magyar (és szász) kisebbségi identitás és közösségépítés különböző aspektusaival. A kérdéskör már elismert szakértőjeként 2015-ben jelentette meg *Etnicitás, identitás, politika*¹ című nagymonográfiáját, melyben arra tesz kísérletet, hogy a romániai és (cseh)szlovákiai magyar kisebbségek 1918 és 1944 közötti történetét az eddigi megközelítésektől eltérő nézőpontból és az összehasonlító módszer alkalmazásával vizsgálja meg. Elemzésének fókuszában egyfelől az identitáspolitikának a történeti szakirodalomban használt fogalma áll (ez némileg különbözik az eredeti szociológiai fogalomhasználatától), másfelől a kisebbségek mindennapjainak világa, annak változása vagy állandósága az impériumváltást követő több mint két évtizedben. A szerző alapállása egyértelmű: a kisebbségtörténettel foglalkozó közép- és fiatalabb generáció legjelesebb képviselőihez hasonlóan a sérelmi szemléletet meghaladó megközelítésre vállalkozott.

Egry Gábor érdeklődése az elmúlt évtizedben a politika- és gazdaságtörténet felől egyre inkább a társadalomtörténet felé fordult, s a kötetről is elmondható, hogy abban a társadalomtörténet, illetve a történeti szociológia felől közelít vizsgálata tárgyához. (A politikátörténet tisztán – a politika társadalomtörténeti megközelítés nélküli vizsgálatában – csak egy-egy alfejezet erejéig kap lényegi szerepet, s ott is csak azért, hogy ezek a leíró részek az elemzéshez szükséges információs bázist biztosítsák az olvasó számára.) A

* A szerző az MTA TK Kisebbségkutató Intézetének tudományos főmunkatársa.
E-mail: eiler.ferenc@tk.mta.hu

¹ Budapest: Napvilág Kiadó, 2015.

könyv azon történeti munkák közé tartozik, amelyek célul tűzik ki az interdiszciplinaritást vagy a multidiszciplinaritást, s ebből következően más diszciplínák terén is komoly elméleti megalapozottságot igényelnek. Egry a munka elején nemcsak összefoglalja azoknak a főleg nemzetre, nacionalizmusra koncentráló (főként szociológiai) elméleteknek a fontosabb tételeit, amelyeket a vizsgálatnál irányadónak tekint, de ezeket konzekvensen használja is az elemzés megfelelő pontjain. A nemzet konstruktivista értelmezéséből indul ki, elvetve az esszencialista megközelítések előfeltevéseit. Mindvégig (az első fejezetben különösen hangsúlyosan) ragaszkodik a Brubaker-féle *triadikus modell* általa továbbgondolt változatának használatához, ami az identitások vizsgálatánál egyértelműen jó döntésnek bizonyult. Ezenkívül felhasználja a *mindennapi etnicitás* (Brubaker, Feischmidt, Fox, Grancea), a *nemzeti közömbösség* (Zahra), a *banális nacionalizmus* teóriáinak és az ezek alapján folytatott kutatásoknak az eredményeit. Látja ugyanakkor ezeknek az elméleteknek a korlátait is: a triadikus modell esetében például kevesli az anyaország – nemzetiesítő állam – kisebbség hármasának viszonyrendszerében lévő lehetőségeket, s ezért negyedik elemként a régiókat, a regionális eliteket is beemeli az elemzésbe. A nemzeti közömbösség esetében pedig hangsúlyozza, hogy az elvártól különböző cselekvés nem feltétlenül egyenlő a nemzet kategóriájának elvetésével.

Természetesen Egry tisztában van azzal, hogy a szociológiai és kulturális antropológiai kutatások módszertanában felhasználható eszközök nagy része nem áll a történész rendelkezésére, ezért kénytelen több évtizedes írott, tehát a tartalom szempontjából már legalább egy szűrőn átfuttatott források elemzésére hagyatkozni. (Nem készíthet mély- és csoportos interjúkat, nem végezhet résztvevő megfigyelést, korlátozott mértékben állnak rendelkezésére statisztikai adatsorok, s a közvélemény-kutatások eredményeire sem támaszkodhat.) Maradnak tehát a fent említett diszciplínák releváns kutatásainak kérdésfelvetései, a kutatás tárgyához való közelítés módszertana, és persze mindenneelőtt olyan forráscsoportok bevonása a vizsgálatba, amelyek azzal kecsegtetnek, hogy feldolgozásuk választ ad a feltett kérdésekre. A szerzőnek jó érzékkel sikerült olyan forrásokat kiválasztania a budapesti és romániai levéltárakban, amelyek révén – ha korlátozottan is, de – megragadhatók a hétköznapi világának etnicitása vagy a nemzeten

belüli, esetleg nemzetek közötti határátlépések, határtermelések jelensége és formája (nyelvvizsgákkal kapcsolatos dokumentumok, ösztöndíjasok beszámolóí, bírósági jegyzőkönyvek stb.). A történeti források természetesen csak korlátozottan alkalmasak a mindennapi etnicitás vizsgálatára, s a reprezentativitás hiánya is időnként kérdéseket vethet fel, Egry azonban – bár maga is jelzi a dilemmákat – úgy látja, hogy az általa kiválasztott források alkalmasak a jelenségekkel kapcsolatos tipizálásra. Ezzel a megállapítással legtöbbször egyet is érthetünk, még ha egy-két esetben kétségek merülnek is fel az olvasóban, hogy a fennmaradt források valóban elérik-e azt a kritikus tömeget, amelyből határozott következtetések vonhatók le (például az 1934–1935-ös román nyelvvizsgák kérdése).

A könyv egy rövid – az elemzésbe bevont elméletek súlyponti kérdéseinek és ezek felhasználási lehetőségeinek ismertetésével, a módszertannal, valamint a szerzőt izgató kérdések tematizálásával foglalkozó – fejezet után három nagy részre tagolódik. Az első (*Identitások*) az 1918 utáni (és részben előtti) identitásdiskurzusokat elemzi relacionálisan, a második (*Szakpolitikák és kategóriák*) az identitáspolitikákat szakpolitikákként mutatja be, a harmadik pedig (*Mindennapok*) az etnicitásnak a társadalom alsó szintjén, a mindennapok világában való megnyilvánulásait vizsgálja. (Kissé zavaró, de egyértelműen szerkesztési kérdés, hogy az egyes fejezetek számozása az ún. „részek” esetében nem indul újra. Így lényegében 3 (+1) részről és 8 „fejezetről” beszélhetünk.) A szerző feltett szándéka volt az összehasonlító elemzés alkalmazása, de ezt a célkitűzést csak korlátozott mértékben sikerült teljesítenie. A második részben ugyanis már felborul az elsőben még példásan megvalósított egyensúly, s az elemzés súlypontja eltolódik a romániai magyarság irányába, a harmadikban pedig a csehszlovákiai magyarok már csak „kontrollcsoportként” jelennek meg. Ez nyilvánvalóan a rendelkezésre álló, illetve felkutatott forrásanyagban megfigyelhető asszimetriának köszönhető. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ne lehetne érvényes következtetéseket levonni például a mindennapi etnicitással kapcsolatban, de ez a tény az érvelésnek a Kárpát-medencei magyar kisebbségek egészére vonatkozó, *forrásokkal is alátámasztható* érvényességét némileg relativizálja.

A kötet első átfogó része az identitással és identitáspolitikával foglalkozik. (Egry a kisebbségi sorsba került magyarság esetében a korlátozott adottságok miatt mindenekelőtt a csopotról való

beszédet/diskurzust tartja identitáspolitikának.) Kiindulópontként a kibővített triadikus modell felhasználásával a kérdésben releváns szereplők önképét, valamint az egymásnak tulajdonított nemzeti karakterjegyeket ütközteti. Fontos megállapítása, hogy ezek nem egyik pillanatról a másikra keletkeztek 1918 után, hanem mindegyiknek megvoltak a történelmi előképei, s ezek az esszencialista felfogást tükröző megközelítések által közvetített képek a következő évtizedekben, a hatalmi viszonyok gyökeres átalakulása után is meglepő állandóságot mutattak minden szereplő esetében. (Ha meg is figyelhető némi dinamika a kérdésben, az maximum az azonos régiókban élő magyarok és románok, szlovákok relációjában érvényesül, itt is korlátozott mértékben.)

A magyar identitáspolitikának alakítása szempontjából a domináns szereplő mindvégig egyértelműen Budapest volt, ami egyfelől a rendelkezésre álló erőforrásaiból, másfelől a magyar kisebbségek mozgásterét beszűkítő nemzetiesítő államok fellépéséből következett. A magyar kormányzatok cselekvésükben kivétel nélkül a feltételezett „nemzeti egység” megőrzése szükségességének axiómájából mint a területi egység visszaállításának előfeltételéből indultak ki. Ez a tény önmagában nem jelent újdonságot a kérdéssel foglalkozó kutatók számára, amint az sem, hogy mind a csehszlovákiai, mind a romániai magyarok esetében beszélhetünk egyfajta nemzeti szétfejlődésről ebben az időszakban. Egry valójában a kérdés megközelítésének módjában, az egyes jelenségek több szempontból történő, jórészt nacionalizmuselméletek által ösztönzött megközelítése révén hoz újat. Bár részletesen foglalkozik az identitáspolitikát alakító kisebbségi politikai elitek (pártok) működésével, stratégiáival – nem megelégedve a középosztály domináns helyzetéről az identitáspolitikában, valamint a nemzedéki kérdés szerepéről sem –, ezek annyiban érdeklők, amennyiben közelebb visznek az általa eleve problematikusnak tartott „nemzeti egység” kérdésének, a „határtermelés”, a „nemzeti szétfejlődés” és regionalizmus fogalmának és jelenségének magyar kisebbségekre vonatkoztatott megértéséhez.

A csehszlovákiai szlovák és magyar, valamint az erdélyi román és magyar kisebbségi regionalista diskurzusok elemzése kapcsán joggal állapítja meg, hogy a négy vizsgált eset közül egyedül a szlovákiai magyar diskurzusnak nem volt történeti előképe, ezért itt meg kellett teremteni, s fel kellett építeni azt a sajátos történeti

hagyományt, amelyre az éltek az „önazonosítás” során rendszeresen hivatkozhattak. Az persze számomra továbbra is kérdés, hogy mennyiben beszélhetünk az erdélyi románság esetében a két világháború között valódi regionalista törekvésekről, s mennyiben volt szó inkább az ország irányításáért folytatott küzdelemről.

A könyv második nagy, szakpolitikákkal foglalkozó tartalmi egysége azt vizsgálja, hogy az identitáspolitikák tartalmi elemeit a különböző állami és nem állami szereplők miként próbálták meg célba juttatni és keresztülvinni az egyes célcsoportokon, mennyire voltak hatékonyak ezek a kísérletek, s a történetek szereplői miként reagáltak azokra az elvárásokra, amelyek önazonosságuk megvallására vagy befolyásolására/alakítására irányultak. Az első fejezet a kisebbségi ösztöndíjas fiatalok magyarországi élményeit vizsgálja, jórészt magyarországi levéltári források alapján; a második az 1930-as romániai és csehszlovákiai népszámlálás kapcsán elemzi a kisebbséghez tartozó egyén konfrontálódását az önazonossága körül zajló küzdelemmel; a harmadik azt járja körül, hogy mit értett a román állambiztonság az irredenta fogalmán, kik tartoztak ide, s hogy lehetett bekerülni ez alá a címke alá; a negyedik pedig a harmincas évek közepén megtartott romániai közalkalmazotti nyelvvizsgák kérdésével foglalkozik.

A Magyarországra, a Hunfalvy Internátusba és a Külföldiek Kollégiumába érkező csehszlovákiai és romániai magyar ösztöndíjasok esetében a szerző nem csak azokat az elvárásokat ismerteti, amelyeket a fenntartók és működtetők az intézményekben, mint egyfajta „szabályozott határátkelőkhöz” a jövő kisebbségi elitjének szánt generációval szemben megfogalmaztak, s nemcsak a képzés nemzeti egységre, nemzeti büszkeségre fókuszáló hangsúlyos elemeit ismerteti. Legalább ennyire fontos – Egyre érdeklődése szempontjából talán még fontosabb is – annak feltérképezése, hogy az anyaországi lakosokkal, hivatalossággal, bürokráciával, politikával való szembesülésük és érintkezésük egy szomszéd országban való szocializációval a hátuk mögött, az ösztöndíjasok egy részében miért vezetett egyfajta magyar–magyar határtermeléshez. (A negatív élmények, mint például a magyarországi antidemokratikus politikai berendezkedés, a nemzethez való tartozás magyarországi felületes megélése, a társadalmi szolidaritás alacsony szintje, a bürokratizmus sokukban a reveláció helyett a kritikus távolságtartáshoz vezetett.) A II. rész egyik legjobb tanulmányában

Egry érzékenyen nyúl a témához, és finoman rajzolja meg az interakcióban résztvevő összes aktor motivációit, benyomásait és a tapasztalatokból levont következtetéseit.

A következő tanulmányok mindegyike – az egymástól eltérő témaválasztások ellenére – hangsúlyozza, hogy az a kép, mely szerint a kisebbségi magyarság sorsa csupán szenvedéstörténetként, a többségi állam aktivitása pedig nemzetiesítő törekvésként írható le, legalábbis árnyalásra szorul. Egry szerint a nemzetiesítő törekvés kétségtelen jelen volt a nagypolitika szintjén és az állami hivatalok célkitűzéseiben, az egyes konkrét „projektek” esetében azonban a helyi viszonyok, az egyes személyiségek és érdekcsoportok gyakran keresztülhúzhatták és húzták is a hivatali bürokrácia csúcsának szándékait. Így például a nyelvvizsgabizottságok sokszor szolidárisak voltak a vizsgára kötelezettekkel, s a köztisztviselői karon belüli összetartástól vezetve a központi utasítással szemben is igazolták az érintetteket, az irredenta kategóriába való besorolás pedig jelentős mértékben függött a táblázatokat készítő helyi vagy középszintű illetékesek hozzáállásától. Érdekes lenne tudni, hogy az említett köztisztviselői szolidaritás valóban jellemző volt-e egész Erdélyben, vagy voltak regionális, esetleg településmérettől függő adottságok, amelyek miatt ez nem érvényesült mindenütt olyan komoly arányban, mint a szerző által vizsgált megyékben.

A népszámlálásokkal foglalkozó tanulmány nemcsak azért izgalmas, mert a romániai és csehszlovákiai gyakorlatok bemutatása kapcsán tudatosítja, hogy mind a nemzetiesítő állam, mind a saját kisebbségi politikai elit számára milyen fontos kérdéssé vált a 20. századra az egyének etnikai csoporthoz kötése, illetve a hivatalos népszámlálási aktusnak a saját célok érdekében történő befolyásolása, de be is mutatja azokat a „praktikákat”, amelyekkel egyfelől a számlálóbiztosok igyekeztek olykor a többségi nemzethez tartozók számát növelni, másfelől pedig a kisebbség politikai elitje próbálta meg a magyar nemzetiségű lakosságot a várható „visszaélésekre” felkészíteni. Az elemzésben természetesen felmerül a nemzeti közömbösség kérdése is. (Politikailag exponált kategóriaként a választásokon leginkább szem előtt lévő csoportjuk az aktivisták voltak, a népszámlálások kapcsán pedig leginkább az alsóbb társadalmi rétegekből kerültek ki azok, akiket vagy nem érdekelt, hogy melyik kategóriába írják őket, vagy nem emeltek szót a számlálóbiztos döntése ellen.) Egry helyesen hangsúlyozza, hogy

nehéz eldönteni, hogy az egyes manipulációk az állami elvárásnak vagy a kérdezőbiztosok túlbuzgóságának köszönhetőek-e, ugyanakkor azt is kiemeli, hogy a népszámlálások tanulmányozásánál érdemes olykor az adatfelvételek mellett, a kisebbségi elit által hangoztatott panaszokat is óvatosan kezelni, mivel pl. az 1930-as csehszlovákiai népszámlálás esetében dokumentálható, hogy a benyújtott sérelmeknek meglepően alacsony volt a száma, s hogy az ottani magyar sajtó is igyekezett hangulatot kelteni a magyar olvasók körében.

A kötet harmadik része helyi szinten vizsgálja az etnicitás megnyilvánulásait, főleg Romániára koncentrálva, de ki-kitekintve Csehszlovákiára is. Egry a már az előző részben is megfogalmazott két alapvető állítását itt részleteiben is kibontja. Ezek szerint a két világháború közötti kisebbségtörténet nem írható le folyamatos asszimilációs törekvésként egyfelől, másfelől pedig identitásvesztésként. Emellett pedig az etnicitás, illetve az etnikai kérdésekkel való szembesülés az érintettek, de a többségi társadalomhoz tartozó aktorok esetében sem volt folyamatosan, napi szinten jelen lévő kérdés. A mindennapi etnicitás megnyilvánulásaihoz a *banális nacionalizmus* és a *történi etnicitás* kutatási eredményeinek, szempontrendszerének bevonásával közelít a szerző. (Az előbbinél a magától értetődőnek vett tárgyi világra és cselekedetekre koncentrál, ami az érintettek számára természetes, így gyakran nem is tudatosul bennük a jelenlévő etnikus tartalom. Az utóbbinál négy kategóriát, szituációt vizsgál Brubaker és társai kolozsvári kutatása nyomán: az ugratást és gúnyolódást, hallgatást és tabusítást, etnikai forrású konfliktust, a nemzetileg megjelölt kategóriák közti választást.)

A több alfejezetből álló rész szinte minden lehetséges helyzetet megvizsgál, ami a kisebbséghez és a többséghez tartozók oldaláról az érintkezés során vélt vagy valós etnikai tartalmat hordozhatott, amennyiben annak a történeti forrásokban nyoma maradt. (A szerző is utal rá, hogy ebben a vizsgálatban szó sem lehet reprezentativitásról, és az adottságok miatt mindenekelőtt olyan dokumentumok maradtak fenn, amelyek valamilyen konfliktusos helyzetről, gyakran ezek ellentmondásos értelmezéséről vagy lefolyásáról emlékeznek meg.) Legfőbb üzenete, hogy a mindennapok érintkezéseiben nem minden esemény/konfliktus mögött volt etnikai tartalom, s hogy adott esetben több körülmény is

felülírhatta a központi, gyakran a kisebbségeket hátrányosan érintő hivatalos elvárások helyi szintű érvényesítését – főleg az „organikus nacionalizmus” harmincas évekbeli térnyerése előtt. (Ilyen lehetett a bürokrácia összetartása, adott intézmények, hivatalok kapacitáshiánya, a helyi lakosság szolidaritása, egyfajta közép-osztályi kultúrán alapuló szolidaritás.) Ez természetesen nem jelenti azt, hogy Egry megkérdőjelezné a térség államainak nemzetiesítő voltát, sőt több helyütt hangsúlyozza, hogy igenis létezett a kisebbségek pozícióinak visszaszorítására irányuló komoly állami törekvés mind Csehszlovákiában, mind Romániában, különösen erősen az impériumváltás után, a berendezkedés fázisában, majd a harmincas években, az organikus nacionalizmus előretörésének idején. Jó lenne persze tudni – némelyik aspektus esetén történik is erre utalás –, hogy kutatása eredményeit mennyiben befolyásolhatták a regionális adottságok (etnikai arányok, városiasodás stb.), a kiélezett helyzetek (állások kérdése, pozícióharc, földreform, általában véve a gazdasági érdekütközések), vagy hogy azok a példák, amelyeket az egyfajta középosztályi szolidaritás létezésére hoz, mennyiben tekinthetők elszigetelt jelenségeknek, s miként működtek olyan szituációkban, amelyek megoldása a felek számára egzisztenciális következményekkel járt vagy járhatott.

A kötet utolsó fejezete tömören és a lényegi pontokra koncentrálva, rendkívül jól foglalja össze a kutatási eredményekből levont következtetéseket. Ezek közül egy, eddig általam még nem említett kérdéskörrel érdemes külön is foglalkozni, jelesül, hogy mennyiben tekinthető az impériumváltás összmagyar traumának. Úgy vélem, hogy a trauma fogalmának értelmezése körüli okfejtés az akkori helyzet értékelésében csak részben visz előbbre, bár kétségtelenül beleillik a politikai elit identitáspolitikát alakító aktivitásáról elfogadott/kidolgozott (mindezzel együtt vállalható) koncepcióba. Érteni vélem, hogy Egry azért szentelt ennek a kérdésnek külön figyelmet, mert nem értett egyet azzal a széles körben – s a történészszakmában is – elterjedt hozzáállással, amely természetes adottságnak tekinti, bevett és lassan elcsépeelt szófordulatként alkalmazza a „trianoni trauma” szóösszetételt, s teljességgel elhanyagolja azt a szerepet, amelyet az „identitáspolitikusok” a veszteségérzés tudatosításában, kialakításában és fenntartásában játszottak. Ha ebből a szempontból nézzük okfejtését, akkor az az elvárás, hogy a *kulturális trauma* koncepciója

hangsúlyosabban jelenjen meg az elemzésekben, teljességgel megalapozott. Úgy véli azonban, hogy a „személyes érintettségen alapuló” trauma fogalma csak nagyon korlátozottan alkalmazható a helyzetre: a menekültek, a határ mentén élők, legfeljebb a középosztály esetében, a többi társadalmi csoport pedig valójában nem traumaként élte meg az eseményeket, mert korábban semmiféle közvetlen kapcsolata nem volt az érintett területekkel és az ott élőkkel. Lehet természetesen érvelni emellett az álláspont mellett – a szerző meg is teszi –, de két szempontot talán érdemes lenne figyelembe venni. A világháború a személyes tapasztalatok, valamint a nacionalizmust természetszerűen felszító sajtó révén az 1920 utáni Magyarország lakosságának jelentős részét is érzékennyé tette a „nemzeti” kérdéssel való foglalkozásra, de legalábbis az erre a kérdésre való odafigyelésre (még ha az elkövetkezendő húsz évben nyilvánvalóan „jól is jött” az identitáspolitika magyarországi alakítóinak erre való célirányos rádolgozása). Ami pedig a kisebbségbe került magyarokat illeti, a hatalmi viszonyok átalakulásával való szembesülés és a tudat, hogy többségből kisebbségbe kerültek, ennek legváltozatosabb, nemritkán egzisztenciális következményeivel együtt is, szintén felvetheti annak a kérdését, hogy esetükben elvetendő-e a trauma szó használata, vagy itt is csak a *kulturális trauma megteremtéséről* beszélhetünk, a hangsúlyt kizárólag az identitáspolitikuskok tevékenységére s annak hatására helyezve. Úgy vélem, hogy a fekete-fehér megközelítés elvetése, amit a szerző az elemzések során többször is (joggal) figyelmünkbe ajánl, ebben az esetben is célravezető lenne.

Egry Gábor könyve nem mindenki számára könnyű olvasmány. Nemcsak azért, mert az elemzésbe bevont szociológiai és kulturális antropológiai elméletek fogalmait, nyelvi fordulatait, érvelési módját (természetesen) konzekvensen használja, s ez az ezekben kevésbé jártas olvasók számára megnehezítheti a leírtak értelmezését, hanem azért is, mert egy-egy téma kibontásánál nemritkán újabb és újabb altémák értelmezését is bevonja az elemzésbe, ami összességében persze hozzájárul a kialakítandó kép árnyalásához, de néhol nehezen követhetővé teszi a gondolatmenetet. A választott módszertan következtében nem hiszem, hogy elkerülhetőek lettek volna a szövegben a tartalmi ismétlések. Mivel minden jelenséget, minden aktor motivációját körüljárja, nem szem elől tévesztve a kapcsolódási pontokat, ráadásul külön figyelmet szentel az

identitáspolitikát művelő „felső”, a szakpolitikát végző „középső” és az identitáspolitikai célcsoportjaként meghatározható „alsó” szintnek, így szükségzerű, hogy az elemzések nemcsak összeérnek, hanem néhol át is fedik egymást.

A szerző hatalmas forrásbázisra építve készítette el elemzését. A kurrens magyar, román, angol és német nyelvű szakirodalmat nemcsak ismeri, de elemzően használja is, nemritkán vitába szállva egyes szerzők téziseivel. A felhasznált, jól kiválasztott levéltári dokumentumok zöme magyarországi és romániai levéltárakból származik, s csak sajnálható, hogy a csehországi és szlovákiai levéltárakban nem készült ilyen mélységű forrásfeltárás.

BORSI-KÁLMÁN BÉLA*

Örökzöld témák, új megközelítések, biztató eredmények

Egry Gábor nagydoktori disszertációja egy nem kevesebb, mint 556 oldalas vaskos monográfia, amely a Napvilág Kiadó jóvoltából és Gellériné Lázár Márta gondos szerkesztésében 2015 óta bárki számára hozzáférhető.¹ Az érvényben lévő tudományos minősítési szabályok természetesen lehetővé teszik egy, már időközben nyomtatásban megjelent munka benyújtását, amely, ugyancsak magától értetődően, minden formai és tartalmi kritériumnak eleget tesz. Bocsássuk tüstént előre: a hasonló jellegű nagydoktori értekezések egyébként többnyire dicséretes átlagszínvonalát jócskán meghaladó munkáról van szó. Az opponens feladatának nehézségeit egyetlen szókapcsolatba sűrítetheti: a „bőség okozta zavar”! Ám ez nem a közhelyes „bőség zavara”, sem a sokszor leírt, s többnyire negatív kicsengésű, „a kevesebb több lett volna” akadémikuskodás, hanem arra utal, hogy a jelölt témáinak valóban meglepően sokfélesége a szokásosnál is koncentráltabb szintetizálásra készíti a terjedelmileg korlátozott szakmai bírálókat íróját.

Vegyünk e témák közül néhányat közelebbről is szemügyre:

* A szerző történész, az ELTE nyugdíjas egyetemi tanára.

¹ Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában, 1918–1944*. Budapest: Napvilág, 2015.

I. A monográfiát illető általános megjegyzések

Két kulcsfogalom: *mindennapi etnicitás és identitáspolitika*

Aki írt már tudományos igényű dolgozatot, az jól tudja, nagyon sok minden már a mondanivaló strukturálása, szerkezeti felépítése, megkomponálása során eldől. Ez – a szerkezet megválasztása – természetesen a mindenkori szerző szuverén, elidegeníthetetlen joga. Egry Gábor imponálóan gazdag, főként erdélyi fogantatású forrásanyaga birtokában könnyűszerrel megtehetette volna, hogy példának okáért még bővebben idéz valamelyik, Kolozsvárról, legalábbis Belső-Erdélyből – persze gondos „előszűrés” után – a budapesti Külföldiek Kollégiumába került, „cselédkönyves” orvostanhallgató vagy továbbképzésre érkezett végzős építésznek a kollégiumi vezetés felkérésére 1938-ban készített magyarországi élménybeszámolójából, s abból bontja ki mondanivalóját, legalábbis annak „esszenciális” központi magját. Mármint legfőképpen azt, hogy milyen szerepet játszanak valaki – *bárki* – származása, családi körülményei, más szóval etnoszociális/etnoszociológiai eredete, „eticitása” az illető mondhatni automatikus, reflexszerű besorolásában, azonosításában. Fatornyos székelyföldi kisvilágában, ahol még a román államhatalom „közégei” is alapszíntön török Eminescu, Caragiale és Rebreanu nyelvét; a bánffyahunyadi vagy élesdi kisdédóvóban; az érmindszenti, szalárdi vagy kalotaszentkirályi elemi iskolában, ahol esetleg regáti tanerők próbálják gyorstalpaló módon „új-románna” átgýurni a nebulókat; a kolozsvári vagy a bukaresti egyetemen; a román hadsereg valamelyik távoli, besszarábiai vagy dél-dobrudzsai helyőrségében; a dicsőszentmártoni (fogarasi, lugosi, zsombolyai, szamosújvári etc.) helyi közigazgatásban, törvényszéki román nyelvű munkahelyen, vagyis úgyszólván mindenütt, ahol életét Nagy-Romániában lemorzsolni kénytelen, születésétől haláláig. Merthogy nyilvánvaló: végeredményben ettől – *eticitásával* elválaszthatatlanul összefüggő eszmélkedésétől, *öntudatra ébredésétől* (személyisége kialakulásától) – függ az is, miként tekint ő, a véleménynyilvánításra felkért vagy önként megnyilatkozó *individuum* saját magára. Szakszerűbben, úgymond „tudományosabban” szólva: milyen lesz az *identitása* – Budapesten, Bukarestben, lényegében: *akárhhol*, ahol azt bármilyen formában megvallani, adott esetben írásba foglalni

felszólíttatik. Hogyan azonosítja (*identifikálja*) magát például az őt körülvevő, nehezen áttekinthető, zűrzavaros pest-budai értelmiségi viszonyrendszerben, az eredeti „természetes” (Szent István-i) határait minden eszközzel és mindenáron visszaszerezni óhajtó (*irredenta*) Csonka-Magyarországon, közelebből a két világháború közötti mértékadó (*mainstream*) budapesti értelmiségi/politikai elitben? Ezt a mozzanatot Egry is alapvetően fontosnak tekinti, s így önti formába – két részletben: a): „az önazonosítás lényegében nem más, mint a diszkurzív formában megjelenő csoportos identitás egyéni gyakorlata”;² és b) „Az önazonosítás [...] lényegében az önazonosság egyéni gyakorlatának tekinthető, ennek egyik lehetséges esete, így kapcsolódik az identitáspolitikához is.”³ Sőt, továbbmegy, mert a következő alapkérdést is fölteszi: „Milyen szerep jut az önazonosságnak a politika sikerében vagy kudarcában? Miként próbálják meghatározni közösségeiket az egyes szereplők? Mi a hatása ennek a közösségre? Hogyan használhatják fel mindezt az éliték saját politikai törekvéseik érdekében?”⁴ Más szóval, Egry a helyi és központi kisebbségpolitikákat tovább árnyalva és bontva jut el az *identitáspolitiká* fogalmához, amelyet a kisebbségi léhelyzetbe kényszerült vagy abba már beleszületett *individuum* a többségi népétől/nemzetétől eltérő származása, népi tudata, *etnicitása* – s ebből fakadó élményanyaga – strukturál. A másik, szintén igen lényeges és nagyon termékenynek bizonyuló szemléleti továbblépés a *mindennapi etnicitás* kategóriájának alkalmazása, amely Egry értelmezésében, úgy látom, azt is tartalmazza, hogy az egyén intellektuális képességei függvényében az elvonatkoztatás és a tudatosodás különféle szintjein, de akár „ösztönlényként” is meg- és átéli az őt érő, csoportja, közössége és saját maga etnikai eredetével összefüggő, szerfelett bonyolult külső hatásokat, akár az államhatalom, akár a többségi nemzet által, akár pedig az „anyaország” részéről ériék is azok. Egry Rogers Brubaker nyomán fogalmazott szemléletes szavaival: mintegy „*megtörténik vele*” az *etnicitás*. Ez a nézőpont aztán lehetővé teszi a szerző számára, hogy újszerűen gondolja el az etnicitással összefüggő politikákat is. Ezért

² Egry, 2015. 16.

³ Egry, 2015. 21.

⁴ Egry, 2015. 23–24.

adhatja *Bevezetője* 2. eleme⁵ lezárásának a következő címet: *Politikatörténet másképp: identitáspolitika és mindennapi etnicitás*.⁶

Ez lett és maradt a monográfia szerteágazó tematikáinak az egyik rendező elve is egyben: „[...] éppen az lenne munkám egyik kérdése, hogy milyen hatással volt egymásra a mindennapi etnicitás és az identitáspolitika?”⁷ A disszertáció elméleti megalapozottságát szolgáló fejezetrészek egyik jellemző sajátosságának nem csupán a gondos fogalomhasználat és más kutatók eredményeinek magától értetődő természetességgel történő „beépítése” tűnik fel, hanem az a következetes törekvés is, hogy Egry minden végiggondolt levezetést igyekszik egy-egy szentenciaszerű mondatral lezárni. Ezek legtöbbször szintén meggyőzőek, például, a főttebbi gondolatokban maradván – Chantal Mouffe és Nira Yuval-Davies nyomdokain⁸ – ez a lakonikus összegzés olvasható: „a magyar kisebbségek története nem más, mint az elhatárolásukra tett kísérletek története.”⁹

Egry e frappáns kijelentésből kiindulva aztán további meglepő (merthogy annyira természetesnek vesszük, hogy nem is gondolunk rá) rokonfogalmakhoz jut el, mint „utazás”, „határátlépés”, „határemelés” és társaik. De ezeket mindig „megemelve”, s azonnal asszociációs bázisukhoz illesztve, több oldalról megvilágítva. Az ilyesféle sokoldalú (polimorf) láttatás gyakran tudálékosnak, szájbarátságosnak, mondhatni szörszálhasogatónak tűnik, Egrynél mégis kevésbé zavaró. Azért, mert így hívja fel a figyelmet a „dolgoz” végtelen bonyolultságára, és – akárha magfizikus volna – az egyre parányibb részecskék kimutatásával és ütköztetésével elérhető újabb – sokszor merően újszerű – elemzési lehetőségekre. Egyszersmind, bár nem biztos, hogy ismeri az egyetemes román irodalom egyik legnagyobb alakja, egyben a balkáni-bizánci vétetésű havaselvi szellemiség világirodalmi színvonalú megformálója, (Ion Luca Caragiale) egyetemes érvényű intését („Meg akarod ismerni a

⁵ Egry, *Lehet-e más a politikatörténet, avagy hogyan írható meg a kisebbségek története másképpen?* 2015. 23–43.

⁶ Egry, 2015. 39–43.

⁷ Egry, 2015. 464.

⁸ „[...] a politika a politikai közösség létrehozásáról szól és nem olyasmiről, ami ezen a közösségen belül történik.” Egry 2015, 32. és 64. j.

⁹ Egry, 2015. 32.

dolgokat? Vedd őket közelről szemügyre. Azt akarod, hogy tessenek? Szemléld őket messziről.”¹⁰), ösztönösen annak megfelelően jár el: közel megy a „dolgokhoz”, és – valódi tudóshoz méltóan – nem számol azzal, hogy esetleg olvasóinak „nem tetszik”, hogy milyen eredményre jut.

Egy értekező stílusára általában is jellemzőnek mondható, hogy mondanivalója minden elemét a végletekig „ki”-elemzi, összes jelentésárnyalatát felvillantja. Ez a teljességre törekvő pedanteria olykor ugyan nehezíti a befogadást, de az opponens utóbb megérti, miért volt szükséges kimerevíteni egy-egy bonyolultabb logikai láncolat részeredményeit: így tudja ugyanis továbbgördíteni mondandóját.

Egy közbevetett megjegyzés: a *mindennapi etnicitást* taglaló adekvát levezetés akár még tovább csupaszítható s árnyalható oly módon, ahogyan azt egy még a történelmi Erdélynél is komplikáltabb viszonyrendszerű – mert egyszerre *közel és távol levő* – határvidékről származó jeles magyar író, Páskándi Géza fogalmazta meg: „Az erdélyi [partiumi] magyarnak van egy viszonylata a román többség iránt Romániában, és van egy viszonylata Magyarországon irányában, ahol a magyarok vannak [elsöprő] többségben. S nemcsak a többségi románsághoz képest akar másnak, azaz magyarnak megmaradni, hanem azt is mondja, hogy az erdélyi [partiumi] magyar különbözik a magyarországitól, tehát a saját nemzetével mint többséggel is kisebbségben akar maradni. Úgyhogy *nem tudsz olyat mondani, ami nem kisebbség–többség relációban fogalmazódik meg* [...] Minden hasonlítás a kisebbség felé vezet, mert mindig csak részecskék hasonlítanak.”¹¹ A környező világ, a szűkebb és tágabb környezet, annak összes észlelt ténye, történése egyaránt a *kisebbség–többség* („mi” és „ők”) szembenállás viszonylatában szemlélhető, s az ilyen létállapotba beleszületett individuum, legalábbis Páskándi szerint, kényszeres

¹⁰ „Voiești să cunoști lucrurile? Privește-le de aproape. Vrei să-ți placă? Privește-le de departe.” Forrás: https://vorbeste-romaneste.ro/citat/voiesti-sa-cunosti-lucrurile-priveste-le-de-aproape-vrei-sa-ti-placa_540_540 (utolsó letöltés: 2018. szeptember 27.)

¹¹ Páskándi Géza: A kiválasztott és az alkalmas. In: Havas Judit – Lengyel Gabriella: *Párbeszélgetés. Írók, költők a Károlyi-palotában*. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum – Kortárs – Dinasztia, 2000, 73. (kiemelés – B-KB.).

megrögzöttséggel végső soron *mindent* ezen – kisebbségi helyzetéből eredeztethető személyiségstruktúráján – szűr át, amikor érzéseit s gondolatait írásba foglalja, vagyis véleményt mond, *ítél*(kezik).

A fentebb említett indítási eshetőség talán Egry Gábort is megkísérthette, aztán – jóllehet megítélésünk szerint ezek az elemzések (helyzetleírások, helyzetállapoti látletelek, helyzettudati naplók) s azok minuciózus kiértékelése a monográfia egyik legizgalmasabb alfejezetét (*Egybeérő képek: Románok, magyarok – Innen és Onnan; Határon innen és túl*)¹² képezik – másképp döntött. A szakszerűbb, tudományosabb, mondhatnánk az „akadémikusabb” utat választotta. Monográfiája *Előzetes megfontolások* c. kétrészes bevezetőjében (I. *Identitáspolitika és mindennapok*; II. *Lehet-e más a politikatörténet, avagy hogyan írható meg a kisebbségek története másképpen?*)¹³ lelkiismeretesen feltárta, mit akar elmondani, *honnan* *hová* szeretne eljutni. Mit s miért tesz/ír – és milyen végső célkitűzéssel? Rokonszenves nyíltsággal minden elméleti fogódzójának forrását gondosan megjelölte, s még azt is beismeri, hogy Rogers Brubaker, Jon E. Fox, M. Judson, Cynthia Miller-Idriss, Tara Zahra és különösen Feischmidt Margit munkáinak¹⁴ inspirációi nélkül megmaradt volna a „kaptafánál”, s klasszikus kisebbség- és politikatörténeti traktátust tesz le az asztalra... Ehelyett, úgyszólván „menet közben” változtatva, Egry kezéből egy nagyszabású, rendhagyó, szokatlan megkomponáltságú, eredeti hangvételű, továbbgondolásra inspiráló nagymonográfia került ki.¹⁵

A több mint félezer oldalas munka és a legújabb szakirodalmat és kurrens elméleti alapműveket feldolgozó könyvnyi terjedelmű bevezető ismeretében az opponens számára utólag egyáltalán nem

¹² Egry, 2015. 258–272.

¹³ Egry, 2015. 11–213.

¹⁴ Brubaker, Rogers–Feishmidt Margit – Fox, Jon–Grancea, Liana: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Budapest: L'Harmattan, 2011.; Hale, Henry E.: *Mi az etnicitás. Magyar Kisebbség*, 2009/3–4.; Feischmidt Margit: *Megismerés és elismerés, elméletek, módszerek, politikák az etnicitás kutatásában*. In: uő (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet, 2010. További referenciák: Benedict Anderson, Walker Connor, Pierre van den Bergh, Clifford Geertz, J. D. Fearon etc. művei.

¹⁵ Egry, 2015. 23.

volt visszatetsző, hogy Egry nemcsak annak van tudatában, hogy nagy fába vágta a fejszét, hanem azt sem rejti véka alá: képesnek érzi magát arra, hogy az általa kitűzött szakmai, tudományos, sőt akár a szakmaiságon túlmutató, tudománypolitikailag is hasznosítható célokat el is érje. Mi több, impozáns monográfiája végén, a kötelező történeti aprómunka befejezése után egy teljesen újszerűnek ható (noha komoly előzményekre visszavezethető) koncepciót is felvázol a még nemesebb historiográfiai és nemzettudati (nemzetpolitikai) cél, a „Trianon-szindróma” régóta oly időszerű, egyszersmind rendkívül kíváncsú „dekonstrukciója” és meghaladása – traumatikus jellege megszüntetése, legalábbis csökkentése, semlegesítése – érdekében. Bár gyanítom (legalábbis remélem), hogy sok hazai szakértő, különösen a fiatalabb nemzedékekből, hallgatólagosan osztja Egry céljait. Az előzetes szerzői szándékról Egry így vall bevezetőjében:

„Nem az a célom, hogy még részletesebben bemutassam a már eddig is ismert ellentéteket Magyarország és a visszacsatolt régiók között. Mindenekelőtt az etnicitás és az önazonosítás (identifikáció) felől próbálom megközelíteni a kisebbségi magyarság két világháború közötti történetét. Feltevésem szerint a kortársak által eltérő (köz)szellemként megjelenített különbségek az azonosság és önazonosítás különbségei, és ebben a formában többet jelentenek gyakorlati konfliktusoknál, valójában egymástól eltérő magyarságtelmezéseket, az etnicitás különböző gyakorlatait és ezek társadalmi valóságát mutatják meg a társadalom többi szintjén is. Arra vagyok kíváncsi, hogy azok a kizárási, elhatárolási gyakorlatok, amelyek a nemzethez tartozást 1938, majd 1940 után körülveszik, ám amelyek a revíziós propaganda közegében nem vagy alig voltak észrevehetőek, a visszacsatolás után azonban valamiképp mégis kifejezésre jutottak, mennyiben és miként tekinthető[k] a nemzeti identitás és önazonosítás változásának. Mit jelentett ez a magyar nemzetértelmezés számára, milyen szerepet játszott[ak] a változásban az (identitás)politika és a mindennapok gyakorlatai, és végül mit árul el mindez magáról a (magyar) nemzetről?”¹⁶

¹⁶ Egry, 2015. 13–14. [B-KB.]

II. További észrevételek, benyomások, némi kritikával

Életszagúság és szakmaiság – néhány általánosabb impresszió

a) Egy Gábor szövege rendkívül pontos, szikár, lényegre törő; klasszikus értekező prózának is nevezhetném. Kerüli a stílbravúrokat, mindig az általa leglényegesebbnek tekintett aspektusok rögzítésére törekszik, ugyanakkor érzékletesen ragadja meg az árnyalatokat is. A jó íráskészség azért is fontos, mert – miként már utaltunk rá – Egy ágas-bogas tematikája és teljességre törekvő elemzései nagyon megterhelik az olvasó memóriáját, még abban az esetben is, ha az átlagosnál otthonosabban mozog az általa vizsgálat alá vett szerteágazó, bár egymással szorosan összefüggő szakterületek nagy hányadában. Az áttekinthető szerkezet és a világosan kifejtett mondanivaló azonban sajnos – főként a monográfia terjedelme miatt – nem elég garancia arra, hogy felelős hivatalnok, netán maga a nemzetpolitikára szakosodott államtitkár vagy a mindenkori külügyminiszter elmélyüljön benne, noha Egy mondanivalója számukra is fontos lehetne. A másik ide kapcsolódó megfigyelésünk az, hogy a szöveg egyszerre monolitikus jellegű, ugyanakkor részleteiben és darabjaiban is könnyen követhető, de csak ha időt szakítunk rá, és kellő figyelemmel olvassuk (jellemző adalék, hogy a monográfia egyik recenziése, A. Gergely András „hónapokra témát adó olvasmányként”¹⁷ minősítette); erősen átüt rajta a jó értelemben vett teoretizáló hajlam, továbbá az évtizedes elmélyült gondolkodás és a megformálás igényessége. Valóban összefüggő, egy tömbből faragott írás – *mono-gráfia*, amelyben – ritka erény! – az életszagúság és a szakmaiság „kéz a kézben jár”.

b) Nem tudom megítélni, hogy a szerző tudatában van-e annak, hogy – mint fentebb volt már szó róla – munkája (különösen *Mindennapok* c. III. része, de egyéb esettanulmányai és „útibeszámolói” is) minden szándékos szikárságuk s „tudományosság”-uk ellenére „tényirodalomként” is olvashatók.

¹⁷ A. Gergely András: A Trianon nélküli Trianon. Politika, identitás, etnicitás – háborúkőzi önelképzések. *Maszol.ro* 2016. április 4.
<http://www.maszol.ro/index.php/kisebbsagben/62464-kisebbsagben-a-trianon-nelkuli-trianon> (letöltés ideje: 2018.szeptember 27.)

c) A disszertáció számos további nagy erénye között külön is meg kell említeni, hogy Egrynek – jó néhány románul nem olvasó kortársával ellentétben – nincs szüksége kollegiális (fordítói) segítségre a román nyelvű levéltári dokumentumainak értelmezése során: a román szakszövegek minden, sokszor erős odafigyelést igénylő árnyalatát is hajszálpontosan érti és hibátlanul interpretálja.¹⁸ Nem derült ki viszont számomra, hogy Egry milyen fokon bírja a szlovák és a cseh nyelvet! A csehszlovákiai (felvidéki) magyarokról szóló részek egyébként is némileg kevésbé kidolgozottaknak tűnnek, forrásismerete e területen semmiképpen sem vethető egybe a kimerítő romániai levéltári kutatásokból eredeztethető fölényes erdélyivel (bánsággal, partiummal). Az opponensnek inkább az a benyomása, hogy jóval kevesebb tudással rendelkezik a Felvidékről, mint Erdélyről. A korabeli erdélyi világban szinte naprakészen benne él, a sajtót, könyvészetet, továbbá a kéziratot, levéltári anyagot biztos kézzel uralja. Ezért is ért tökéletesen – máshonnan és más idősből érkező kutatótól kissé meglepő módon – minden nüanszt. A tévedés veszélye nélkül kijelenthető: valóban a szó szoros értelmében *elsajátította* az „erdélyiséget”! Olyannyira, hogy megkockázatom: a két világháború közötti Erdélyről (beleértve a bánsági, partiumi és máramarosi régiókat is) nagyon keveseknek vannak ilyen mélységű ismeretei, a „benszülött” kutatókat is beleértve. Ez persze nem jelenti azt, hogy Egry ne volna nagyon tájékozott a csehszlovákiai történetekben is: az összes valamirevaló feldolgozást, dokumentumkötetet és elemzést töviről hegyire ismeri, olvasta, beépítette őket szövegébe, de például a sajtóból származó utalásai, noha ezek is többnyire adekvátak és tárgyyszerűek, mégis néha esetlegeseznek, „találatszerűnek” tetszenek. Ez, ismételjük, inkább érzés, benyomás csupán, annál is inkább, mert e sorok írója is

¹⁸ Egry román nyelvtudása bizonytalanságaira utalhat viszont – kifogástalan szövegértése ellenére – az a tény, hogy román újságcímeinek, továbbá levéltári jelzetei román címeinek leírásában néhol téved. Néhány közülük: a főszövegben (a helyes változatokkal): 317 (șapcă iredentistă); 325 (cel mai iredentist ziar); 425 (a se vorbialtă limbă); 429 (Casa Națională); 439 (strada Morii; strada Luterană); 453 (Opinia Noastră). (A jegyzetanyagban: 72/111; 153/444; 301/272; 370/30; 406–407/157; 453/354. E tévedések, elírások száma a több mint ötszáz oldalas monográfia viszonylatában azonban elenyésző. Ellenben Nichifor Crainic nevét következetesen tévesen használja *Crăinic* formában (összesen hét alkalommal: 154–155, 527, 543).

szintűgy csak másodkézből tájékozódott a felvidéki magyarság két világháború közötti történetéről, ha magáévá tette is például Szvatkó Pál, Peéry Rezső, Szalatnai Rezső, Sziklay László, Angyal Béla, Filep Tamás Gusztáv és társaik nézetei, eredményei legjavát. Ha kötozködni szeretnék, akkor azt is írhatnám, Egry egy abszolút mértékben uralt és tökéletesen elsajátított anyagot illeszt egy kevésbé ismerttel/ismerthez, s kicsit „csúsztatva” úgy kezeli együtt őket, mintha azonos mértékben birtokolná a kifejtésükhöz, elemzésükhöz szükséges ismereteket!¹⁹ Paradox módon ez bizonyos mértékben igaz is, mert az általa görgetett hihetetlen gazdag információ-tömeg közlése és kifejtése sehol sem zökken meg, mert Egryt kifogástalan elméleti tájékozottsága és kreatív (heurisztikus) történetírói módszere átsegíti a nehézségeken: a félig üres, félig tele pohár esetével példálózva inkább az utóbbi érvényesül, „teli pohárral” van dolgunk. A bíráló tamáskodhat, akadékoskodhat ugyan, „fogást” valójában mégsem talál!²⁰

Ugyan az egész értekezés általános értékeléséhez tartozik, *mégis* itt kell megtennem egyik komolyabb szakmai/konceptcionális megjegyzésemet, nevezetesen azt, hogy Egry mintha túlértékelné a viszonylag „polgárosodottabb” és fejlettebb hivatástudatú erdélyi román intézményi kisvilág, s egyáltalán az itteni „regionális” civil társadalom tagjainak empátiáját és segítőkészségét bajba jutott magyar polgártársaik munkahelyeinek megvédése tárgyában. Erre az álláspontra főként az 1934/1935-ös nyelvvizsgarendelet gyakorlati lebonyolítása vizsgálatával s a helyi román szakmai testületek, egyesületek, hatóságok ezenközben tanúsított, sokszor valóban megengedő, sőt segítőkész magatartása, halogató, időhúzó, hárító taktikai lépései árnyalt és meggyőző elemzésével jut, de megítélésem

¹⁹ Vö. Zahorán Csaba – Patakfalvi-Czirják Ágnes: Identitáspolitikák és hétköznapiak Nagy-Romániában és Csehszlovákiában. *Múltunk*, 2016/4, 278–279.; továbbá Szabó Csongor: „Előadva, elfogyasztva”. *Regio*, 2017/3. http://regio.tk.mta.hu/index.php/regio/article/view/180/pdf_163 (utolsó letöltés: 2018. szeptember 27.)

²⁰ Hasonló véleményt fogalmaz meg az Egry monográfiáját ismertető egyik magvas recenzió szerzőpárosa is: „A szerző [...] mintha folyamatosan a potenciális bírálatok előtt járna: amikor úgy tűnik, hogy valami a recenzensek »horgára akadt«, akkor [Egry] rendszerint saját maga teszi azt helyre vagy árnyalja, mégpedig a lényeges vonatkozásokban teljesen kielégítően, tárgyalanná téve így a kritikát.” Zahorán – Patakfalvi-Czirják, 2016. 277.

szerint *összességében* – *mégis* – többet lát beléjük és sugall általuk, mint ami a valóságban kihüvelyezhető belőlük. Rögtön jelzem, hogy ezzel az észrevétellel saját magammal, legalábbis korábbi történeti eredményeimmel is némi ellentmondásba keveredek, de ebben a rövid értékelésben megkísérlem ezt feloldani. Egynek a szakmai, testületi, regionális és lokális sajátosságokra hivatkozó, s az ebből eredeztethető külön-érdekekre alapozó – egyszersmind, ebből következően, a helyi, különösen kisvárosi román elitek a „mindennapi [magyar] etnicitás” megnyilvánulásaiival szemben is toleránsabb magatartásmintáit felmutató – érvelése ugyanis – ismétlem – *formailag* kifogástalan, mi több: tekintetbe veszi a honi történetírásban úgyszólván csak szólamszerűen ismert belső román társadalomtörténeti, mentális és politikai törésvonalakat s az ezekből fakadó *román–román versengést* is (mármint ki tett többet Nagy-Romániért, melyik fejlődésnek van nagyobb súlya az egyetemes román polgárosodásban, nemzetté válásban és kultúrában etc.), ami szintén megemeli elemzésének amúgy is magas színvonalát. Nagyon óvatosan és körültekintően fogalmazott „üzenete” ugyanis még ama következtetés levonását is lehetővé teszi, hogy az erdélyi (román–magyar–szász) társadalomfejlődésben igenis megvoltak egy közép-európaias, a francia *citoyen* mintához közelítő/közelíthető civil társadalom kifejeződésének ígéretes kezdeményei, beleértve a három erdélyi nyelv és kultúra (a román, a magyar és a szász) harmonikus együttélési esélyei kibontakozását, a *transzszilvanizmust* is. Ezt a feltételezést *történészként* elvont szinten, mondhatnám „laboratóriumi körülmények” között magam is változatlanul osztom és valósnak tartom, s ez társadalom- és mentalitástörténeti eszközökkel s alapos szociológiai vizsgálatokkal kimutatható és fogalmilag meg is ragadható. Mi több: román nemzedék- és sorstársainkkal – minden időben, így manapság is – fenntartott magánérinkezéseinkben lépten-nyomon megtapasztalhatjuk az ebből a létállapotból eredeztethető barátságos, empatikus, „européer” attitűdöket. Sajnos azonban ez, bár felemelő kivételek is szép számmal akadnak, többnyire megtévesztő. Térségünk ugyanis köztudomásúan nem a svájci kantonális, hanem az 1789-es francia „jakobinus”, centralizáló államszervezési és nemzetépítési modellt választotta, s ez az opció mindmáig felülír mindent! Empátiát, belátást, lokális érdekeket, a „mindennapi etnicitást” figyelembe vevő *citoyen* típusú spontán önszerveződéseket egyaránt. Nagyon

sokáig, lényegében a kilencvenes évek első felében vállalt bukaresti diplomáciai kiküldetéselem lezárulásáig az imént számba vett biztató jelenségekre és magatartásmódokra alapozó reményeket, akárcsak Egyri Gábor és sokan mások, magam is fenntartás nélkül tápláltam, s következetesen hangot is adtam ennek – különleges súllyal a Kossuth-emigráció román kapcsolataira vonatkozó publikációimban.²¹ De éveim sokasodásával egyre inkább tartok tőle, ezek a remények bármikor, hosszabb időtávban is – ismét, mint a magyar–román (román–magyar) együttélés korábbi korszakaiban is oly sokszor – illúzióknak bizonyulhatnak. Annak ellenére is, hogy kisebbségi és bukaresti magyarok elemi tapasztalata, hogy a románok – ideértve a „regátiakat” is! – között semmivel sem kevesebb az ún. „rendes ember” (sőt!), és sokan valóban kényszerből, ímmel-ámmal, nemegyszer súlyos lelkiismeret-furdalással hajtják végre minden időben az államhatalom kisebbségellenes és antidemokratikus rendelkezéseit. De megteszik mégis! Ugyanebbe a jelenségbokorba tartozik az is, hogy Egyri, bár szakmai elemzése logikailag s szűkebb társadalom- és régiótörténeti kontextusában ez esetben is hibátlan, szintén túlbecsüli Alexandru Vaida-Voevod (1872–1950) s főként Iuliu Maniu (1873–1953) „erdélyiségét”, s főként – egyetemes román nemzeti szemszögből mért – „másságát” is! Jóllehet abban tökéletesen igaza van, hogy mindketten tudatában voltak, s olykor, főként Vaida-Voevod, meggyőzően (mi több, román füllel egyenesen döbbenetesen!) érveltek is szociológiai gyökereikkel, személyiségvonásaik, műveltségisményük politikai iskolázottságuk, módszereik „magyaros”, sőt – Vajda Sándor esetében – (*magyar*) *nemesi eredetével* s beidegződéseivel, de ha valódi választás elé állították őket, mindig az általuk is többnyire lebecsült, lenézett – végső soron gyakorta görög, bolgár

²¹ Vö. Borsi-Kálmán Béla: *Nemzetfogalom és nemzetstratégiák. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti törekvések kapcsolatának történetéhez*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993. Helyszűkében lévén, tárgyilagosságból, csupán rögzítem: ez az alapbeállítottságom bukaresti magyar diplomataként szerzett „élményeim” után ugyan *történészként* lényegében nem változott, de magánemberként és (olykor) diplomataként, valamint politológiai elemzéseimben jóval szkeptikusabb lettem a román–magyar (magyar–román) együttélés távlatai, a „történelmi megbékélés” közelgő eshetősége, továbbá az erdélyi magyarság autonómiatörekvéseinek sikeressége vonatkozásában.

macedoromán származásuk miatt akár még „etnicitásukban” is idegennek, „balkáninak” érzékelt –, olykor egyenesen zsigerileg gyűlölt és megvetett „regátiakat”²² s pártjaikat választották, s nem az erdélyi magyarok és románok érdekvédelmét és távlati sorsközösségének szolgálatát.

Itt jegyzem meg azt is, hogy Egry invenciózus felvetése a „nemzetén belüli etnicitás” tárgyában, kis túlzással akár a bukaresti oligarchia – újjörög névén a *protipendada* – a román köznéptől (főként a parasztságtól) szembetűnően elütő etnikai, szociokulturális „mássága” vonatkozásában akár külön elemzés tárgya is lehetne, hiszen a *Maniu–Vaida duó* és a bukaresti „Szeráj” (Ionel és Vintilă Brătianu, Take Ionescu, Grigore Gafencu, Barbu és Elisa Știrbey, s különösen I. G. Duca) éles, személyes gyűlölködésig elmenő politikai ütközései mögött ez a burkolt „etnicitással” összefüggő zsigeri mozzanat is megbújik. Az Egry által a *nemzetén belüli etnicitás* kategóriájából levezetett *szubszidiarisztikus nacionalizmus* fogalom szintén nagyon kreatív és termékeny, még ha egyik recenzense szerint ez „talán annyira nem újdonság, a brubakeri triadikus modell működésének egyik fontos eleme, mégpedig hogy a nemzeti kisebbségek is nemzetépítő csoportként léphetnek fel”... Ő is készséggel elismeri azonban, hogy ami benne „újdonságnak tűnik, az az, hogy regionális/regionalista nemzetépítések a nemzeti jellegű csoportképzésig juthatnak el”.²³ Magam még hozzátenném, hogy ebben a témában, akárcsak a Tara Zahrától kölcsönzött „nemzeti közömbösség” (*national indifference*) elméletének adaptálásában Egry elméleti érzékenysége és találékonysága ismét tetten érhető, és ez is arra utal, hogy további jelentős tudományos eredményeket várhatunk tőle.

A disszertáció terjedelméhez képest szűkre szabott mustrámat egyetlen gondolat kimerevítésével zárom: a szerző valamelyik gondolatmenete végén szenvtelen tárgyilagossággal állapítja meg, hogy minden általa számba vett jelenség a csehszlovákiai és a romániai magyarság az „anyaországi” központ(ok)tól való „távolodási”, „határtermelési” s végeredményben a sokak által vizsgált „szétfejlődési” folyamatának szinte fatális erősödését

²² Hely hiányában itt is csupán jelzem: ez kölcsönös volt!

²³ L. Szabó 2017.

eredményezte a legváratlanabb esetekben, és a látszólag ennek a folyamatnak homlokegyenest ellentmondó témákban is (például a román „demokrácia” és nemzetépítés jellegének taglalása a Külföldiek Kollégiuma erdélyi ösztöndíjasai által etc.). Nem tudom, hogy mások érzékelik-e, de számomra egyre inkább az evidencia erejével hat az ezzel ellentétes jelenségcsoport létezése is: a román történelem, társadalomfejlődés, továbbá *nation building* gyakorlatilag minden fázisa kielégítő, nemegyszer jelentős sikerrel zárult, akárha a Gondviselés kegyében állt volna. Nincs rossz állapotban ma sem, kivált, ha a magyar kilátásokhoz és valós esélyekhez mérjük. Román szempontból épp ebben rejlik egyik nagy veszélye is: elégedettséget, önelégültséget, fölényességet szülhet a „legyőzött” történelmi riválissal szemben. Ez éppolyan objektív akadálya a reális román nemzeti önismeretnek, mint az ismétlődő honi és kisebbségi frusztrációk a magyarénak. Márpedig ha a két nemzet történetírása „Trianon” után száz esztendővel történelmi megbékélésről álmodozik, először saját portáján kell(ene) rendet teremtenie: Bukarestben, Budapesten és Kolozsvárt egyaránt.

Egry Gábor disszertációja, amelynek szakmai, tudományos erényeit és eredményeit, úgy hisszük, nem kell ismét összefoglalnunk, nagy lépést tett a két nemzet közötti megbékélés előkészítésének irányában. (Hiszen arra is indirekt választ kapunk, hogy munkája „*mit árul el [...] magáról a (magyar) nemzetről?*”) A monográfia máris bejelentheti igényét „a magyar kisebbségi történetírás egyik alpműve” titulusra.

Epilógus

Maniuhoz és Vaidához visszakanyarodva: nyilván mindketten nagyon szerettek volna egy *erdélyi román* dominanciájú (tehát közép-európaiasabb karakterű) modern Nagy-Romániát, de amikor belátták, hogy nincs erejük megvalósítani, kénytelen-kelletlen mindketten beletörődtek, hogy előzetes várakozásaikkal ellentétben nem Erdély fogja a maga szintjére emelni az Ókirályságot, hanem fordítva, óhatatlanul le fog a „Regát” nivójára süllyedni: hosszú időre „balkanizálódik”. Végso soron azért, mert valószínűnek tetszik, az ő gondolatvilágukban sem az új, jelentősen megnagyobbodott ország *jellege*, hanem megvalósulása, *visszavonhatatlannak tételezett geopolitikai ténye* számított igazán. Ez úgy is megfogalmazható:

Maniuék hallgatólagosan tudomásul vették, hogy a bukaresti oligarchia érdekérvényesítési lehetőségei jelentősen meghaladják a nagyszebeni Kormányzótanács akciórádiuszát, vagyis a „sajátos” havasalföldi polgárosodás dinamikája és egyszerre kifinomultabb, ugyanakkor brutálisabb módszerei – nem függetlenül a korabeli román társadalom állapotától sem – egyelőre a „balkániasabb” változat diadalát eredményezik. A finomhangolás, a társadalmi visszásságok eltüntetése, a vadonatúj állam valódi korszerűsítése, az eltérő történelmü, társadalomtörténetü és szellemiségü régiók egységesítése, homogenizációja, bár nagyon fontos dolog, de ráér – gondolhatták. Vagyis először „nemzetiesítés”, ha lehet, modernizációval, ha nem – anélkül. A demokratizálás, kiegyensúlyozottabb társadalomszerkezet megteremtése majd akkor, ha „eljön az ideje”. Ezt kívánta ugyanis – a korabeli politikai közvélekedésből következően, de akár *normatív*e is – az egyetemesnek gondolt román nemzeti érdek, amelyet sohasem tévesztettek szem elől.²⁴ Ez akkor is igaz, ha néhány éve egy idős nagyváradi fültanútól (aki az ötvenes évek elején együtt ült az öreg Maniuval a máramaroszigeti börtönben) arról értesültem, hogy „Gyula bácsi” 1952 körül, nem sokkal halála előtt úgy nyilatkozott volna – természetesen magyarul! –, ha tudja, milyen ország lesz Nagy-Romániából a kommunisták kezén, egy lépést sem tett volna 1918-as megvalósításáért... (Minden hasonló kijelentésnek csak anekdotikus értéke van, szinte bizonyosra vehető, hogy hatalmi helyzetben ilyet nem mondott – s valószínűleg sohasem gondolt – volna.)

E többrétű gondolatmenet lezárásaként megítélésünk szerint ideillik Lucian Boia, napjaink külföldön legismertebb román történészprofesszora – lényegében a francia típusú nemzetté válás román változata és nemzetstratégiai törekvései egyfajta diadalaként

²⁴ Az egyik forrásában (Debreczeni László építész), a Külföldiek Kollégiuma vezetőségének kérésére írt élménybeszámolójában olvasható sarkos – szerintem máig helytálló – véleményt Egry így foglalja össze: „a románok esetében a különböző érdekek és érdekcsoportokhoz tartozás nem írják felül a nemzeti érdek és az »egyetemes román [nemzeti] ideológia« elsőbbségét. Ezért a publicisztikák is sokkal komolyabbak, a nemzet számára fontos ügyekben (tudomány, művészet, oktatás) határozott nemzeti alapon állnak, függetlenül a szerzők pártállásától”. (Egry 2015. 266.)

is felfogható – összegzése a magyar és román nemzetépítés százötven éves rivalizálása jelenlegi állásáról: „A magyarok elvesztették az Erdélyért vívott küzdelmet, egyetlen jelenlegi kezdeményezésük sem tekinthető az Erdély visszafoglalására indított offenzívaként, inkább utóvédharcnak nevezhető, mely a magyar kisebbségből és annak identitásából még megpróbálja menteni a menthetőt.”²⁵

²⁵ Lucian Boia: *Románia elrománosodása*. Kolozsvár: Koinónia, 2015. 106.

EGRY GÁBOR

Válaszok

Azt gondolom, hogy a Sajti Enikő, Borsi Kálmán Béla és Eiler Ferenc opponensi véleményeiben megfogalmazott felvetések mindegyike jogos és legitim. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy az esetleges kritikát minden elemében és feltétel nélkül elfogadom, és ezzel a választ itt gyorsan le is zárom. De mindaz, amit leírnak, joggal merül fel munkám kapcsán, egy részüket magam is felvettem volna a helyükben saját értekezésemet olvasva, és legyen az akár kritikai megjegyzés, akár egy tágabb érvényű, módszertani felvetés, akár a történeti anyag eltérő értelmezése (sőt, Sajti Enikő esetében stilisztikai bírálat is), mindegyik jogosan – vagyis legitim módon – merül fel bennük. Olyan problémák ezek, amelyeket vagy nem fejtettem ki kellő mértékben, vagy magam is azzal a szándékkal beszéltem róluk, hogy a szó jó értelmében vitát provokáljak róluk.

Ugyanakkor nem érzem magam nehéz helyzetben, amikor ezt a választ fogalmazom. Nem csak azért, mert a bírálatok tartalma mellett azok hangneme is a kollegiális vitát segíti elő, hanem azért is, mert a legfontosabb felvetéseik alapvetően egybevágóak, vagy legalábbis munkámnak ugyanazokra az aspektusaira irányulnak. Mindegyikük érinti valamilyen formában az összehasonlító módszer alkalmazásának problémáit a kötetben, emellett pedig rámutat, mennyire nehéz az általam a kötet II. és különösen III. részében bemutatott, alulról felfelé irányuló nézőpont tanulságait összeegyeztetni a két világháború közti Magyarország, Csehszlovákia és Románia közismert nemzetiesítő (közérthetőbben: a nemzeti kisebbségek jogainak és lehetőségeinek korlátozására, a többségi nemzet jogi, politikai, gazdasági, társadalmi pozícióinak megerősítésére törekvő) jellegével. Részben ezzel összefüggésben merül fel a bírálatokban általában a források, illetve az egyes, az eddigi tudásunknak ellentmondó esettanulmányok érvényessége. (Főként, bár nem kizárólag azoknak az 1934–1935-ben lebonyolított kisebbségi nyelvvizsgáknak a kapcsán, amelyek során román

nemzetiségű, politikai alapon kinevezett feletteseik és román nemzetiségű kollégáik védték a kirúgástól a kisebbségi állami tisztviselőket.) De ehhez kapcsolódik az a kérdés is, hogy végső soron beszélhetünk-e többségi, román regionalizmusról a vizsgált időszakban? Érdemes még megemlíteni Sajti Enikőnek azt a felvetését is, amit az állampolgársági opciós jogról szóló rövid alfejezet kapcsán fogalmaz meg, miszerint a bírált munka sokszor úgy vet fel kéréseket, hogy – a hatalmas terjedelem ellenére – nem járja körül azokat igazán alaposan. Végül pedig Eiler Ferenc vette fel azt a fonalat, amellyel kapcsolatban magam is vitát vártam, és kérdezett rá arra, hogy jogos-e a „trianoni trauma”, illetve tágabb értelemben a trauma fogalmának használatára vonatkozó kritikám.

Mint említettem, mindezeket jogos és fontos felvetéseknek gondolom, amelyeket azért is érdemes volt megfogalmaznia a bírálóknak, mert a szűkebb értekezésen is túlmutató jelentőségük van. Mielőtt azonban részletesen végigmennék ezeken a problémákon, még Sajti Enikő egy – jogos – megjegyzésére szeretnék reagálni. Bírálataiban említi, hogy a munkából hiányzik egy valódi historiográfiai áttekintés, vagyis – ezt már én teszem hozzá – a könyv formában megjelent mű benyújtásával megkerültem ezt az elvárást. Itt nem lesz lehetőségem ezt pótolni, fontosnak tartom azonban, hogy a felvetést ne megkerüljem, hanem legalább a saját pozíciómat kijelöljem, főként a magyar történetírás munkáihoz képest.

A magyar kisebbségek, különösen a csehszlovákiai és a romániai magyarok történetéről az első, tudományos igénnyel összeállított munkák már a két világháború között megjelentek, monografikus jellegű feldolgozásukra pedig az összeomlás huszadik évfordulója körül került sor. A területi revízió idején – egyfajta visszatekintő önértelmezésként, számvetésként is – a Szarka László által „hazatérő könyveknek” hívott munkák jelentek meg. Bár a legtöbb szerző (például Páll György, Mikó Imre, Jakabffy Elemér) és szerkesztő (Borsody István, Barankovics István) rendelkezett megfelelő képzettséggel, a kötetek, főként a monografikus igényűek státusza mégis bizonytalan. Forrásaik alapvetően a magyar kormányzat által gyűjtött anyagok voltak, a kormányzati támogatás mögött pedig a propaganda és a tudományos feldolgozás egyszerre volt jelen. Mindenesetre ezek a munkák először vették sorra szisztematikusan a

korszak párttörténetként bemutatott politikatörténetét, illetve a kisebbségi világ változásait – tematikusan.

A veszteség hangján szóltak meg, ezt dokumentálták, de egyúttal a közösségi önszerveződést, a kisebbségi társadalomépítést is. Fő állításuk szerint a kisebbségi társadalom alapvető változásokon ment keresztül, a társadalmi különbségek eltűnését pedig demokratizálódásnak tartották, miközben a kisebbségi önszerveződést csak egységes szervezetben tartották elképzelhetőnek. Felhívták továbbá a figyelmet arra is, hogy a többségi társadalmak nem hagyták érintetlenül a kisebbséget sem – megjelent bennük a szétfejlődés tézise, és annak konkrét formáit is azonosították a kisebbségi társadalom értékrendjében. Én ezeket a munkákat elsősorban egy identitáspolitikai diskurzus részeként olvastam, de felhasználtam szociológiai megállapításait a társadalmi jelenségek elemzésében is.

A következő korszakban, az 1980-as évek közepéig, a téma háttérbe szorult, de időről-időre teret kapott a kutatásokban. Mindenekelőtt a magyar–csehszlovák történetész vegyesbizottság működését érdemes kiemelni, ennek ülésein a magyar kisebbség története is napirendre került. Igaz, elsősorban a nemzeti érzés problémája felől, tehát kiemelve az alternatív önazonosságokat – főként a munkások összefogását. Mindenesetre téma lett a csehszlovákiai Sarló és az erdélyi *Korunk* az Erdélyi Fiatalok, továbbá a Vásárhelyi Találkozó. Emellett pedig a kutatások a nacionalizmustanulmányokat is gazdagították, például Szűcs Jenő munkáival. Számomra ezek közül a Sarló és az erdélyi új generáció története bírt kiemelt fontossággal, viszont a korszak feldolgozásaiban divatos egyszerű szembeállítást a burzsoá nacionalisták és a kis nemzetek megbékélését szorgalmazó új generációs fiatalok közt egy sokkal árnyaltabb viszonyrendszerrel váltottam fel.

Az 1980-as évek közepétől a magyar kisebbségek kutatása immár intézményes keretet is kapott a Magyarságkutató Csoport, majd Intézet, később a Teleki Intézet és az MTA Kisebbségkutató Intézete formájában. Ehhez kapcsolódott aztán a szomszédos országokban lassan kialakuló kisebbségi magyar intézményhálózat is. Ez együtt járt a kutatások tematikai változatosságával, és 2008-ban elkészült az első szintézis is, Bárdi Nándor, Fedinec Csilla és Szarka László szerkesztésében. A legfontosabb témák a pártok és a különböző

kisebbségpolitikai és kisebbségi jogi elképzelések történetét magába foglaló politikatörténet, a kisebbségi intézményrendszer alakulásának története, a többségi nemzetépítés, a zsidóság útja, a kisebbségi eszmetörténet, ideértve a nagy ideológiák hatását és a regionalizmus eszméit is. A fontos feldolgozások közt találhatunk átfogó jellegű munkákat iskolarendszerről, egyes pártokról, a magyar kormányzat támogatáspolitikájáról, de olyan műveket is, amelyek ezen túllépve helyi konkrétságukban is meg akarnak ragadni jelenségeket (például a csehszlovák földreform, vagy Kassa történeti demográfiája és annak okai).

A kulcskérdések közül kiemelném a magyar kisebbség, illetve elitjének pozícióváltozását, a magyarországi támogatást és az ehhez kapcsolódó függőségi viszonyokat, a generációs változásokat, és az utódállamok jellemzését. Ez utóbbi kapcsán még egyfajta demokráciavitáról is beszélhetünk, hiszen Csehszlovákia vonatkozásában némelyek, mint Filep Tamás Gusztáv megkérdőjelezi ezt a minősítést, míg mások, például Simon Attila alapvetően alkalmazhatónak tartják, azzal a megszorítással, hogy ettől még nemzetiesítő állam maradt. A sokszínűség az egyes munkák megközelítésében, hangnemében és beállításában is megmutatkozik. Az elnyomást előtérbe állító szenvedéstörténettől a veszteségek hangsúlyozásán át a leíró jellegű értelmezésekig sokféle attitűd kitapintható, ennek megfelelően pedig a többségi politika és az új nemzetállamok értékelése is változó. Abban azonban egységesnek tekinthető ez a szakirodalom, hogy a magyar kisebbségek sorsában a negatív változásokat helyezi előtérbe, hangsúlyozza a társadalmi, gazdasági veszteségeket, a politikai perifériahelyzetet, miközben 1918-tól kezdődően kiemeli a szétfejlődést (érezhetően problematizálva azt), és megjelenik benne a trauma fogalma és képzete is. Elméleti alapvetését tekintve pedig ez az irodalom kezdetben a nacionalizmuselméletek klasszikusaira támaszkodott, az ezredforduló táján pedig már az újabb szociológiai megközelítések, mindenekelőtt Brubaker is hatottak rá.

A szakirodalom által feltárt hatalmas tényanyagot és persze az ott felvonultatott érvelést magam is alapvető jelentőségűnek tartottam, és széles körben használtam. Ugyanakkor a szétfejlődést én összekötöm a regionalizmussal és annak 1918 előtti formáival, éppen ezért nem szükségszerűen tartom problémának, a veszteség mellett (és olykor helyett) pedig azt is fontosnak tartom, hogy a társadalmi

folyamatokat folyamatokként lássuk, azaz ne abból induljunk ki, hogy ha nincs 1918, akkor semmi sem változott volna. Az egyén előtérbe állítása, különösen az „egyszerű embereké”, az általam alkalmazott mértékben kifejezetten új, és a választott módszertan és elméleti keretek is szélesebb körből inspirálódtak. Végül a veszteség, beszűkülés, elnyomás és trauma helyett az egyéni tapasztalatot, helyzetet és cselekvőképességet helyeztem előtérbe, illetve a Habsburg Birodalom kapcsán népszerű nemzeti közömbösséget.

A továbbiakban szeretném sorra venni az előzőekben már számba vett, fontos megjegyzéseket, bírálatokat. A módszertani kérdésekkel kezdem, vagyis az összehasonlítással és a források és esettanulmányok érvényességével. Ami az összehasonlítást illeti, a bírálók különböző módon, de alapvetően egybehangzóan arra hívják fel a figyelmet, hogy amíg az első részben szinte teljesen, és a második részben legalább nagyrészt megjelenik Románia mellett Csehszlovákia, addig a harmadik részben, a mindennapi etnicitás vizsgálata során az esetek döntő többsége Romániából származik, és amennyiben mégis említem Csehszlovákiát, az csak kivételesen történik a romániaiával azonos mélységben. Mivel ez tagadhatatlan, azt próbálom meg indokolni, hogy miért gondolom mégis relevánsnak a harmadik rész eredményeit Csehszlovákia vonatkozásában is, illetve azt, hogy miben látom ennek a korlátait.

Az első fontos elem ebben a tekintetben az, hogy már az első rész sem csupán összehasonlítás akart lenni, hanem az ún. entangled history (összefonódó történelem) alkalmazása is, amelyik egy dinamikus viszonyrendszert tárna fel az egyik szereplő, a budapesti kormányzat előtérbe helyezésével, vagy ha tetszik annak nézőpontját kiemelve. Ennek során az ún. keresztveződések kapnak kiemelt szerepet, ami nem csupán összehasonlítást jelent, hanem azt, hogy valamely intézmények, struktúrák, folyamatok egy időben és egy helyen vannak jelen, egymást úgy befolyásolják, hogy abból nem hibrid formák jönnek létre, hanem az eredeti elemek megváltozott, ám továbbra is felismerhető módon megmaradnak, és erre a különböző diskurzusok is reflektálnak. Ennek megfelelően kevésbé hangsúlyos például a prágai vagy a bukaresti identitáspolitikák (de fontos marad annak lecsapódása magukban a kisebbségek lakta régiókban, településeken), viszont kiemelt jelentőségre tesznek szert azok a regionális elitek, amelyek egyúttal ennek az összefonódásnak a letéteményesei is. Ennek megfelelően a második és főként a

harmadik rész mindennapi etnicitásra vonatkozó fejtegetései egyúttal ennek a diszkurzív összefonódásnak a társadalmi megjelenését is vizsgálnák, elsősorban akkor, amikor az egyes nemzeti közösségeken belüli határokat tesz nyilvánvalóvá. (Ennek később, a regionalizmusra vonatkozó felvetések kapcsán is jelentősége lesz.) A csehszlovákiai esetek ebben a vonatkozásban valóban csak inkább összevetésként értelmezhetőek, bár szándékom szerint inkább egy olyan, aszimmetrikus – nem minden részletre kiterjedő és szisztematikus, hanem csak egy-egy elemet megragadó, szelektív – és az összehasonlító módszer művelői által legitim összehasonlítási formaként kezelt összehasonlítást szolgáltak volna, amely az egyes jelenségek létén túl az ezeket befolyásoló leglényegesebb társadalmi tényezők szerepét is képes lenne számba venni.

Ugyanakkor ez a harmadik rész nem csak a konkrét esetek elemzését, vagy éppen egy kortárs szociológiai módszer történeti alkalmazhatóságának tesztelését próbálta elvégezni. Ahogy azt mind Eiler Ferenc, mind Sajti Enikő bírálata kiemeli, munkám tudatosan törekedett az elméleti paradigma átgondolására is (ennek eredménye lett például a nemzeti közömbösség kritikája, amit azóta egy erre vonatkozó, kifejezetten ennek a kérdésnek szentelt kötetben hamarosan megjelenő tanulmányban kibővítettem), ennek megfelelően pedig a konkrét jelenség lehetőségig absztrakt értelmezésére és értékelésére. Ebből a nézőpontból úgy gondolom, az összehasonlítás (vagy csupán összevetés?) feladata elsősorban annak megmutatása, hogy egy, a két világháború közti Romániában megfigyelhető, a mindennapi etnicitás körébe tartozó jelenség Csehszlovákiában is tetten érhető-e, és a mögöttes társadalmi tényezők hatásában kimutatható-e valamilyen különbség? Mivel erre vonatkozóan már rendelkezésre álltak tematikus feldolgozások is, és ezek elvégezték a forrásokban megjelenő esetek elsődleges, alapos leírását és értelmezését is,¹ eltekintettem attól, hogy ezt

¹ L. pl. Michela, Miroslav: „A home should be home to all its sons”: cultural representations of the saint Stephen in Slovakia during the interwar period. In: Hudek, Adam et al (ed.): *Overcoming the Old Borders. Beyond the Paradigm of Slovak National History*. Bratislava: Institute of History of Slovak Academy of Sciences, 2013. 97–110.; Benko, Juraj: *The State and Its People. The Political Socialisation of the Slovak Population after the Creation of the Czechoslovak Republic*. In: Hudek, Adam (ed.): *Overcoming the Old Borders. Beyond the Paradigm of Slovak National History*. Bratislava: Institute of History of Slovak

megismételjem. (Nyelvtudásom hiányossága miatt ez egyébként csak segítséggel lett volna lehetséges, de természetesen ez nem mentség.) Ehelyett inkább azokra a különbségekre próbáltam koncentrálni, amelyek az előbb említett elvontabb szinten is jelentősnek tűntek. Így aztán a két országból származó anyag valóban nincs egyensúlyban, de azt gondolom, hogy így is lényeges megállapításokat tudtam tenni. Mindenekelőtt a (cseh)szlovákiai és az erdélyi középosztályi világnak a dualista Magyarország, tágabb értelemben az Osztrák-Magyar Monarchia örökségéhez való viszonyában kimutatható – és a kisebbségi magyarság története szempontjából is fontos – különbségre hívnám fel itt a figyelmet, ami mindenképp új eredménynek számít.

Ez persze nem jelenti azt, hogy egy alapos, mindenre kiterjedő és nem csak a jelenségek meglétét, esetenként kontextusukat összevető, hanem szisztematikus összehasonlítás ne szolgálna majd fontos eredményekkel. Ahogy azzal is egyetértek, hogy a délszláv állam(ok)hoz tartozó területeket is be kell vonni egy ilyen vizsgálatba, különösen akkor, ha kutathatóvá válnak az erre alkalmas források. Ugyanakkor Sajti Enikő erre vonatkozó felvetésére is csak azt tudom válaszolni, hogy igaza van, amikor arról beszél, hogy természetesen a konkrét délszláv állam a maga kézzelfogható valóságával nem azonos az egykorú Csehszlovákiával és Romániával, az általam elvégzett vizsgálatból ezzel az indokkal a déli terület nem hagyható ki. Ám a mindennapi etnicitás – mint egy fokkal elvontabb társadalmi jelenség – történeti kutatásának

Academy of Sciences, 2013, 71–84.; Mannová, Elena: „... de most már jó szlovák”. A nemzeti identitás variációi két dél-szlovákiai kisváros egyesületi életében, 1918–1938. *Regio*, 2000/4. 94–103.; Uő.: „Sie wollen keine Loyalität lernen!“ Identitätsdiskurse und lokale Lebenswelten in der Südslowakei 1918–1938. In: Haslinger, Peter–Puttkamer, Joachim von (Hrsg.): *Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918–1941*. München: Oldenbourg, 2007, 45–67.; Uő.: Von Maria Theresia zum Schönen Náci. Kollektive Gedächtnisse und Denkmalkultur in Bratislava. In: Jaworski, Rudolf–Stachel, Peter (Hrsg.): *Die Besetzung des öffentlichen Raumes. Politische Plätze, Denkmäler und Straßennamen in europäischen Vergleich*. Berlin: Frank und Tinne, 2007, 203–216.; Uő.: Schutzvereine, Behörden und Lokalpresse – ihr Einfluss auf das interethnische Klima der Südslowakei 1920–1938. In: Haslinger, Peter (Hrsg.): *Schutzvereine in Ostmitteleuropa. Vereiensewesen, Sprachkonflikte und Dynamiker nationaler Mobilisierung 1860–1939*. Marburg: Verlag Herder Institut, 2009, 245–268.

nézőpontjából igazolhatónak tartom a vizsgálat leszűkítését, hiszen első lépésként a választott megközelítés lehetőségét, termékeny voltát próbáltam igazolni és megmutatni. Vállalva természetesen azt is, hogy így a következtetések közül alapvetően az elméletiek vihetők át a délszláv állam(ok) esetére, az egyes egyedi jelenségeket pedig az általam is felhasznált szociológiai tipológia segítségével lehetne megvizsgálni ott is. (Ez egyébként nem reménytelen, nem olyan régen olvastam Filip Erdeljac Egyesült Államokban készülő doktori disszertációja egyik fejezetének első változatát, amely éppen ilyen anyagokat dolgoz fel, részben belgrádi levéltárakból.² Abban bízom, hogy munkám legalább iránymutatásként szolgálhat a további, hasonló és immár nem amerikai indíttatású kutatások számára is.)

Bírálóim másik, módszertanilag is fontos felvetése volt, hogy vajon a mindennapi etnicitás forrásai és az egyes esettanulmányok mennyire tekinthetők általánosan érvényesnek. Mindez elsősorban azért fontos, mert a történetírás végső soron valamiféle (sokszor, bár nem mindig lineáris) egységes, általánosan érvényes elbeszélésre törekszik, amiben a sokféleség még helyet kaphat, de az „így is lehetett, de akár úgy is” bizonytalansága már nem igazán. Erre vonatkozóan jelenleg nem tudok végleges válasszal szolgálni, legalábbis azt nem tudom most még megmondani, hogy miként lesznek majd ebben a formában általánosíthatók az eredményeim. A bírálatok konkrét felvetéseire is reagálva azonban remélem megvilágítható, hogy milyen lehetőségeket látok minderre.

A források érvényességére vonatkozó felvetés lényege értelmezésem szerint egyfelől abban áll, hogy a számtalan egyedi esetből miként lehet rendszerszerű, a még nem ismert eseteket is magyarázó jelenségeket feltárni és modelleket felállítani, másfelől azonban arról is szó van, hogyan lehet az egyedi eseteket felhasználva, általános érvényű következtetéseket levonva a magyar kisebbségek történetét elbeszélni. (Bírálóim is több ízben említik azt, hogy munkám ezen a téren újat kíván hozni – nem is sikertelenül.) Az előbbi kérdésre vonatkozóan a válasz viszonylag egyszerű, az

² Erdeljac, Filip: *Between Nationalism and Indifference: Non-Elite Engagements with Nationalism in Interwar Yugoslavia*. Bemutatva és megvitatva a „*The concept of 'national indifference' and its potential to nations and nationalism research*” című workshopon, 2016. szeptember 5-6-án Prágában

általam is használt tipológia keretet kínál a források rendszerezéséhez, amennyiben pedig ez szükséges, a tipológia kiegészíthető.

Az utóbbi kérdést illetően már nem vagyok ilyen könnyű helyzetben. Sőt, lényegében azt kell elismernem, hogy bizonyos tekintetben csak az út felén vagyok túl. A mindennapi etnicitás kapcsán lényegében a két világháború közti Erdély (sőt, bár ez a kötetbe nem került be, de részben a megfelelő kontroll okán egész Románia) minden megyéjéből gyűjtöttem kellő számú esetet, és ezek azt is megmutatták, hogy az egyének és az állami szereplők viszonya az etnicitáshoz és a kisebbségekhez végig és mindenhol igen változó volt. Bár kimutatható az állam kisebbségellenes fellépésének erősödése a harmincas évek közepétől, még az etnokratikus Antonescu-korszakban is rendre és nem csak kivételesen fellelhetők a hivatalos nemzetiesítő politikának a gyakorlatban részben vagy egészben ellentmondó esetek. Ezzel együtt, divatos szóval élve, az általam feltárt források, és legfőképp az, hogy a mindennapi etnicitás révén az egész vizsgált időszakban kimutatható, miként változott megyéről megyére, városról és faluról városra és falura a kisebbségek helyzete, miként fordulhatott elő, hogy az állam nemzetiesítő törekvéseit meglepően gyakran nem érvényesítették, lehetővé teszik az eddigi történeti elbeszélés dekonstrukcióját. Azt azonban még magam sem mindig látom, hogy lehet-e ebből, és ha igen, miként egy új, egységes elbeszélés. Hiszen akárhány olyan esetet tárok fel, amikor az állam kisebbségellenes törekvései a gyakorlatban nem érvényesültek, ezek nem teszik meg nem történetté azokat az eseteket, amikor viszont igen. Bár elképzelhető, hogy a számunkra elnyomásként ismert esetek körét forráskritikával még tovább lehet szűkíteni, ez a fajta számháború – módszertanilag is – értelmetlen lenne. Azt kellene megértenünk (amit még érinteni fogok a továbbiakban is), hogy miként lehetne ezeket a látszólag egymásnak teljesen ellentmondó jelenségeket egyszerre érvényre juttatni a kisebbségek történetének elbeszélésében.

Az értekezésben elsősorban ennek a sokféleségnek a bemutatására koncentráltam, bizonyos értelemben „patchworkként”, foltvarrásként értelmezve Nagy-Romániát. Ezen belül pedig a központi akarat és egyedi végrehajtói viszonyát próbáltam teoretizálni az ügynök-megbízó dilemma segítségével, nem utolsósorban azért, mert a szakirodalom, jelesül Harris Mylonas

munkája a Balkánról is ezt a modellt használja magyarázatként³. Ezzel együtt munkám megszületése óta is próbálom megtalálni azt az értelmezési keretet és elméleti modellt, amelyik képes lenne magát a jelenséget az egyénektől függetlenül, ha tetszik, strukturális módon megragadni. Ezen belül mindenekelőtt az állam különböző aspektusainak megkülönböztetése látszik termékenynek. Külön értelmezhető ezek szerint a normatív és a funkcionális állam. Az előbbi arra vonatkozik, hogy az államról milyen képzetek élnek, illetve ezek milyen módon ragadják meg az állampolgárokat, írnak elő számukra kötelességeket és juttatnak jogokat. Egy nemzetállam esetében ez mindenekelőtt a tituláris nemzet (elő)jogait és érdekeinek érvényre juttatását jelenti. A funkcionális állam viszont az állam tényleges működését fogja át, milyen eszközökkel törekszik a normatív állam érvényesítésére, illetve amikor konkrét egyénnel érintkezik, ténylegesen milyen gyakorlatokat engedélyez, folytat, fogad be vagy akár ösztönöz. Ez a különbségtétel kétségtelenül jól megragadja az általam leírtakat, de ugyanakkor nem mutatja meg sem a funkcionális állam földrajzi különbségeire kiható, sem a normatív és a funkcionális állam közti különbséget befolyásoló tényezőket, csupán a további kutatások irányát jelöli ki.

Másfajta módszertani probléma merül fel az egyes esettanulmányok, mindenekelőtt az 1934–1935-ös kisebbségi állami tisztviselői nyelvvizsgák kapcsán. Vajon valóban feltehető-e, mint azt én teszem, hogy a román előljárók és kollégák tettleges szolidaritása kisebbségi társaikkal, tömeges fellépésük a bukaresti rendelkezések kisiklására általános jelenség volt? Érteni vélem a kérdésbe bújtatott kételyt, annál is inkább, mivel az én első reakcióm is a rácsodálkozás volt. Miként olvashatom egy 1937-es, Bihar megyei kisebbségi tisztviselőket tartalmazó listán a nevét azoknak, akik már 1934-ben megbuktak a nyelvvizsgán? Miért nem távolították el őket? Az utóbbi kérdésre részben választ kaptam a nyelvvizsgák utóéletét bemutató, több száz oldalnyi levéltári dokumentumból. Ezek segítségével fogalmazhattam meg, hogy Románia köztisztviselőit és közalkalmazottait összekötötte egy jellegzetes, szakmai, sőt talán hivatásrendi szolidaritás és lojalitás,

³ Mylonas, Harris: *The Politics of Nation Building. Making Conationals, Refugees and Minorities*. Cambridge–New York: Cambridge University Press, 2012.

amit a harmincas évek erősödő nacionalizmusa is csak lassan tudott kikezdeni.

Persze ez nem a kisebbségi jogok elismerésén nyugodott, sokkal inkább a román állam modernizációs céljainak elfogadásán. Ezzel együtt arra is alkalmas volt, hogy az előzőekben már említett, elvben egyenmű, a gyakorlatban igen változatos kisebbségpolitikát is befolyásolja. Az említett anyag eleve számos erdélyi megyére kiterjedt, és ezek igen változatos társadalmi kontextusokat reprezentáltak, nem volt tehát szó arról sem, hogy néhány tényező egyetlen, jól körülírható konstellációja vezetett volna erre a meglepő eredményre. (Ezen a kezdeti listán valamilyen formában Bihar, Fogaras, Kolozs, Szilágy, Háromszék, Torda-Aranyos, Szatmár megye, Arad városa szerepelt.) Ezt az eredményt aztán próbáltam, és ma is próbálom hipotézisként kezelni, vagyis amint alkalmam nyílt és nyílik további forrásokhoz hozzáférni, megvizsgálni az adott megyékben is az eseményeket. Így jutottam el még a kötet lezárása előtt Krassó-Szörény és Temes-Torontál megyékhez, vagy leltem fel kimutatásokat Szilágy, Fehér, Kolozs megyékből, amelyek csupán statisztikai értelemben, megyei szinten és csupán a különböző szektorok (állami alkalmazottak, állami vállalatok alkalmazottai) közötti bontásban dokumentálták a kisebbségi tisztviselők létszámának változását éppen 1934 és 1937 között. Ezek mind alátámasztották az eredetileg vizsgált forrásokból levont következtetéseket.

De arra is törekedtem, hogy más források segítségével próbáljam tesztelni az általam megfogalmazottak más elemeit, mindenekelőtt a kisebbségi tisztviselők elfogadását és az előttük – korlátozottan – megnyíló karrierlehetőségeket illetően. Az eredmény erre vonatkozóan is hasonló volt. Például a lugosi jegyzőiskola 1925-ös alapítását követő öt évben végzett növendékei egy kivétellel Erdélyből érkeztek, ezen belül a kisebbségiek aránya valahol 33% és 38% között volt (nagyjából megfelelve az 1930-as népszámlálási adatoknak), és a kisebbségiek jóval fiatalabbak voltak, mint román társaik, tehát egy új generáció választotta hivatásának Románia szolgálatát. De hasonló kép rajzolódik ki a nehezen hozzáférhető megyei hivatalos lapok állami alkalmazottakra vonatkozó adatainak vizsgálatából is. Elképzelhető persze, hogy a további kutatások során végül találok olyan megyét, ahol a hipotézisem már nem lesz érvényes. Ebben az esetben nem fogok habozni, és módosítom majd azt, vagy – tekintettel arra, hogy jelenleg már lényegében az erdélyi

megyék többségére vonatkozóan igazolódni látszik – megkeresem a magyarázatot ezekre a kivételre. De éppen azért, mert az erdélyi megyék jelentős részében a nyelvvizsgák lefolyása megfelelt az általam leírtaknak, akármilyen lesz is a további kutatások eredménye, nem látok lehetőséget arra, hogy ne vegyünk tudomást erről, és ne próbáljuk megmagyarázni azt valamiképp rendszerszinten is.

Mindezek után érdemes rátérni a következő, bírálóim által felvetett kérdésre: vajon létezett-e román regionalizmus politikai mozgalomként? (Borsi-Kálmán Béla némileg másként teszi fel ugyanezt a kérdést, őt az érdekli, hogy a magyar és a Magyarországon szocializálódott román középosztály tagadhatatlan közelsége, nem ritka személyes gesztusai ellenére miért maradt töretlen az elmúlt száz évben a román nemzetállam homogenizációs nyomása, de azt hiszem, ezt joggal tekinthetjük ugyanazon probléma egy másik lehetséges megfogalmazásának.) Ezzel a kérdéssel, ami immár egy konkrét történeti értelmezés és elbeszélés vonatkozásában veti fel azt, amit az előzőekben módszertani értelemben próbáltam megvilágítani, magam is sokat küzdöttem a könyv megírása során és azóta is. Nem vagyok benne biztos, hogy végleges választ tudok kínálni, de úgy gondolom, hogy egy, a jelenlegi tudásunk alapján elég meggyőző választ igen.

Kiindulópontként ismét a mindennapi etnicitás világát ajánlom, hiszen itt elég egyértelműen beszélhetünk arról, hogy létezett román regionalizmus, amit mindennapi gyakorlatok vagy akár az önkéntes tűzoltósághoz hasonló intézmények nyomatékosítottak vagy nyomatékosíthattak a többi románnal szemben. Ezek azonban szinte kivétel nélkül a dualista Magyarország és a tágabb értelemben vett Habsburg Közép-Európa örökségét is képezték, részben ezért tudták alkalmanként összekötni a román és a magyart is, viszont ez azt is jelentette, hogy más körülmények közt etnikailag nem románként lehetett láttatni azokat. A politikai diskurzusban ugyancsak létezett regionalizmus, méghozzá annak egy olyan változata, amelyik – a mindennapi gyakorlatoknak megfelelően – a Kárpátokon túli románokat vagy legalábbis azok elitjét akár etnikai idegenként is képes volt kizárni a nemzetből. Politikai programként azonban ez a regionalizmus valóban kevésbé értelmezhető, mert – ellentétben azzal a szlovák autonomista programmal, amelynek képviselői az első erre alkalmas időpontban létrehozták az előbb autonóm, majd független Szlovákiát –, az erdélyi regionalizmus képviselői

kormányra kerülve, akár egy nem erdélyi párt minisztereként, akár a par excellence erdélyinek tekintett Nemzeti Parasztpárt kormányaként, jobbára félmegoldásokig jutottak el – ha eljutottak oda egyáltalán.

Válasznak azonban nem hiszem, hogy elegendő pusztán ez a különbségtétel, annál kevésbé, mivel a regionalizmus ettől függetlenül elég erős mozgósító erővel bírt, még ha a végeredmény inkább Eiler Ferencet igazolja, aki elsősorban az elitek nemzetállam feletti ellenőrzésért folytatott harcának eszközeit látja ebben. A megoldást a regionalizmus – legyen az mindennapi vagy diszkurzív – helyzetfüggősége, szituacionális logikája kínálja, és ezen keresztül érthető meg az is, hogy miért nem lett végül valódi politikai program. Jól látható, hogy a regionalizmus politikai diskurzusként – és ez igaz az erdélyi magyar regionalizmusra, de a szlovák autonomizmusra is – alapvetően a mindenkori és sokszor pillanatnyi politikai helyzetnek, helyzetfelmérésnek megfelelően lesz erősebb vagy gyengébb, regionalista toposzok és elemek alkalmazása pedig sokszor attól függ, ki a címzett és a hallgatóság. A tágabb politikai keret azonban, Erdély esetében is, két nemzetépítés és az ezek által létrehozott nemzetállamok versengése volt a területért, ahol mindkét nemzetnek jelentős csoportja élt. Ez így együtt egy olyan dinamikát hozott létre, ahol a regionalizmus szükségszerűen csak pillanatnyi jelenség lehetett, mert magát a regionális társadalmat is kettészelte egy másik, a politikában is rendre exponált fontos választóvonal.

A dinamika érzékeltetésére egy korábbi, végül rajtam kívül álló okból meg nem jelent írásomban az inga metaforáját használtam fel, amelynek a pályáján a két végpont a két nemzetállam, ám valamilyen okból a kisebbségi csoportok is képesek lehetnek pillanatnyilag – legalább diszkurzíven – azonosulni ezekkel, saját anyaországukkal szemben. Ez azonban, belátom, valójában egy kétdimenziós sémában próbál leírni egy sokkal változatosabb jelenséget, még ha a történelem dinamikáját – Magyarországtól Romániáig és vissza – talán képes érzékeltetni. Ha már az inga metaforáját választottam, akkor sokkal inkább egy olyan ingáról beszélhetünk, amelyet időnként váratlanul eltérítenek, és csak lassan talál vissza az eredeti pályájára. Az viszont, hogy visszatalál, éppen azért lehetséges, mert adott helyzetekben, adott körülmények között a lehetséges csoportok és csoportazonosságok közül a nemzeti felülírja a regionálist. Valamiért az adott regionális elit vagy részelit

előtérbe helyezi a másik nemzettel szembeni küzdelmet, ehhez pedig óhatatlanul szüksége van a saját nemzet összes erőforrására, vagyis akár részérdekeit is nemzeti érdekként jeleníti meg, ezzel aláásva a regionalizmust is. (Ennek – meglehet egyelőre inkább tapogatózó – teoretikus értelmezésére próbálom bevezetni a szubszidiáris nacionalizmus Borsi-Kálmán Béla által is kiemelt fogalmát, ami olyan nemzeti törekvéseket írna le, amelyek képviselői ugyanakkor különböző, bár rendszerint minden esetben hasonló, tipikus érvekkel elutasítják, hogy a saját nemzeti csoporton belülről más is beleszóljon a saját regionális szintű politikájukba. A fogalom előnye, hogy ezen az absztrakciós szinten közös nevezőre hozható az erdélyi román és magyar, valamint a csehszlovákiai magyar és szlovák regionalizmus is, miközben a fogalom megőrzi a regionalizmus és nacionalizmus közti feszültséget és aszimmetriát is. A regionalizmus általános irodalma alapján pedig megkockáztatom, hogy a különböző jugoszláviai regionalizmusok esetében is kimutatható lenne.)

Ez azonban nem szükségszerű vagy törvényszerű – még ekkor. Részben erről szól maga a regionális politika, részben pedig éppen a regionalizmus „vége” is ezt erősíti meg. Mint azt ebben a kötetben is említém, és egy másik tanulmányomban⁴ részletesen is megpróbálom kifejteni, az erdélyi regionalizmus végét az hozta el, hogy a II. világháború alatt Erdélyben történtek és az 1945-öt követő társadalmi-politikai átalakulás nyomán a regionalizmusok és nemzetépítések dinamikája alapvetően átalakult, miközben a közös hagyományokat ápoló középosztály is megszűnt politikai tényező lenni. De ez korántsem volt eleve elrendelt, minden pillanatban kimutathatók a folyamatot erősítő egyéni döntések. Nem volt szükségszerű, hogy Iuliu Maniu az észak-erdélyi menekültek „mártírságát” próbálja felhasználni Antonescu marsall ellen 1940 után, nem volt szükségszerű, hogy Antonescu megpróbálkozzon a magyar kisebbség gyors és radikális felszámolásával, nem volt szükségszerű, hogy Teleki Pál lényegében elűzze az észak-erdélyi román középosztály maradékát, nem volt szükségszerű, hogy a román propagandagépezet minden Észak-Erdélyből érkezöt

⁴ Egry Gábor: Hová lettek az erdélyiek? Az erdélyi identitás változásai, 1938–1948. In: Bódy Zsombor – Horváth Sándor (szerk.): *1944/1945: Társadalom a háborúban: Folytonosság és változás Magyarországon*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2015. 271–288.

kifaggasson a tapasztalatairól, amit aztán sokszorosán felnagyítva használjanak fel egy propagandaháborúban, nem volt szükségszerű, hogy a magyar állam elvárja és jutalmazza azokat, akik a kisebbségi korszak személyes életútját kizárólag egyéni szenvedésként beszélték el. És azt, hogy nem volt szükségszerű, éppen a mindennapi etnicitás ellenkező előjelű esetei mutatják, amelyek még ebben a korszakban is szép számmal lelhetők fel. Román regionalizmus tehát szerintem végig létezett, politikai programként is, csak hogy éppen ez a korszak az, amikor végső soron megszűnik politikai opció lenni, még ha meg is maradt az erdélyi románok széles körére jellemző attitűdként, a regátiakra vonatkozó sztereotípiák ma is élő gyűjteményeként. Értekezésem, szándéka szerint, ezt is dokumentálná.

Sajti Enikő bírálata említi azt a valóban rövid alfejezetet, amit az állampolgársági opciók kérdésének szántam, és ami egyúttal azt is illusztrálná, hogy a mindennapi etnicitás típusai közül a nemzetileg jelölt lehetőségek közti választás is része volt a mindennapoknak. Bár, ha jól értettem, Sajti Enikő nem elsősorban kritikai élel említette ezt a részt, mégis részletesebben reagálok a felvetésére, mert ennek segítségével érzékeltethetem értekezésem egy fontos és tudatos jellegzetességét: felhívni a figyelmet a további vizsgálatra érdemes problémákra és az erre lehetőséget kínáló forrásokra. Kétségtelenül igaza van bírálómnak, amikor ezzel a példával illusztrálva megjegyzi, hogy munkámban felmerülnek olyan problémák, amelyeket végül nem járok körül teljes alaposággal. Ez az alfejezet azért érzékletes példa erre, mert már önmagában az is kérdéses volt számomra, foglalkoznom kell-e a mindennapi etnicitásnak ezzel az alapvetően intézményekhez (például iskolák) kötődő típusával, hiszen a korszakban az etnikailag jelölt lehetőségek közti választásnak ez a fajtája sokszor erősen korlátozott volt, maga az aktus pedig ritkán maradt mindennapi abban az értelemben, hogy kikerült volna a politika köréből. Teljesen elhagyni azonban nem akartam, hiszen a mindennapi etnicitás általam alkalmazott tipológiájának ez szerves része.

Az állampolgársági opciók, illetve tágabb értelemben az állampolgárságok közti választás azért kínált jó lehetőséget a kérdés inkább illusztratív taglalására, mert olyan egyéni cselekvésre irányította a figyelmet az állampolgárság instrumentális, az egyéni hasznot előtérbe helyező, és ezért az állampolgárság nemzeti

értelmezésének ellentmondó felhasználása formájában, ami kevésbé tűnik politikától terheltnek. Másfelől ezen a téren is megmutatkozik a normatív és a funkcionális állam közti különbség – abban, ahogy a nemzetállam bürokratikus követelmények formalista alkalmazásával idegenként kezeli azokat a kisebbségi nemzettagokat, akik állampolgárságáért folyamodnak. Ugyanakkor ennek az alfejezetnek az írásakor tudatosan arra törekedtem, hogy egy magyar vonatkozásban eddig különösebb érdeklődést nem keltett, ám a nemzetközi historiográfiában már komoly figyelmet kapott kérdés vizsgálatának a lehetőségét is felmérjem. Azóta további opciós ügyek anyagait átnézve csak egyetérteni tudok Sajti Enikővel: ez a kérdés komoly elemzést érdemelne, és ehhez a forrásadottságok is megfelelőek. Amikor munkámat írtam, ebben és több más esetben is abban bíztam, hogy az nem csak vitát kezdeményez, hanem olyan kutatási lehetőségeket, kérdéseket villant fel, ideértve a nemzetközi szakirodalmat is, amelyek aztán másokat is inspirálhatnak. Ahogy bolgár–görög állampolgársági opciók tanulmányozása segítette például Teodora Dragostinovát, hogy új szemszögből mutassa be az I. világháborút követő balkáni népességmozgásokat,⁵ úgy ez a lehetőség adott lenne magyar vonatkozásban is.

Én erre ebben a munkában már nem vállalkoztam, noha az eddig látott források tükrében biztosan segítene az utolsó, bírálóim – elsősorban Eiler Ferenc – által kiemelt kérdés megválaszolásában is: vajon helytálló-e az a kritikám, amit Trianon ma is érvényes és ható traumaként való értelmezése kapcsán megfogalmaztam. Mint arra Eiler rámutat, még a trianoni trauma képzete legkeményebb kritikusának is el kell ismernie két dolgot az I. világháborút követő új területi rendezés kapcsán: egyfelől Magyarország összeomlása széles körben valódi, hosszan tartó negatív hatással járt, másfelől pedig maga a háború a nemzeti érzelmek, a nemzeti alapú mozgósítás korábban aligha látott intenzitását, felkorbácsolását hozta magával, ami aztán a vereség élményét (vagy divatosabb fogalommal élve a vereség kultúráját /culture of defeat/) is meghatározta.

Egyik megállapítást sem kívánom vitatni, sőt az előbbi magam is említtem értekezésem utolsó fejezetében, az utóbbit pedig

⁵ Dragostinova, Teodora: Speaking national. Nationalizing the Greeks of Bulgaria 1900–1939. *Slavic Review*, (67.) 2008/1. 154–181.

kifejezetten fontosnak tartom, s érdemes lett volna nekem is kiemelni. Azt gondolom azonban, hogy néhány súlyos érv ezzel együtt is felhozható amellet, hogy ne tekintsük Trianont automatikusan traumának, és igenis kérdőjelezzük meg ezt a beállítást, tegyük vizsgálat tárgyává azt, hogy vajon mit is jelentett a metaforikus értelemben használt „Trianon” társadalmi, ezen belül pedig egyéni tapasztalatként. Opponensem megjegyzéseitől elindulva az alábbi érveket vetném fel.

Bár mint említettem, teljes mértékben egyetértek azzal, hogy az I. világháború a nacionalista mozgósítás kivételes és tömegeket átfogó időszaka volt, két szempontból is érdemes árnyalni ennek jelentőségét. Egyfelől, mint arra értekezésemben is utalok, a nemzeti közömbösséggel kapcsolatos irodalom egyik fontos megállapítása az, hogy a nemzeti mozgósítás, és implicit módon a nemzeti önazonosság „erőssége” nem lineáris folyamat, hanem visszafordítható. Külön érdemes kiemelni, hogy mindezt Jim Bjork Felső-Szilézia példáját tanulmányozva állítja,⁶ vagyis egy olyan eset alapján, ahol az I. világháború végén fegyveres konfliktusig fajult a német–lengyel szembenállás. (Igaz, ezzel szemben a világháborús mozgósítás inkább német alapon történt.) Ennek ellenére a német vagy lengyel önazonossággal szembeni közömbösség még a harmincas években, vagyis a náci uralom idején is jól dokumentálható. Ennek tükrében, azt gondolom, érdemes a világháború alatti nemzeti mozgósítás hatását hipotézisként kezelni, és megvizsgálni azt is, hogy ez mennyire volt tartós.

Egy kézenfekvő példa lehet erre egyébként akár az 1920-as, akár az 1922-es magyarországi választások eredménye, az előbbi esetben a kiscgazdák sikere és annak társadalmi bázisa, a második esteben a szociáldemokratáké. Ez utóbbi esetben külön érdemes kiemelni a soproni egyéni választókerületet, ahol a szociáldemokrata Hébelt Ede a második fordulóban megszerezte a mandátumot, alig néhány hónappal azután, hogy Sopron rendkívül intenzív népszavazási kampány, majd örömnépnep színtere volt. Persze Hébelt sikere nem elsősorban a nemzeti mozgósítás sikerességéből vagy sikertelenségéből fakadt, a szociáldemokraták pedig eleve meg is

⁶ Bjork, James E.: „Neither German nor a Pole”. *Catholicism and National Indifference in a Central European Borderland*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2008.

célozták azt a választói kört, amelyik nem feltétlenül szavazott Magyarország mellett december 14-16-án, és sikerük mögött olyan egyedi tényezők is voltak, mint Bethlen István és ifj. Andrássy Gyula egymáshoz való viszonya. De az mindenképpen figyelemre méltó, hogy egy ilyen kiélezett mozgósítási helyzetet követően is milyen komoly társadalmi súlya volt vagy lehetett egyéb gazdasági, társadalmi kérdéseknek, amit egyébként már az 1918-as forradalom szociális vonatkozásai is jól mutattak.

Ez utóbbi azért is lényeges, és ez lenne a második szempontom, mert a háborús mozgósítás és vele a háborús tapasztalat nem csupán nemzeti alapokon nyugodott. A világháború sokféleképp érintette Magyarország lakosságát, és az érintettek nem egyféleképpen reagáltak arra. Sőt, amint Kovács Éva érvel, bizonyos értelemben az ország széthullása, a nemzeti tragédia képzete éppen arra volt jó, hogy ezt a sokféle tapasztalatot elfedje, egyetlen irányba terelje.⁷ Nem állítom tehát, hogy akár a háborús tapasztalat nemzeti vonatkozásai, akár maga az összeomlás és az impériumváltás nem volt kézzelfogható sokk, tragédia, esetenként trauma akár százazrek számára. Viszont abban biztos vagyok, nem kis részben az általam feldolgozott források alapján, hogy az nem volt *mindenki* számára trauma, ahogy traumaként sem volt egyenmű, *mindenki* számára *azonos*. Ha ehhez még hozzávesszük azt is, hogy maga a dualista Magyarország is a különböző hierarchiák világa volt, amelyek nem feltétlenül ébresztettek érzelmi ragaszkodást a lakosságban, és innen nézve sokszor az uralomváltás legfeljebb a korábban sem szeretett felsőbbiség megváltozását jelentette, joggal feltételezhető, hogy a sokféle tapasztalat sorában a kisebbségi magyarok között is ott volt egyfajta közömbösség.

A kulcsszó véleményem szerint a kezdeti tapasztalatok sokfélesége, és ennek tükrében az átfogó, mindenkire kiterjedő trauma léte megkérdőjeleződik. Helyette érdemes lenne arra figyelni, hogy vajon hányféleképp élték, élhették meg emberek és társadalmi csoportok az eseményeket, léteztek-e típusok (ideáltípusok), azonosíthatók-e olyan tényezők, amelyek a tapasztalatokat egy irányba befolyásolták. Ez nem jelenti azt, hogy az utódállamok nemzetiesítő politikája ne járhatott volna később azzal, hogy a

⁷ Kovács Éva: Trianon, avagy „traumatikus fordulat” a magyar történetírásban. *Korall*, 2015/1. 82–107.

kisebbségi tapasztalatok kezdtek egyneművé válni, és főként a második világháború alatt és után valóban traumatikussá is. (Lásd ehhez azt is, amit korábban az erdélyi regionalizmus végéről mondtam.) Ugyanakkor ebben tagadhatatlanul szerepe volt két olyan tényezőnek, amelyek a változatos tapasztalatok ellenére, olykor azokat felülírva is szerették volna általánossá tenni a trauma érzését. Az egyik a magyar kormány revíziós propagandája, amit az általános kisebbségi szenvedés képzetére építettek, azzal legitimáltak. A másik pedig a visszacsatolások utáni elvárás minden „hazatért” magyarral szemben, hogy az előző két évtizedet kizárólag szenvedéstörténetként beszéljék el, nem hagyva helyet apró vagy nagyobb különbségeknek, vagy akár a kisebbségi lét viszonylagos normalitásának.

Ezek alapján gondolom, és munkámmal ehhez reméltem hozzájárulni is, hogy szükség lenne „Trianon társadalomtörténetének” a feldolgozására. Ha Trianon egyéni és társadalmi tapasztalat, akkor ezeket a tapasztalatokat kell számba venni ahhoz, hogy lássuk, mennyire és milyen körben volt trauma és milyen körben nem, függetlenül attól, hogy egyébként a magyar kisebbségek immár közel száz éves történetében sajnos mindegyik közösség kénytelen volt valamikor később megélni a teljes jogfosztást is.

Ugyanakkor az is lehet, hogy az egész kérdésfelvetés értelmetlen. A trauma képzetének érvényességét egyre inkább megkérdőjelezzük. Legutóbb Zombory Máté közölt egy izgalmas írást, amely – meglepő módon – a kulturális trauma felfogásával számol(na) le.⁸ Ehhez az Eichmann-per egy ismert eseményének értelmezését veszi alapul. Az egyik, Auschwitzot megjárt, Sonderkommandós tanú a kérdések közepette elájult, és végül nem mondta el tanúvallomását, amit egyes szerzők úgy értelmeztek, hogy a tanú az őt ért és meghaladhatatlan trauma hatására nem tudta elmondani az élményeit. Zombory azonban nem csak azt vitatja, hogy az adott esetben erről lett volna szó, hanem azt is, hogy az ebből levont következtetés – a trauma elbeszélhetetlen – érvényes, illetve értelmes lenne. Érvélese szerint ez csak arra jó, hogy a traumatikus eseményeket kivonja a történetírás köréből.

⁸ Zombory Máté: A tanú elhallgattatása és a történelem visszatérése: A kulturális traumaelmélet kudarca. *Szociológiai Szemle*, 2017/2. 23–40.

Bár azt gondolom, Zombory írása valójában nem a Jeffrey C. Alexander által használt kulturális trauma fogalmat, hanem az egyéni pszichológiai trauma kollektív, szociálpszichológiai tételét illeti kritikával, következtetéseit megfontolandónak és Trianonra is érvényesíthetőnek tartom. Ez azonban egy sajátos paradoxonhoz vezet bennünket. A trauma képzete kritikusai szerint alapvetően a liberális identitáspolitikák egyik fontos eleme és eszköze volt a csoportelismerés kivívására. A magyar esetben azonban Trianon és a trianoni trauma fogalma egy nem liberális identitáspolitikában kapott kulcsszerepet, ha tetszik, az antiliberalizmus bosszúját láthatjuk benne. (Bizonyos értelemben erről beszél Laczó Ferenc is, amikor a történelemhez való viszony és a történetfilozófia 2000 utáni átalakulásáról ír.⁹) Az eredmény viszont valóban a történelem vége, hiszen a trauma mindenek fölé emelésével a magyar nemzet 1918 utáni története csupán közös szenvedéstörténetté redukálódik, egyúttal mindaz eltűnik belőle, amit mi, történészek vizsgálni szoktunk. Éppen ezért, ennek tudatában, lehet, hogy a paradigmát kellene magunk mögött hagynunk, és visszatérnünk a történetíráshoz. Ami akár a trauma mint társadalomtörténeti tárgy története is lehet.

⁹ Laczó Ferenc: Múlik, de nem telik: Történetfilozófiai eszmefuttatás a haladás romjain. *Múltunk*, 2014/1. 4–18.

BÁRDI NÁNDOR*

Észrevételek

Észrevételeimet azzal kezdem, amivel Egry Gábor a bírálóinak adott válaszát zárta: „lehet, hogy a paradigmát kellene a hátunk mögött hagynunk, és visszatérnünk a történetíráshoz”.

A tárgyalt munka előzetes kéziratvitáin – igaz, nem túl sok haszonnal – elmondtam a kritikai megjegyzéseimet, amikor szükséges volt, írásban véleményeztem, a könyv kiadásához ajánlást adtam. Szakmailag jelentős és fontos munkának tartom, a többszöri elolvasás során sokat tanultam belőle. A következőkben nem véleményezni szeretném, hanem – az Egryénél sokkal szerényebb szakirodalmi háttérrel – a számomra fontos tanulságokat szeretném megosztani a bírálati munkát figyelőkkel. Keretezésről, fogalmakról és módszertanról lesz szó.

Keretek 1

A magyar történetírás utóbbi másfél évtizedében Trianon és következményeinek értelmezésében egy új kutatói nemzedék jelent meg. Tagjainak egy része a probléma–szerkezetére, a döntési folyamatok technológiájára helyezve a hangsúlyt, végső soron a működést és a működtetők világát állítja a középpontba. Ide sorolom Zeidler Miklós, Ablonczy Balázs és Hatos Pál munkáit. Mások korunk aktuális társadalomtudományi fogalmait, módszereit, modelljeit adaptálják az egymással összefonódó történeti folyamatok földolgozására. Ebbe a körbe sorolom Trencsényi Balázs *A nép lelke*, Romsics Gergely *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai*

* A szerző történész, az MTA TK Kisebbségkutató Intézet főmunkatársa. E-mail: bardi.nandor@tk.mta.hu.

gondolkodásban, 1918–1941 és Egry Gábor Etnicitás, identitás, politika című könyveit.

Csakhogy míg az előbbi, igen fontos munkáknak abban a szakmai közegben, ahol mozgok, alig-alig volt visszhangja, addig Egry könyve két-három éve fontos beszélgetések, odamondogatások, ekézések tárgya, vagy pontosabb, ha azt mondom: most emésztik. Ki-ki vérmérséklete szerint másként viszonyul hozzá: van, aki túlszellemeskedi a szerző elméleti elhivatottságát, más a tényeket, a feltáratlan forrásokat buherálja, megint mások a túlbonyolítottságon értetlenkednek. (Valóban meglehetősen sok érthetetlen vagy csak többszöri nekifutásra érhető szövegrész maradt benne, különösen igaz ez a szerző szempontjából legfontosabb 2. és 7. fejezetekre.) Megint mások, miközben félig-meddig olvasták a könyvet, legtöbbször egy-egy esettanulmányba néztek bele, nem akarnak tudomást venni a kutatási eredmények általánosíthatóságáról, pontosabban a megközelítés mélységéről. Magam nem vállalkoztam recenzió írására Egry könyvéről (mert viszontválasznak tűnhetett volna a könyvemről írt kritikájára¹), de a bizottsági titkári felkérésre nem mondtam nemet, mert többen kitértek a felkérés elől vagy visszaléptek, ezért aztán úgy gondoltam, ezen ne múljon Egry akadémiai előrejutása. Ugyanakkor itt is el kell mondanom a véleményemet, amelyet baráti körben egyébként is óhatatlanul megtettem.

Keretek 2

Hogy miért érdeklődnek a háttérben oly sokan, miközben kevesen olvasták végig Egry könyvét, annak döntő okát abban látom, hogy az része lett a magyar nemzetfogalom körül zajló „klasszifikációs harcnak”, amit én inkább nagy fogalom-tartalom-átalakulásnak gondolok. Arról a folyamatról van szó, amelyben a magyarországi közvélemény a nyolcvanas évek közepétől egyre inkább a nemzet részeként fogadja el a külhoni magyarokat (Lázár Guy mérései), és egyre kevésbé a magyarországiság a nemzettség döntő kritériuma. 2010-ben pedig a gyorsított honosítással, a kettős

¹ Egry Gábor: Metszetek Prokrusztész ágyából. *Pro Minoritate*, 2014/Tavaszi. 191–199.

állampolgárság intézményével jogilag is új helyzet állt elő. Közben a magyarországi közvélemény megítélése 2004 óta nem sokat változott a külhoni magyarok vonatkozásában (amint azt a TÁRKI, NSKI, ISPMN különféle mérései mutatják). A szakmai vita arról, hogy ki mondhatja meg és miként azt, hogy ki a magyar, már 2000 után, a kedvezménytörvény-vitával lezajlott, de ez mit sem változtat azon az alapvető 1989 utáni helyzeten, hogy a külhoni magyarok etnokulturális alapon szervezték magukat (hogyan is lehetett volna másként?). Számukra magától értetődő a magyar nemzethez való tartozás mint azonosságkötődés, és ehhez a döntően magyarországi közösségbe kívánnak emancipálódni. Ugyanakkor a magyarországi mainstream felfogás szerint – azon túl, hogy az a magyar, aki annak vallja magát – kettős felfogás működik: a magyarországiság és a magyar nyelvhez, kultúrához való tartozás. De ez már az ezredfordulótól, a határon túli magyarok magyarországi emancipációs törekvései nyomán és a kedvezménytörvénnyel eltolódott az etnokulturális nemzetfelfogás irányába, majd 2010-től a könnyített honosítással és a választójoggal a transznacionális nemzetépítés vált meghatározóvá. Mindez mindenféle értelmiségi és politikai vitáktól függetlenül átalakítja a magukat magyarnak tartók közösségét. Itt nemcsak a nemzetfogalom (a nemzetépítés, nemzetiesítés domináns stratégiájának) átalakulásáról van szó, amikor az etnokulturális közösség lesz a meghatározó az állampolgársággal szemben, hanem arról, hogy a „nacionalizmust” (kisebbségi nemzetépítéseket), amely ezeket a kisebbségi társadalmakat szervezi, valamint a nemzeti mivoltot, nemzetiesítést már nem lehet pusztán politikai legitimációs eszközként kezelni. (Erre lásd például Csepeli György, Kovács Éva, Szabó Ildikó, Gombár Csaba antinacionalista beszédmódból jövő megközelítését. Megítélésem szerint Egry Gábor is inkább ehhez kötődik, mint a Földes György képviselte baloldali nemzetfelfogáshoz.) Miközben van ilyen funkciója is, ezt a nemzeti mivoltot egyre inkább változó tartalmú szituatív társadalomtörténeti, társadalomszervező jelenségeként értelmezzük (lásd Ilyés Zoltán szakirodalmi áttekintését²). El kell fogadni, hogy az európai társadalmakat a nemzet szervezi. S itt ezen belül a nemzet mint makroközösség

² Ilyés Zoltán: A nemzetiesítés néprajza/antropológiája. *Regio*, 2014. 2. 66–113.

működése a lényeg. Ennek a határon túli magyar tudományosságban megszülettek a nemzetközileg is egyre fontosabb értelmezései: a nemzeti jogok és a méltányosság mint az emberi jogok keretezése Öllös László és Salat Levente munkáiban; a nemzeti kisebbségi közösség mint politikai közösség Bakk Miklósnál; a többközpontú magyar nyelvben bekövetkező folyamatokról Lanstyák István, Szilágyi N. Sándor, a kisebbségi lét ontológiájáról és fenomenológiájáról Balázs Sándor, Veress Károly és Losoncz Alpár írt fontos dolgozatokat, az élettörténet- és világkép-értelmezésekről Keszeg Vilmos és Tánczos Vilmos, a kisebbség etnikai rétegződéséről Kiss Tamás és Veress Valér, a nemzetépítés új modelljeiről Csergő Zsuzsa.³ A nacionalizmustanulmányok közép-európai tanulságainak történeti munkában való adaptációjára pedig Egry Gábor most tárgyalandó munkájával tett kísérletet, és ahogy nekem, úgy más kisebbségtörténettel foglalkozó kutatóknak is megkerülhetetlenül ki kell alakítaniuk mindezzel valamiféle viszonyt. De itt is kulcskérdés, hogy a nemzeti problematikához mint a közbeszéd konstrukciójához vagy mint társadalomtörténetileg más és más keretek között intézményesülő, működő kötődéshez viszonyulunk. Egry az előbbi úton halad, magam az utóbbi

³ Öllös László: *Emberi jogok – nemzeti jogok. Emberi és polgári jogok-e a nemzeti kisebbségek jogai?* Somorja – Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 2004; Salat Levente: *Etnopolitika – a konfliktustól a méltányosságig*. Marosvásárhely: Mentor, 2001; Bakk Miklós: *Politikai közösség és identitás*. Kolozsvár: Komp-Press, 2008; Lanstyák István tanulmányait lásd a kérdés legfontosabb közleményeivel együtt: *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Szerk. Saly Noémi, Kontra Miklós, Budapest: Osiris, 1998; Szilágyi N. Sándor: *A magyar nyelv a Magyarországgal szomszédos országokban*. In *Értékek és dimenziók a magyarságkutatásban*. Szerk. Fedinec Csilla, Budapest: MTA MTK EB, 2008; Balázs Sándor: *Identitástudatunk zavarai*. Bukarest: Kriterion, 1995; Veress Károly: *Egy létparadoxon színe és visszája*. Kolozsvár: Pro Philosophia, 2003; Losoncz Alpár: *Európa-dimenziók*. Újvidék: Fórum, 2002; Keszeg Vilmos: *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. Kolozsvár: Komp-Press, 2002; Tánczos Vilmos: *Elejtett szavak*. Csíkszereda: Bookart, 2008; Kiss Tamás: *Etnikai rétegződési rendszer Erdélyben és Romániában. A magyarok társadalmi pozíciói*. Regio, 2014. 187–245.; Veres Valér: *Népességszerkezet és nemzetiség*. Kolozsvár: Egyetemi Kiadó, 2015; Csergő Zsuzsa–James M. Goldgeier: *Nationalist Strategies and European Integration. Perspectives on Politics*, 2004. 1. 21–37.

megközelítést látom használható keretnek a kisebbségtörténeti kérdésfeltevéseimben.

Keretek 3

Egry könyve Brubaker–Feischmidt–Fox–Grancea *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban* című munkájának alapkonceptiójára támaszkodik. „A könyv tézise az, hogy az elitek által eljátszott nyilvános etnikai-politikai konfliktusok és a hétköznapi emberek mindennapi gondjai, problémái, érdeklődési területei között hatalmas szakadék tátong. A konkrét kolozsvári esetben azt tapasztalták, hogy a nyilvánosságot jelentős mértékben uraló nemzeti-etnikai konfliktusok nem jelennek meg a hétköznapi életben, vagyis az emberek közömbösen kezelik vagy elutasítják a nacionalista politikát, a nyilvánosságban kiemelten kezelt témákat pedig a hétköznapi interakciók során nem vagy alig említik, és akkor is a legtöbbször lekezelően. Etnopolitikai célok érdekében nem vagy alig mozgósíthatók.”⁴

Brubaker és munkatársai szerint a „lenti”, mindennapi élet szintjén a hétköznapi emberek értékei, céljai, gondjai, fontosnak tartott témái eltérnek a „fent” megfogalmazott „nemzeti” értékektől, céloktól, jövőképektől, projektektől. Működik ugyan egy etnikailag meghatározható „magyar világ”, de ez nem politikai projekt, hanem a szocializáció, illetve a mindennapi gyakorlat eredménye. Ebben néha megjelennek ugyan „fenti” témák, problémák, de távolról sem annyira fontosak, mint ahogy az etnopolitikai vállalkozók azt beállítják.

Egry Gábor ennek a lenti világnak ered a nyomába, és ebből a nézetből szeretne egy másik perspektívát adni a magyar kisebbségek történetének.

A már említett mintaadó Kolozsvár-kötet kapcsán nemigen szokás emlegetni, hogy ennek a munkának egyharmada történeti felvezetés Közép-Európa, Erdély és Kolozsvár etnikai viszonyairól, épp az úgynevezett „fent”-i szakemberek tudományos nyelven. (Akiket „lent”-ről nézve Egry stílusában simán lehet identitásépítőknak, etnopolitikai vállalkozóknak is tekinteni, ha épp

⁴ Lőrincz József: A kolozsvári magyarok társadalma. *Regio*, 2008. 2. 240–256.

így dekonstruáljuk a pozíciójukat. Amit most mondok, azt is lehet dekonstruálni, például mint közösségépítő narratívát...) Mivel jó sorsom úgy hozta, hogy az említett kolozsvári kötetnek egyik felkért bírálója lehettem, ezt fel is vettem a szerzőknek. Erre Brubaker úgy reagált, hogy bármilyen hiányosságai is vannak a felvezetőnek, erre a kiindulópontokra mindenképp szükség van a napi gyakorlatok viszonyítása érdekében. Ennek a történeti keretezésnek az elmaradása Egry munkájának egyik alapvető hiányossága. Ez azt a kérdést generálja, hogy önmagában lehet-e egy politikailag meghatározott történeti eseményt csak a „lent” világában értelmezni.

Itt nem egy politikatörténeti összefoglalóra gondolok, hanem az adott fejezet témájához kapcsolódó erdélyi viszonyok ismertetésére. Például a kötet egyik alfejezete (Szentségtörő szövetségek?) a harmincas évek nyelvvizsga-ügyeinek oknyomozása, amely megyei szinten feltárja, hogy milyen ellenállásokba ütközött a központi elképzelés, és miként működött ezzel kapcsolatban a szakmai szolidaritás, felülírva az etnikai törésvonalat. A szerző egy jegyzettel elintézi (333. 397. j.), hogy végül is mennyi volt az összes erdélyi falusi jegyzőből a magyar, utalva az Országos Magyar Párt által végzett adatgyűjtésre. Csakhogy Kovács Árpád, a párt Kisebbségi Szakosztályának előadója az 1937-ben Kolozsvárt publikált *Közigazgatási Évkönyvből*, illetve egy segesvári összeállításból dolgozott, és 7 táblában nagyon részletesen tisztázza az erdélyi közigazgatás különböző szintjeire lebontva a nemzetiségi viszonyokat.⁵ Mibe került volna a kontextus érdekében berakni egy táblát, és akkor az olvasó az összefonódó viszonylatokkal együtt lát egy társadalomtörténeti-közigazgatási pillanatképet is 1937-ből? (Mert Kovács cikkét ismeri Egry.) Akkor talán tiszta képünk lenne a pozíciókról, és nem csak viszonylatokat ismernénk meg. Azzal a gyanúperrel sem élhetnék, hogy a szerző a sérelmi vagy veszteség-narratívát relativizálja, amikor a magyar szakirodalom esetlegességére utal (pl. 383-as jegyzet). Miközben ha megnézzük a korabeli magyar földolgozásokat, hivatalos román kiadványokra hivatkoznak, pl. Bíró Sándor is vagy Nagy Lajos. De ennél nagyobb gond, hogy a tanulmány úgy állítja be, mintha a magyar tisztviselők

⁵ Kovács Árpád: A megyei közigazgatási tisztviselők nemzetiségi megoszlása Erdélyben az 1936. év végén. *Magyar Kisebbség*, 1937. 12. 326–333.

szolgálatban maradása tabukérdés lett volna a két világháború közti erdélyi magyar önismeretben, és örökösen csak a veszteségről lett volna szó, örökösen csak a politikai retorika alakíthatta az önképet. Miközben épp a szóban forgó nyelvvizsgaügyet és a helyi ellenállást tárgyalja Parecz György a *Magyar Kisebbségben*.⁶ S ezenkívül még több mint egy tucat tétel van a vonatkozó témakörben a lapban, amely mégiscsak a romániai magyar öndokumentáció kulcsfolyóirata.⁷ Ezeket Egry negligálta. Politikus-közíró, Jakabffy Elemér szerkesztette a lapot, magyarországi egyeztetésekkel, erről ír is a szerző a Népies Irodalmi Társaság kapcsán, de a folyóiratot nem használja forrásként (a kötet pusztán 6 alkalommal hivatkozik a 20 évfolyamot megélt kétheti periodika közleményeire), és miközben a „fent” diskurzusról, az úgymond sérelmi politizálásról negatív véleménnyel van, a korabeli politika dokumentációját nem vizsgálja meg. Talán mert kiderülne, hogy a sérelmi politizálásnak tekintett tevékenység azért képes volt fragmentált önképet teremteni és adatolni azt?

Hogyan lehet úgy önképről beszélni, ha azt nem vizsgáljuk meg egy-egy adott szöveggörpuzson keresztül, és csak részeket villantunk fel, azokat minősítve? A viszonylatokat keretek közé zárva lehet a maguk teljességében értelmezni. Brubakeréknek ott volt Kolozsvár társadalma. Lőrincz az átmeneti társadalom értékeiről háromezer olvasói levél tartalomelemzése nyomán beszélt,⁸ Oláh földhasználati kutatásában ott van a Homoród mente, Gagyinál a lokális világ egy-egy „erős szerkezetének” (meghatározó lokális személyiség) élettörténet-narratívája a keret.⁹ A romániai magyar kisebbség

⁶ A nyelvvizsgákon elbukott közalkalmazottak ügye. 1936. 15–16. 408–415.

⁷ A folyóirat Kazai Magdolna által összeállított repertóriumát lásd: <http://mk2.adatbank.transindex.ro/>

⁸ D. Lőrincz József: *Az átmenet közéleti értékei a mindennapi életben*. Csíkszereda: Pro-Print, 2004.

⁹ Oláh Sándor: *Csendes csatár: kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén, 1949–1962*. Csíkszereda: Pro-Print, 2001; Uő.: Földhasználat és nemzeti bűn. *Limes*, 2006. 2. 119–130.; Uő.: *Kivizsgálás: írások az állam és a társadalom viszonyáról a Székelyföldön, 1940–1989*. Csíkszereda: Pro-Print, 2008; Gagyí József: *Ha akartam, fűtyöltem, ha akartam, dúdolásgattam: beszélgetések Balogh Pállal*. Marosvásárhely: Mentor, 2012; Uő.: *Amire vágyunk, amitől félünk, amit remélünk*. Marosvásárhely: Mentor, 2010; Uő.: *Földosztók, önellátók, gyarapodók*. Marosvásárhely: Mentor, 2007; Uő.: *Jelek*

önképzéséhez ott lett volna a *Magyar Nép* (a falusi magyarok számára 16 ezer példányban megjelent kéthetileg, amelyet az a kör szervezett: a Társadalom, a Majális utcában Kolozsvárt, amely a NIT-hez és Jancsó Benedekhez kapcsolódott. Vagy ott van a *Magyar Kisebbség*, amelyet a magyar középosztálynak szerkesztettek. Soroljam még?

Megmaradva a nyelvvizsgát tárgyaló alfejezetnél, a „fent” azért is megkerülhetetlen, mert a könyvben többször felidézett Vaida-Voevod épp 1934-ben indította el a „*numerus valachicus*” mozgalmát, és a kormánynak az egymással versengő, nemzeti kizárólagosságra építő pártpolitikai licitek között lépnie kellett, miközben az OMP népszövetségi panaszbeadványa miatt külpolitikai okokból és a szakigazgatás igényeit akceptálva az államigazgatás engedhetett a helyi ellenállásnak. (Akik addig bent maradtak a közigazgatásban, már kellőképpen lojálisak voltak a hatalomhoz. Az külön kérdés volna, hogy mennyiben tekintette őket a magyarság a politikai közösségük részének. Attól, hogy valakinek magyar a neve vagy magyarnak vallja magát, még nem képviseli automatikusan a közösséget.) Erre a kormányzati kettős kényszerhelyzetre utalhat Ürmösi-Maurer Bélának, a miniszterelnökség tanácsadójának eredetileg románul publikált cikke Vaida-Voevoddal szemben, amelyben Máramaros ’18 előtti és Udvarhely megye korabeli közigazgatásának nemzetiségi összetételét vetette egybe.¹⁰ Egyáltalán nem gondolom, hogy én világosabban látnám a kérdést, mint a szerző. Ezzel a példával azt szerettem volna érzékeltetni, hogy a szakirodalom nem volt vak ezekben a kérdésekben; a politikai viszonylatokat nem lehet a külső támpontok nélkül értelmezni; a közös erdélyi középosztály nem esszencialista módon működik, hanem helyi konkrét alkufolyamatokról lehet szó. (Ma is így van ez, és ha olvassuk az erdélyi politológusok írásait, látjuk, hogy ezekben kis túlzással az „alku” a leggyakoribb kifejezés az interetnikus viszonyokat illetően.)

égen és földön: hiedelem és helyi társadalom a Székelyföldön. Csíkszerda: Pro-Print, 2008.

¹⁰ Vaida Voevod Sándor kisebbségi politikája. In: Ürmösi-Maurer Béla: *Kisebbségi kérdések. Kiélezett kisebbségellenes mozgalmak Romániában. A kisebbségvédelem jegyében.* Cluj-Kolozsvár: Pallas, 1937, 55–60.

Fogalmak 1

A monográfia bevezető fogalmi meghatározásaiból hiányzik a kisebbség, a kisebbségi társadalom definíciója. Az utóbbit Egry eleve mint az elitdiskurzusok révén folyó társadalomszervezés eredményét fogja fel (133–137.). A kisebbség kategória tisztázását azért tartom fontosnak, mert ez határozza meg az egész viszonyrendszert, az összefonódások mikéntjét. Én a kisebbséget, a kisebbségi kérdést alapvetően hatalmi viszonylatként látom, amely a tituláris nemzet és a „nemzetkisebbség” (egy másik nemzet kisebb része) közti hatalmi aszinkronon nyugszik. S itt nem is az a kérdés, hogy lehet-e az adott politikai rendszerben a kisebbség kormányzó erő, hanem az, hogy az adott politikai közösség képes-e integrálni, illetve a kisebbségi közösség (vagy annak domináns része) sajátjának érzi-e azt az intézményességet? Mivel a magyar nemzeti kisebbségek fejlett intézményességgel és nemzetiesítettséggel szakadtak ki a magyar nemzetépítésből, ezt nagyon nehéz lett volna pótolni. Erdélyben erre akkor nemigen volt példa, Szlovenszkon is csak az aktivista pártalakulatokban, de azok is legfeljebb 15%-os választói támogatottsággal bírtak. (Ha a magyar kisebbségtörténet egészét nézzük, akkor ilyen azonosulásra talán csak 1968 augusztusában került sor a Felvidéken a bevonuló magyar csapatokkal szemben, illetve a jugoszláviai magyar értelmiség körében, amikor a magyarországi elitet a szovjetekkel paktálóknak tekintették az 1960-as évek végén/1970-es évek közepén.)

Miért is fontos most ez nekünk? Azért, mert ezzel magyarázható, hogy a nemzeti törésvonalak adott helyzetben felülírják a regionális szolidaritásokat. S azt az Egry által elsőként középpontba állított világot, amelyet erdélyi, szlovenszkoói városi középosztályi társadalomnak nevezhetünk, ahol a magyar nyelv és kultúra, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia intézményi kultúrája meghatározó volt. Egry Gábor azért nem nézhet ezzel igazán szembe, mert akkor számolnia kellene azzal, hogy a „fent” eleve megteremtett egy egyenlőtlen hatalmi helyzetet, és a hétköznapiakban nem egyenlő felek játsszák ezeket a játszmákat. Egy szintig lehet együttműködésről beszélni, de a pozícióharcban már a nemzeti, etnikai törésvonal felülírja ezt, mert hatalmi kérdéssről van szó.

Végso soron újra és újra ahhoz a kérdéshez jutunk el, hogy a nacionalizmust felülről konstruálják-e? S talán nem esszencialista

válasz, ha azt állítom, hogy a hatalmi viszonyok miatt mindez egyszerűen megkonstruálódik, hiszen a „mi” és „ők” egyenlőtlen hatalmi viszonyban léteznek. Ezért is társadalomtörténeti jelenségnek gondolom kisebbségi helyzetben a nemzeti mivoltot. Erre nézve az Egry Gábor által is idézett Szilágyi N. Sándor differenciálására, a fókuszos és diffúz nemzettudat megkülönböztetésére kell utalnom.¹¹ Mindez nem tagadja az etnopolitikai vállalkozók, a szociokulturális háttér közösség-habitus-konstruáló szerepét.

A monográfia legproblematiszababb tanulmányának a Trianon-traumával foglalkozót tartom. Magát a történeti dekonstruálást Kovács Éva kezdeményezte.¹² Magam a kisebbségi helyzet létrejöttét Trianonhoz kötöm. S ezt a legfontosabb következménynek tartom.¹³ Ezért tekintem azt sorseseleménynek, sorsélménynek, amelyet persze a későbbi évtizedekben sokféleképpen lehetett használni, és használják ma is, de a lenyomata addig megmarad, míg az exodusok, így ami most Kárpátalján és a Vajdaságban folyik, tényleg nem teszik múltó demográfiai és migrációs kérdéssé a magyar kisebbségek ügyét, ahogy ma már egyre inkább így látják ezt nemcsak Belgrádban és Kijevben, hanem Bukarestben és Pozsonyban is.

¹¹ Szilágyi N. Sándor: Szempontok a nemzettudat lélektanához. In uő.: *Mi egy más? Közéleti írások*. Kolozsvár: Kalota Könyvkiadó, 2003. 97–117.

¹² Kovács Éva: Trianon, avagy a „traumatikus fordulat” a magyar történetírásban. *Korall*, 2015, (59.) 82–107.

¹³ Ennek nyomán vagyok talán igaztalanul kritikus Zeidler Miklóssal, aki döntően a kultuszra és a magyarországi politikai recepcióra koncentrált feldolgozásaiban (*A revíziós gondolat*, Budapest: Osiris, 2001; *Trianon*, Budapest: Osiris, 2003). Mit is tehetett volna mást, hiszen teljesen más nagyságrendű következmény a Trianont követő magyar kisebbségi helyzet tudat, önképépítő irodalom. Ugyanakkor a magyar kisebbségi probléma megkerülése fontos magyar történeti kérdésekben „kismagyar” szempontból is torz eredményekhez vezet. Erre lásd Gyurgyák János asszimilációs szerződésre vonatkozó vizsgálatát *A zsidókérdés Magyarországon* c. könyvében (Budapest: Osiris, 2001), ahol a két világháború közti szomszédországi magyar zsidóság ügyét negligálta. Ugyanő a magyar nemzetfelfogásokat áttekintő munkájában nem foglalkozott a kisebbségi magyar közösségekben született, a nemzeti problémával foglalkozó szakirodalommal. *Ezzé lett magyar hazátok – A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története* (Budapest: Osiris, 2007).

Annak érzékeltetésére, hogy mennyire jelenvaló lehetett Magyarországon is a két világháború között sorsélményként Trianon: 1930-ban Magyarország lakosságának 9%-a született az elcsatolt országrészekben, a törvényhatósági jogú városok lakosságának 13,6%-a, az értelmiségi pályákon 25,3% volt az arányuk. Az ügyészek 48%-a, a bírók 43%-a is a trianoni határokon kívül született.¹⁴ 2010-ben a nem Magyarországon születettek, de itt lakhellyel bírók az összlakosság 3,85%-át adták. A 2010–2015 között magyar állampolgárságot kapott 700 ezer személy közül 61 ezren élnek Magyarországon.¹⁵

Fogalmak 2

Módszertani kérdés is egyben, hogy mit is értünk diskurzuson, hisz az identitáspolitiká tekintetében erre végig hivatkozik a szerző. A különböző identitásdiskurzusokhoz mindig valamilyen céltételezést kapcsol, és nem válik el nála az önképépítés (önazonosság = kik vagyunk? és az önismeret, helyzettudat = milyen körülmények között élünk?) a közösségi tudatokról (lokális, regionális, nemzeti). A diskurzivitás túlhangsúlyozásának van egy olyan következménye, hogy a tényeket is alárendeljük annak, hogy azok megjelenítése milyen célokat is szolgálhat. Valóság-e az etnopolitikai vállalkozók használta tények, ha azokat az identitáspolitikai diskurzusok építésére használják fel? Vagy arról van szó, hogy létezik egy társadalmi valóság, amelyben próbálják a saját helyzetüket újra- és újraértelmezni a megfelelő cselekvési stratégia érdekében? Ezért is jó lett volna még a regionalista összehasonlításokat megelőzően konkrét esettanulmányokat olvasni bizonyos érvelési módokról, érvtipológiákról.

Úgy látom, hogy különösen az első, identitáspolitikai részben a politikai retorika, a politikai elemző anyagok és a társadalomismereti, kisebbségi közírás egyáltalán nincsenek külön kezelve. Itt megint felmerül a vizsgált anyag lehatárolásának

¹⁴ Kovács Alajos: Külföldi honosok és külföldi születésűek Magyarországon. *Statisztikai Szemle*, 1933. 3. 139–155.

¹⁵ Új magyar állampolgárok. Budapest: KSH, 2017.

<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/ujmagyarallampolgarok.pdf>
(letöltve 2018. 09.10.)

problémája, hiszen pl. a *Nagy-Magyarország* és a *Magyar Szemle* vagy a kolozsvári *Napkelet*, a lugosi *Magyar Kisebbség* vagy épp a székelyudvarhelyi *Székelység* c. folyóiratot a gödöllői *Székelységtől* micsoda távolság választja el! Vagy gondoljunk Jancsó Benedek *Magyar Szemlé*ben és máshol megjelent publikációira és a NIT-nek készített belső politikai anyagainak teljesen más szintű differenciáltságára. (De ugyanez vonatkozik pl. Csatári Dániel nyilvános publikációi és a pártközpontnak írt anyagai közti másságra is.) Épp ezeket kellene külön-külön tartalomlemezni.

A kötet legjobb részének az erdélyi ösztöndíjasok Magyarországgal való találkozását tartom. De itt is különösen szembeötlő a módszertani elnagyolás: miközben azt állítja Egry, hogy Magyarország határozta meg az erdélyi identitáspolitikát, és az önálló politikai közösségformálódásról alig volt szó, a tekintélyelvű, az erdélyinél hierarchikusabb, közösségidegenebb Magyarország felfedezése épp egy, a magyarországitól jelentősen eltérő pozícióból történt, ami adódik a kisebbségi helyzetből és a kisebbségi társadalom másságából.

Fogalmak 3

Az identitás, többes identitás tekintetében talán érdemes lett volna odafigyelni a hazai németiség kutatásában a Bindorffer Györgyi képviselte „kettős identitással” szemben Tóth Ágnes és Eiler Ferenc által egyre gyakrabban használt „kötődés”, „kötődések” meghatározásra. Ez sokkal több lehetőséget nyújt ahhoz, hogy a) az egyéni és a közösségi önazonosságot elválaszthassuk, b) a különböző szerepekhez való más-más hozzáállást, a látszólag ellentmondásos azonosulásokat is pontosabban le lehessen írni. Legyenek ezek a színterek (lokális, regionális, nemzeti), a társadalmi státuszok és a felekezetek szerint különbözőek. Nem épp ezeknek a szerepeknek, illetve kötődéseknek a hangsúlyeltolódásában jelenik meg az etnicitás vagy a kisebbségi jelöltség?

Módszertan I

Nagy kérdés, hogy az óriási levéltári munka a hétköznapi etnicitás történeti forrásokon való demonstrálása érdekében történt-e, vagy fordítva, a kutatás során az anyag adta magát? Ez bizony nem elegáns dolog tőlem, hiszen maga Egry Gábor mondja ki, hogy ezt az etnicitástermelést szeretné a történeti forrásanyagon kimutatni. Csakhogy közben a kötet első két része identitáspolitikával foglalkozik, és ebben az esetben is gyűjtött anyagról, nem pedig egy-egy szövegcsoport, intézmény vizsgálatáról van szó.

Az esettanulmányoknál ez nem is a már említett nyelvvizsgákhoz kapcsolódó ellenállás ügyében jön ki, hanem az irredenta fogalmának feldolgozásában. Egy közönséges *Keleti Újság*-, *Brassói Lapok*-, *Magyar Kisebbség*-olvasottsággal is feltűnő, hogy mintha az egész következmény nélküli volna. Ezt azonban elnyomja az olvasóban az az élmény, hogy először ír valaki erről a kérdéstről elemző módon. Nekem is csak a fejezet kéziratvitája után esett le a tantusz, hogy a bukaresti állambiztonsági levéltár központi anyagai, valamint a rengeteg ítélet, be- és letiltások ismeretében – amelyeknek anyagát olvastam ilyen ügyekben – sem látszik egyértelműnek, mi ennek a gyakorlatnak a szerkezete.

A két világháború közötti román titkosszolgálatok történetére vonatkozóan jól dokumentált, alapos munkák állnak rendelkezésünkre. Ezekben más nagyobb romániai összefoglalóktól eltérően, foglalkoznak a magyar kisebbséggel is.¹⁶ Az OMP és a magyar politikai, kulturális elit szoros titkosszolgálati megfigyelés alatt állt. A megfigyelési anyagokat vagy névre szóló dossziékba gyűjtötték, vagy a 45 utáni népbírószági perek személyi anyagában találhatók.¹⁷ Egry Alin Spănu munkáját használta, de a központi iratanyagot, úgy tűnik, nem nézte meg. Ez kb. olyan, mintha valaki a két világháború közötti magyarországi nemzetiségeket kutatva nem

¹⁶ Alin Spănu: *Istoria serviciilor de informații/contrainformații românești în perioada 1919–1945* [A román hírszerző/kémelhárító szolgálatok története az 1919–1945 közötti időszakban]. Casa editorială Demiurg, Iași, 2010; Cezar Măța: *Serviciile secrete ale României în războiul mondial (1939–1945)* [Románia titkosszolgálatai a második világháborúban]. Demiurg, Iași, 2010.

¹⁷ Lásd a „naționalisti-iredentisti” ügydosszié 155 kötete, ACNSAS FD 10852, valamint az „iredentisti” ügydosszié 40 kötete, ACNSAS FI 938359.

nézné meg a Miniszterelnökség II. Nemzetiségi Osztályának anyagát (K 28, amelynek nemrég elkészült a tételes iratjegyzéke is). Kár másra mutogatni és számon kérni – közös szakmai felelősségünk, hogy a helyi anyagokból készült eddig egyedülálló elemzést folytatva feldolgozza valaki a bukaresti anyagot is.

Módszertan 2

A tárgyalt monográfia a ma elterjedt közép-európai párhuzamos nemzetépítésekben kiinduló szemléletekkel szemben a Magyarország generálta identitáspolitikára helyezi a hangsúlyt, és ennek keretében összehasonlító módszerrel a regionalista diskurzusokat és a Magyar Királyság elcsatolt területein működő, a magyar kultúrát jól ismerő szereplők középosztályi kulturális-fogyasztási-szolidaritási diszkurzív összefonódásait mutatja ki. Az utóbbi nagy jelentőségű és eredeti tényező bekapcsolásának előzménye ott van Borsi-Kálmán Béla „temesvári” munkásságában is.¹⁸ De ennek a meghatározó eleme – azzal, hogy kerülni szeretném a szitokszóvá vált esszencializmust – az volt, hogy az erdélyi magyarság társadalmi, gazdasági, kulturális értelemben nem volt kisebbség Erdélyben, de az volt demográfiai és politikai értelemben. Tehát a két világháború közti erdélyi nagyvárosban a magyar volt a „jelöletlen” (a mindennapi, társasági nyelv), így a nem magyar középosztályi rétegek óhatatlanul ebbe hasonultak. Azonban épp ezeket a városi, foglalkozási pozíciókat kívánta a román államiság segítségével az erdélyi román elit megszerezni. Ezért politikai transzszilvanizmusról érdekesen lehet beszélni, de gyakorlatilag ezt az ellenérdekeltségek (pl. a földreform és annak folytatni akarása, az egyházi konfliktusok) kizárták. Egyébként is a legutóbbi magyar–román regionalista együttműködési kísérlet, a Provincia-csoport esetében (2000–2002) nagyon világosan látszott – ami minden bizonnyal végig jellemző az erdélyi magyar–román közös törekvésekre –, hogy míg a magyar kisebbségiéknél ez alkotmányjogi, politikaiközösség-szintű kérdésként merült fel, addig a román fél számára döntően kulturális kérdés volt. Egy elbeszéléséből az derül ki, bár a parasztpárti

¹⁸ Borsi-Kálmán Béla: *Őt nemzedék, és ami előtte következik... A temesvári Levente-pőr 1919–1920*. Budapest: Noran, 2006.

kormányzati kudarc fordulópont jellegét nem hangsúlyozta eléggé, hogy ezek a regionalista törekvések nem voltak képesek fölülírni az etnikai törésvonalat. A (cseh)szlovákiai szlovák törekvések két világháború közti regionalista beállítása pedig tévedés, hiszen ott egyértelműen a szlovák nemzetépítés folytatásáról volt szó. Furcsamód ebből a képletből teljesen kimaradt Kárpátalja, miközben épp ez az a régió, amely elnevezésében is ekkor jön létre, és a csehszlovák államban a kezdetektől kormányzója volt. De lehet, hogy épp ez a történet húzta volna keresztül az Egry által is közvetített demokratikus csehszlovák nemzetállam képét? A. Sajti Enikő opponensi véleményében felveti a Délvidék/Vajdaság régió hiányát. A Várady-hagyaték révén forrásanyag is adódna. Én itt most inkább a szakmai tájékozódás szükségességére hívnám fel a bíráló kollégák figyelmét. Hiszen amilyen mikroelemzésekre vágyott és amilyeneket megvalósítani próbált Egry Gábor, az etnikai kötődéseket, a szerepek összefonódását Várady Tibor saját családja nagybecskereki ügyvédi irodájának anyagát használva mesterien megírta jogászesszéiben.¹⁹ Érdemes tanulni belőle.

Módszertan 3

Egry Gábor monográfiájának nincs historiográfiai része. Ezt önmagában nem is hiányolom, hiszen általában ezek annotált bibliográfiának sikerülnek, nem pedig a szerzőnek az eddigi szakirodalomhoz való viszonya tárul fel belőlük. De mivel a könyvben többször is utalás történik a sérelmi, szenvedéstörténeti diskurzusra, illetve a nemzetépítés-központú megközelítésre, jó lett volna ezeket nevesíteni. Kire gondolhat a szerző, és kire gondolhatok én, aki épp ugyanígy dobálózom ezekkel a fogalmakkal? Ha egy húszas évekbeli szerzőt minősítek ilyennek, az mennyiben más, mint a jelenben értékelni így valakit? Ez is elvégezetlen feladat. Minden udvariaskodás nélkül nekem magamnak is szembe kell azzal néznem, hogy kiket is minősítek a határon túli magyarok mai történeti szakirodalmában sérelemközpontúaknak. Azt hiszem, a névsorom Egry Gáboréval megközelítőleg azonos lehetne: Botlik

¹⁹ Várady Tibor: *Zoknik a csilláron – életek hajszálon*. Budapest: Magvető, 2014; Uő.: *Libatoll és történelem*. Újvidék: Fórum, 2017.

József, Gulyás László, Dupka György, Popély Gyula, Raffay Ernő. Talán van két munkásság, amelyet másként ítélünk meg. Vincze Gáborra és Filep Tamás Gusztávra gondolok. Az ő esetükben érdemes azt a kitéfelt használni, amit Borsi-Kálmán Béla mondott Egy kapcsán az opponensi bírálatában: megtanulták és magukévá tették az adott közösség kollektív történeti tudását (B-KB Egy kapcsán az erdélyiségről szóló így). Közösségi elkötelezettségük megkérdőjelezhetetlen, épp ezért túlon túl belülről nézik az adott közösség problémáit, mondhatnánk „tűlfeszült lényeglátók”. Vincze a kizárólagosságra törekvő román nemzetépítésben látja a végső mozgatórugókat, Filep pedig a korlátozott masaryki nemzeti demokrácia relatív pozitívumait nem hajlandó elismerni. De ha Varga E. Árpádot is ide sorolnám, azt kell mondanom, hogy ők a nagy adatolók, szerkesztők, akik 1990 után a legnagyobb teljesítményeket hozták létre. (Egy Gábor nyelven: megkonstruálták a kisebbségi társadalmak történetének dokumentálását, egy-egy pozitívista narratívával.) Egy másik kör, ahova magamat is besorolom: a közösségépítésben gondolkodók, akik alapvetően Szarka Lászlótól kezdve egy modernizációs/nemzetépítési paradigmában fogják fel a kisebbségtörténetet. Ez társadalomtudományi szinten a szelterszi nyaranta táborozó kört,²⁰ a somorjai Fórum Intézetet, a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet jó részét jelenti. Egy Gábor ehhez képest lépett egy nagyon merészet a hétköznapi etnicitás történeti felfedezése felé. Önreflexióként jómagam egyrészt a további tudatos intézmény- és társadalomtörténeti kutatásokban, adatbázis-építésekben, szakembernevelésben látom egy későbbi, nemzetközileg is mérhető közép-európai összehasonlítható kisebbségtörténet előkészítésének lehetőségét. Másrészt az etnicitás mint határtermelés, ahogy magamnak fordítom a nemzeti mivolt működését, az erre való igény okait keresem, és egyre inkább az én-hatékonyság (self-efficacy), a döntések befolyásolásába, illetve a politikai elit odafigyelésébe vetett hit izgat, pontosabban az a képzet, ahogyan ezt a nemzetiesítés, a közösség problémáinak kimondása megteremti, növeli. (A

²⁰ 2000–2015 között minden év augusztusában volt három nap, amikor szociológusok, politológusok, etnográfusok, történészek, irodalmárok (70-100 fő) beszámoltak az év fontos, erdélyi vonatkozású magyar kutatásairól, a megjelent könyvekről, vitáztak szakmai és közéleti kérdésekről.

magyarországi renacionalizáció, nemzetállam-propaganda épp ennek a nemzetiesítésnek a szimbólumait, identitásmarkereit használja fel, az eredeti közösségi funkciót is eltorzítva. Talán a politikai kultúránk deficitjét, a megosztottságot ezzel kompenzálja?) Ebben már végképp nem kívánok belemenni, annál is inkább, mert nem hiszem, hogy ezt történeti módszerekkel lehetne kutatni. Ez a hosszadalmasra nyúlt fejtegetés is bizonyítja, hogy jelentős, az eddigi ismereteinket alapjaiban differenciáló munka született meg.

EGRY GÁBOR

Belátható felülről is, ami alulról látható? Válasz Bárdi Nándornak

A legnehezebb helyzetben akkor vagyok, amikor Bárdi Nándor felvetéseire is reagálnom kell. Nem a kritikus hangnem miatt – hiszen ez szakmánk természetes velejárója –, hanem azért, mert bizonyos értelemben több pontját is munkám félreértésének érzem. Ugyanis mintha saját szemléletét kérné számon rajtam, anélkül, hogy felismerné: ez a szemlélet egyszerűen lehetetlenné tenné azt, hogy érvényesítsem a magam választotta értelmezési, elméleti és fogalmi kereteket. Természetesen elképzelhető a legitim kritikának egy olyan változata, amely kimutatja, hogy egy tudományos munka – ebben az esetben az én munkám – fogalmi rendszere érvénytelen, fogalmai nem alkalmasak társadalmi tények, események és jelenségek megragadására, választott nézőpontja a szükségesnél sokkal jobban torzít, értelmezési kerete az adott vizsgálati tárgyhoz használhatatlan. Erről azonban itt nincs szó – Bárdi elsősorban azt sorolja fel, hogy mit hiányol a munkából, és még amikor fogalmakat kér számon, akkor sem veselkedik neki az általam használt fogalmak értelmezésének és kritikájának, hanem csak felveti, hogy szerintem mit kellett volna felhasználnom (lásd a kisebbségi társadalom, a kisebbség vagy a kötődés kérdését.) Emellett pedig nem egyszer mintha olyasmit kifogásolna, amiben pedig én nem is látom a különbséget köztünk.

Ezt már csak azért sem értem, mert eredményeim ugyan kétségtelenül kikezdi a magyar kisebbségek történetének eddigi értelmezését, de ez nem azt jelenti, hogy azzal teljes mértékben szemben született volna a könyvem. Sokkal inkább – mint azt minden lehetséges alkalommal hangsúlyozom is – annak *kiegészítéseként*, az érme *másik* oldalaként. Ennek megfelelően minden esetben, amikor szükséges, igen kiterjedt mértékben támaszkodom és hivatkozom arra a szakirodalomra, amelyik már

eddig is elvégezte azt a fajta leírást, amit Bárdi Nándor munkából hiányol, és nem hallgatom el azt sem, amikor az én forrásaim megerősítik a szakirodalom sokszor lesújtó képét a kisebbségek helyzetéről.

Az alábbiakban először ezt a szemléleti különbséget próbálom megragadni és bemutatni, majd kitérek a fogalomhasználat különbségére és ennek következményeire, végül pedig egy esettanulmányon keresztül azt is megkísérlem bemutatni, hogy miért vet fel kérdéseket az a fajta forráskezelés, amit egyébként Bárdi rajtam számon kér. Mielőtt azonban ehhez hozzálátnék, el kell osztatnom azt a feltételezést, hogy esetleg nem is láttam ezt vagy azt a forrásanyagot. Valóban, Alin Spânu munkáját rendre hivatkoztam, például az irredentára vonatkozóan, ez azonban nem azt jelenti, hogy magam ne kutattam volna akár a Sziguranca központi anyagaiban, akár azokban az állagokban, amelyek a szervezet – illetve a tágabb értelemben vett román rendészeti szervek (hiszen Spânu is áttekinti ezek tevékenységét) – működésének eredményeképp a központi kormányzati szervekhez kerültek. (Mindenekelőtt a propagandaminisztérium és a miniszterelnökség iratai közt találhatóak ilyenek szép számmal.) A kötetben 48 lábjegyzet hivatkozik a Sziguranca központi irattárára, 5 a miniszterelnökségre, 3 a propagandaminisztériumra. Emellett számos más írásomhoz is felhasználtam ilyen anyagokat. Ugyanakkor Spânu munkája mellett illetlenség lenne elmenni. Ráadásul – egy jól meghatározható román történetírói módszer jegyében – kötete lényegében források sokaságának kivonatolása, tele hosszabb-rövidebb idézetekkel is, miközben jól bemutatja pont azt az átfogó, intézményi keretet és annak olyan jellemzőit (az erőforrások hiányát és az ebből eredő folyamatos reformkényszert), amelyekről a magyar sajtóanyag vagy éppen a magyar történetírás nem vesz tudomást. Természetesen az irredenta fejezet megírásához szelektáltam a források közül (ahogy azt mindannyian tesszük). A kérdés viszont így az, hogy a *felhasznált* források vajon alkalmasak-e az általam kitűzött cél megvalósítására, azaz megmutatják-e az államszervezet belső strukturáltságát, képet adnak-e az egyéni cselekvőképességről, és igazolják-e azt, hogy mindezek mögött alapvetően a fogalom kiüresedése és kiüresítése áll? Ehhez nem tartottam szükségesnek a különféle perekről és eljárásokról a sajtóban megjelent tudósítások szemlélését, a kritikát pedig legfeljebb akkor tudnám elfogadni, ha

egyébként *tagadtam* volna azt, hogy irredenta váddal embereket sérelem ért, ahelyett, hogy határozottan leszögezem az ellenkezőjét.

Rátérve most már a szemléleti különbség bemutatására, Bárdi Nándor kritikájának visszatérő eleme, hogy elmaradt egyfajta, a történetet keretező társadalomleírás, amely, ha jól értem, szerinte elengedhetetlen feltétele az általam leírtak értelmezésének („A viszonylatokat keretek közé zárva lehet a maguk teljességében értelmezni”). Ehhez kapcsolódik az a felvetése is, hogy a munkából hiányzik a kisebbségi társadalom és a kisebbség fogalmának meghatározása. A probléma visszatér a középosztályi kultúra kapcsán („De ennek a meghatározó eleme – azzal, hogy kerülni szeretném a szitokszóvá vált esszencializmust – az volt, hogy az erdélyi magyarság társadalmi, gazdasági, kulturális értelemben nem volt kisebbség Erdélyben, de az volt demográfiailag és politikai értelemben. Azonban épp ezeket a városi, foglalkozási pozíciókat kívánta a román államiság segítségével ez erdélyi román elit megszerezni. Ezért politikai transzilvanizmusról érdekesen lehet beszélni, de gyakorlatilag ezt az ellenérdekeltségek /például a földreform és annak folytatni akarása, az egyházi konfliktusok/ kizárták.”) vagy éppen a Magyarországra látogató kisebbségi magyar fiatalok önazonosításának változását illetően. De kritikáját olvasva ezen túl is az volt az érzésem, hogy azt mindenekelőtt a nemzeti kisebbséget egykorúan leíró és működtető szereplők nézőpontja dominálja.

Számomra ez azt üzeni, hogy Bárdi szerint csak akkor beszélhetünk egy társadalmi jelenségről (etnicitás), ha azt egyúttal a strukturális szemléletben leírt társadalomban helyezzük el. Anélkül, hogy tagadnám ennek a megközelítésnek a fontosságát – pláne a lehetőségét –, nem tartom szerencsésnek kizárólagossá, normává emelését. Mégpedig azért, mert ez óhatatlanul rögzít egy olyan nézőpontot, amely kiemelt jelentőséget tulajdonít a közösségnek és csoportnak, holott az én munkám alapvetően nem ezzel foglalkozik, hanem az *egyén* lehetőségeivel. Így aztán a kisebbségi társadalom fogalmát sem csak azért nem definiálom, mert egyébként máshol már kifejeztem a kétségemet a fogalom értelmezhetőségével és operacionalizálhatóságával kapcsolatban (túl azon, hogy mindig vannak szereplők, akik annak megteremtésére vagy működtetésére törekcsenek), hanem azért sem, mert az egyén perspektívájából én arra is kíváncsi vagyok, vajon mennyire voltak valóságok a kereteknek

tulajdonított korlátok és kényszerek – de a választ erre a kérdésre nem a keretekkel való interakcióban (és végképp nem a keretektől fakadó a priori tulajdonított korlátok belelátásában) keresem, hanem más egyénnel való érintkezésükben.

Például, ha jól értem Bárdi Nándort, számára a kisebbség az aszimmetriából eredő hatalmi viszony miatt fontos és éppen emiatt megkerülhetetlen keret. („A kisebbség kategória tisztázását azért tartom fontosnak, mert ez határozza meg az egész viszonyrendszer és összefonódások mikéntjét. Miért is fontos most ez nekünk? Azért mert ezzel magyarázható, hogy a nemzeti törésvonalak adott helyzetben felülírják a regionális szolidaritásokat.” Továbbá: „Egry Gábor azért nem nézhet ezzel igazán szembe, mert akkor mindig számolni kellene azzal, hogy a fent eleve megteremtett egy egyenlőtlen hatalmi helyzetet és a hétköznapiakban nem egyenlő felek játsszák ezeket a játszmákat. Egy szintig lehet együttműködésről beszélni, de a pozícióharcban már a nemzeti, etnikai törésvonal felülírja ezt, mert hatalmi kérdéssről van szó.”) Én viszont elsősorban arra vagyok kíváncsi, elképzelhető-e, hogy ez a hatalmi viszony *mégsem* számít egy adott helyzetben, adott viszonyban. Éppen ezért nem is *játszmákat* látok, hanem *interakciókat*, amelyek persze lehetnek játszmák is, de nem szükségszerűen azok.

Ebből az is következik, hogy amikor egy eseményt megpróbálunk leírni, majd megérteni és értelmezni, akkor a kiindulópontom nem az, hogy ez kisebbségi helyzet vagy többségi, hanem csupán annyi, hogy valami történik, ami láthatóvá teszi az etnicitást. Az elemzés maga elvezethet ahhoz, hogy ezt a kisebbségi aszimmetria kondicionálta, de ha eleve ebben a keretben értelmezném, akkor pont azokat az eseteket nem tudnám megragadni, amelyekre ez nem igaz. Lehet ezt radikális „brubakerizmusnak” is tartani (bár nem fogadnám el ezt a címkét), de sokkal inkább egy ismeretelméleti szkepszis következménye, ami viszont valóban az ún. posztmodern történelemfelfogással rokon. Fontosnak tartom kiemelni, hogy csak így látok lehetőséget arra, hogy az egyén cselekvési lehetőségét tényleg felmérjük, de azt is csak így érthetjük meg, valójában milyen hatása volt a „fentnek” az egyéni sorsokra és életutakra. Például miként szűkültek be a regionális affinitásra épülő politikai elképzelések társadalmi lehetőségei, hogyan vált egyre inkább a

közösség nevében normatív módon szabályozott szférává a magánszféra, és még folytathatnám.

Ugyanakkor azt remélem, hogy ez a felfogás nem szűkíti úgy be a látóteret, és rejtje el a finom társadalmi dinamikákat, mint ha csak a magyar–román, kisebbségi–többségi választóvonalra koncentrálnánk. Éppen az lenne a cél, hogy meglássuk, miként lazulhat fel még ez is, ha csak alkalmilag is. Ez ráadásul arra is alkalmat ad, hogy ne eleve elrendelt végkifejletet lássunk abban, ami a bemutatott két, két és fél évtized alatt történt (persze anélkül, hogy tagadnánk, a nemzetépítés dinamikája végső soron meghatározónak bizonyult), és jobban megértsük a magyar és a magyarországi politika szerepét is.

Elképzeltető, hogy ez a szemléletbeli különbség az oka annak is, hogy úgy tűnik, Bárdi Nándor sokszor ott is különbséget lát kettőnk közt, ahol pedig én ezt nem érzem. Módszertani elnagyolásnak minősíti például azt, hogy „miközben azt állítja Egry, hogy Magyarország határozta meg az erdélyi identitáspolitikát és az önálló politikai közösségformálódásról alig van szó, a tekintélyelvű, az erdélyinél hierachikusabb, közösségidegenebb Magyarország felfedezése épp egy a magyarországitól jelentősen eltérő pozícióból történt, ami adódik a kisebbségi helyzetből és a kisebbségi társadalom másságából”. Pedig az említett rész egyik fontos következtetése éppen az, hogy a romániai viszonyok, a romániai szocializáció és a romániai eszmei befolyás jelentős szerepet gyakorolt a közösségképek alakulására és az egyéni tapasztalatok értelmezésére is. Igaz, ezt én nem csak az általa hatalmi aszimmetriaként azonosított kisebbségiséghez kapcsolom. Részben mivel ez kétséges lenne annak tükrében, hogy ugyanezek az elemek egy nagyon hasonló nemzetfelfogás részeként megjelentek Magyarországon is, ahol pedig a kisebbségiség nem értelmezhető, a törekvés a nemzeti határok megerősítésére viszont igen. Nem függetlenül egyébként a kisebbségi közösségektől, de talán nem is csupán azok hatására.

Részben ez a szemléletbeli különbség köszön vissza a fogalomhasználatban is. Árkodó, hogy Bárdi az „identitás, többes identitás” kapcsán kéri számon, miért nem használom a kötődés fogalmát. Csakhogy én ebben a munkában az identitást alapvetően diszkurzív konstrukcióként értelmezem és használom, egyéni vonatkozások nélkül. Egyéni szinten mindenekelőtt öazonosításról

beszélék, vagyis egyfajta azonosulás megmutatásáról cselekvés vagy interakció révén. Éppen az a munkám kiindulópontja, hogy az önazonosság csak ezekben a pillanatnyi, helyzethez kötött megnyilatkozásaiban érhető tetten (hiszen ennek számít egy jól megírt önéletrajz, egy beszéd stb. is), ezért nincs is értelme egyes, kettes, többes identitásról beszélni. Amit látunk, érzékelünk és értelmezünk, az az adott pillanatban érvényes, de ebből nem következik, hogy az lesz a következőben is. (Miként persze az sem, hogy nem lesz az.) Számomra a kötődés azonban éppen ezt sugallja, vagyis egyfajta állandóságot. Ezzel együtt nem zárom ki, hogy a kötődés fogalma is operacionalizálható lenne, csak éppen azt sem látom, hogy mi is különböztetné meg az általam használt fogalmi és értelmezési kerettől. És persze azt sem látom, hogy munkám fogalmi rendszere ne tudná értelmezni a „látszólag ellentmondásos azonosulásokat is”, vagy ne tudná megmutatni a „színterek (lokális, regionális, nemzeti), társadalmi, státuszok, felekezetek” különbségeit.¹

Még a trianoni trauma fogalmát kritizáló – valóban inkább esszémélységű – fejezetet illető bírálatban is azt érzem, ez a különbség köszön vissza. Az valóban igaz, hogy ez a fejezet nincs olyan alaposággal megírva, mint a többi. Ugyanakkor egy elsősorban programadó vagy éppen vitára ingerlő írásnál nem is elvárás, hogy olyan mélységű legyen a hipotézisek mögött álló forrásanyag, mintha az már egy sokéves kutatás lezárása volna. Ezt persze fel lehet vetni, de nem tartom érdemi kritikának, különösen, ha nem párosul az akár csak hipotetikus gondolatmenet cáfolatával.

Bárdi Nándor itt fejti ki – az egyébként általam is idézett – véleményét, hogy a kisebbségbe kerülés sorsesemény volt (olyan pillanat, amikor az egyéni élettörténet egysége, saját hatalmán kívül álló okból jóvátehetetlenül megbomlik, és csak új kezdet segítségével, új egyéni élettörténet és vele új önazonosság révén állítható helyre), és Trianonhoz kötődik. Csakhogy a sorsesemény alapvetően egyéni jelenség, az egyéni életútban adódik, Bárdi mégis mintha mindenkire automatikusan érvényesnek tekintené. De miért

¹ Azt viszont nem hiszem, hogy „épp ezeknek a szerepeknek illetve kötődéseknek a hangsúlyeltolódásakor jelenik meg az etnicitás vagy a kisebbségi jelöltség”. Számos olyan meglehetősen tartós helyzetet ismerünk, például az erdélyi szász falvakat, ahol mind az etnikus, mind a kisebbségi jelöltség stabil szerepek és kötődések mellett is egyértelmű volt.

tehetjük fel azt a kérdést, hogy valóban mindenki számára ezt jelentette a kisebbségbe kerülés? Valóban feltétlenül az lett volna a továbbszolgáló tisztviselőknek vagy azoknak, akik újonnan kerestek karriert az emberi erőforrásokban szűkölködő romániai államapparátusban? A jegyzők háború alatti önkényét megélt parasztoknak törést hozott volna egy újabb önkény? Vagy a városi közbeszerzésekből továbbra is jókora részt kihatító kereskedőknek és iparosoknak? De, ha mégis feltesszük, hogy ebben az időszakban sorseseeményekre került sor, mi az, ami igazolja, hogy emberek milliói számára 1914 és 1920 között csak és kizárólag Trianon jelentett sorseseeményt? Az I. világháború, a forradalmak, a rokkantság, az éhezés, és még sorolhatnánk – mind potenciális sorseseemény lehetett. És ha sorseseemény volt számukra, akkor vajon automatikusan trauma is volt-e? Megismétlem azt, amit más formában már többször kifejtettem: nem azt állítom, hogy nem voltak, akik számára végül a kisebbségi sorba kerülés jelentett sorseseeményt és/vagy traumát. Azt nem igazolta eddig senki, hogy ez minden magyarra átfogó módon és úgyanúgy igaz lett volna, az ellenpéldákat viszont rendre kézlegyintéssel intézik el. Pedig amíg az előbbi nem történik meg, addig az utóbbiak igenis érvényesek, és nem tekinthetők jelentéktelennek.

Áttérve most már az esettanulmányra – a kisebbségi tisztviselők nyelvvizsgájára –, érdemes azzal kezdeni, hogy vajon mit is tudhatunk *Magyar Kisebbségben* megjelent cikkekről? Mindenekelőtt: a lap nem kis részben magyarországi információforrásokból dolgozott, és ha nem is sok, de azért akad olyan korabeli forrásunk, amelyik legalábbis kételyekkel illeti ezek tárgyszerűséget, sőt alkalmanként a ténybeli megalapozottságukat is.

Az első ilyen figyelmeztető jel az lehet, hogy a sajtóban botrányosként tállalt, a magyar kisebbséget sújtó esetek közt akad olyan, amelyikről hivatalos vizsgálat derítette ki, hogy kitaláció. Noha ebből még nem következik, hogy minden ilyen hír megalapozatlan lett volna, azt igenis jelzi: csakis komoly kritikával kezelhetőek a híradások tényként. Ez annál inkább így kellene történnjen, mert arra vonatkozóan is vannak források, hogy a magyarországi, sőt a romániai magyar sajtót valójában egyetlen helyről, a miniszterelnökség álcázott szakpolitikai szervétől, a Népies Irodalmi Társaságtól látták el híryanaggal. Legalábbis ezt állította a szervezet saját tízéves működését értékelő

beszámolójában.² Ez természetesen lehet egyszerű kitaláció (bár nem valószínű, hiszen a társaság valóban kiterjedt sajtófigyelést folytatott, vagyis volt kellő anyaga akár ehhez is), erős túlzás, önlegitimáló beszédmód, leegyszerűsítő fogalmazás (lehet, hogy közvetítettek híreket, de nem működtek központi hírügynökségek stb.), és persze akár a valóságos helyzetnek is megfelelhet, hiszen az így közvetített hírek nagyban megkönnyítették a lapszerkesztők munkáját. Mindenesetre azt biztosan igazolja ez a kijelentés, hogy a budapesti kormányzat szakpolitikusai egyáltalán nem kiegyensúlyozott képet szerettek volna látni a sajtóban, hanem a saját politikai és identitáspolitikai céljaiknak megfelelőt.

Amire egyébként van egy adat a *Magyar Kisebbség* esetében – és ezt Bárdi Nándor is idézi³ –, egy feljegyzés arról, hogy a lapot lényegében Budapesten „cenzúrázták” volna. Az ismertetett eset a csehszlovákiai kisebbségi jogokról szóló publikációkhoz kapcsolódik. Budapest azt sérelmezte, hogy a *Magyar Kisebbség* annak pozitív ismertetésével – Románia számára példaként állítva – aláássa a Csehszlovákia ellen kifejtett magyar propagandát. Az iratok hiányosak, a meglévők alapján Jakabffy Elemér valóban ellenállt annak, hogy az adott kérdésben helyesbítést adjon közre. Hogy a későbbi cenzúrázást engedte-e, különösen azt követően, hogy a lap irányvonalával Budapesten miniszterelnöki értekezleten is foglalkoztak?⁴ Ennek megválaszolásához mindenképp egy tartomelemzésre lenne szükség a későbbi időszakból, amely megmutatná, hogy változott-e Csehszlovákia képe az incidenst követően. Mindenesetre ismét csak Bárdi idézi Jakabffy önéletrását, amelyben elismeri, hogy 1940-ben valóban visszavont egy lapszámot, amit Budapest már nem tartott időszerűnek.⁵ Jakabffy személyisége ezzel együtt számomra is szimpatikus, de a budapesti kormányzat és a kisebbségi lapok közti információs aszimmetria, továbbá a budapesti szakpolitikusok erre vonatkozó, fentebb már említett megjegyzései tükrében nem vetném el a befolyásolás (és kevésbé a cenzúrázás) lehetőségét. Azt pedig az alábbiak bizonyosan igazolják, hogy az MK legalább egy kérdésben – minden

² MNLOL P 1077 Keleti Actio, I. köt. 1-2.

³ Bárdi Nándor: *Othon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Csíkszereda: Pro-Print, 2013. 398–399.

⁴ Uo. 332. 31. lábjegyzet

⁵ Uo. 399.

szociológiai és önismereti igénye ellenére – teljes mértékben igazodott a tabusításhoz.

Ez a jól adatolható példa megmutatja egyfelől azt, hogyan is jelentkezik ez a fajta szemléleti elfogultság akár a *Magyar Kisebbségben*, miért lenne szükség még a megbízhatónak tűnő – statisztikai – kimutatások forráskritikájára is, másfelől pedig azt, hogy miért jelent valóban mást és többletet az, amit feltártam a hagyományos, a *Magyar Kisebbséget* is magában foglaló kisebbségi társadalomleírásokhoz képest. Azt kísérlem meg bemutatni, hogy ha bevonjuk a *Magyar Kisebbségben* a témához kapcsolódóan megjelent írásokat az elemzésbe, akkor azok leginkább megerősítik saját következtetéseimet, elsősorban azt, hogy a magyar kisebbségi nyilvánosságban ez a társadalmi csoport tabusítva volt, a kérdésről pedig csak propagandisztikusan lehetett beszélni. Ebből következően pedig ha csupán ezekhez a szövegekhez fordulunk, semmit nem fogunk megtudni a kisebbségi köztisztviselőkről és állami alkalmazottakról. Illetve amit mégis, például a létszámukat és arányukat egyes területeken, azok rendre alátámasztják azt, amit én ezzel kapcsolatban állítottam: az 1930-as évek közepéig a kisebbségek nagyjából a teljes erdélyi népességen belüli arányuknak megfelelően álltak állami alkalmazásban, ezen belül persze elsősorban a közigazgatás megyei és városi közép- és alsóbb szintjein.

Érdemes azoktól a cikkektől elindulni, amelyeket Bárdi Nándor említ, azaz Kovács Árpád statisztikai kimutatásaitól. Ezen belül is a legfontosabb a megyei köztisztviselők etnikai megoszlása 1936 végén, amit – ha jól értem – Bárdi Nándor úgy értelmez, hogy ellentmondana az én következtetéseimnek. Kezdve talán a legáltalánosabb és leginkább bizonytalan elemmel: az összkép ugyanaz, mint amit én felvázoltam: néhány kisebbségi tisztviselőt találhatunk a közigazgatás magasabb szintjein, és egyre többet, ahogy haladunk lefelé. Persze, a konkrét adatok nem ugyanazok, csakhogy nem is lehetnek. Hiszen Kovács cikke 1936 végén kiadott kimutatásokon alapszik, én viszont arról beszéltem, hogy mi volt a helyzet 1934 végén és 1935 elején, a nyelvvizsgák idején, illetve a későbbi időpontokhoz levéltárakban fellelhető adatokat, listákat használtam. Kovács kimutatásában már benne van az a folyamat, amit én megpróbáltam követni, viszont Kovács nem mond semmit ennek a folyamatnak a *kiindulópontjáról*. Meg lehet persze próbálni

azt, hogy Kovács adataiból visszakövetkeztetünk a két évvel korábbi adatokra, ehhez azonban sem ez a cikk, sem a *Magyar Kisebbség* más írásai nem adnak semmiféle fogódzót. Sőt, az alaposabb elemzés egyenesen arra a következtetésre vezet – mint látni fogjuk –, hogy amennyiben tévedtem a nyelvvizsgák számszerű következményeinek a megítélésében, és a kisebbségi tisztviselők eltávolításának aránya nagyobb volt, mint az általam adott becslések, akkor a harmincas évek közepén a kisebbségi tisztviselők egyenesen felülreprezentáltak voltak a közigazgatás már említett szintjein!

Mert mit is mutat ki pontosan Kovács? Ez az, amit igazából nem lehet tudni, és ezért lenne szükség a hasonló cikkek forráskritikájára is. Először is teljesen tisztázatlan a kisebbségi tisztviselő kategóriája Kovácsnál, aki névelemzéssel és a kimutatásokban szereplő személyekre vonatkozó, ismerőseitől származó felvilágosítások alapján döntötte el, hogy kit tekint kisebbségi tisztviselőnek. Bár a névelemzés sajnos időnként kikerülhetetlen, közismertek ennek a módszernek a veszélyei, azt pedig elképzelni is nehéz, mi lehetett az a felvilágosítás, ami Kovácsot megerősítette egy-egy kérdéses nemzetiségű tisztviselő besorolásában. A névelemzésre ugyan magam is ráfanyalodtam néha, de ebben az esetben szerencsére nem kellett ezzel a módszerrel élnem, hiszen a nyelvvizsgára rendelt tisztviselőket, ha más nem, munkaadójuk egyértelműen kisebbséginek sorolta be. A vizsgázók listája tehát a kisebbségi tisztviselők listája, szemben Kovács bizonytalan besorolásával. Ráadásul ez a lista olyan tisztviselőket is tartalmaz, akiket Kovács nem vett figyelembe, főként a községházakon dolgozókat. Pedig ők is a közigazgatás részei, a megyei igazgatás alárendeltjei.

Csakhow Kovács egy másik szelekciót is elvégzett, ami szintén befolyásolja kimutatása eredményeit: kizárta a mintájából a városi tisztviselőket. Holott – különösen a nagyobb városokban – igen jelentős, olykor százas nagyságrendben dolgoztak kisebbségi alkalmazottak. Erre vonatkozóan sajnos én is csak egyedi eseteket találtam, illetve összesítő adatokat a vizsgára rendelték számáról, ezek alapján azonban éppen a kisebbségi tisztviselők és alkalmazottak arányát nem tudjuk megbecsülni. Az viszont még így is valószínű, hogy a városokban a kisebbségi tisztviselők aránya meghaladta a kisebbségek erdélyi arányszámát. Ennek kizárása a vizsgálatból tehát lefelé módosítja a végeredményt, rosszabbnak tünteti fel a helyzetet, mint amilyen valójában volt.

Ezt csak súlyosbítja, hogy egyébként viszonyítási alapjának, a teljes kisebbségi népességnek a meghatározásakor számba veszi a városi kisebbségi lakosságot is. Tehát, miközben a megyei tisztviselői karon belüli kisebbségi jelenlét arányosságát értékeli, akkor azt a kisebbségiek teljes népességen belüli arányához viszonyítja. Miért probléma ez? Közismert, hogy a nagyvárosi lakosságon belül jóval magasabb volt a kisebbségiek aránya, mint a falusi és kisvárosi lakosságon belül. Az 1930-as népszámlálás adatai alapján Erdély lakosságának 24,9%-a volt magyar nemzetiségű, viszont a falusi lakosságnak csak 20,9%-a. Persze, lehet azzal érvelni, hogy az egész közigazgatáson belül akkor is el kellene érni ezt az arányszámot, hogy a kisebbségiek arányos részvételéről beszélhessünk. Azonban ha ezt automatikusan, minden egyes közigazgatási egységre érvényesnek tekintenénk, akkor az is megfelelné ennek, ha a kisebbségieket súlyosan alulreprezentálják az általuk többségiként lakott területeken, és valamennyire felülreprezentálják ott, ahol viszont nem is élnek. Valóban méltányos lenne, ha a Székelyföldön csak a tisztviselők negyede vagy ötöde lenne magyar? Sokkal inkább érdemes nem a teljes erdélyi képet viszonyítási alapnak tekinteni, hanem csupán annak azt a részét, amelyet az adott közigazgatási szervezet működtet. Megyei közigazgatás esetében a falusi és kisvárosi világot.

Ez ráadásul nem csak játék a számokkal, szociológiai tényezők is erre ösztönöznek. A megyei közép- és alsó szintű tisztviselői kar jelentős része alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezett, köztük csak elvétve akadtak egyetemet végzett tisztviselők, és az ebben a körben szintén nem jelentős arányú bakkalaureátust szerzettek társadalmi háttere is inkább alsó-középosztályi volt. Mellettük pedig számos, csupán elemi vagy néhány középiskolai évet abszolvált, esetleg jegyzői szakiskolát elvégzett alkalmazott működött ezen a szinten. Ők tipikusan inkább éppen ebből a közegből érkezhettek, ami viszont azt is jelentette, hogy a kisebbségi tisztviselők lehetséges rekrutációs bázisát is meghatározta a kisebbségek aránya ezeken a társadalmi csoportokon belül. Ha kevesebb volt a kisebbségi, akkor a méltányos és arányos részvétel mércéjének is lejjebb kell szállnia.

Mindezeket figyelembe véve, az tűnik a megfelelő eljárásnak, amit én magam is követtem a könyvben, azaz hogy nem a teljes népességen belüli arányszámhoz viszonyítunk, hanem a vizsgált megyékben vagy a közigazgatás megfelelő részéhez tartozó

településeken élők nemzetiségi mutatóihoz. Megyei központi tisztviselőket a megye népességével, jegyzőket és községi igazgatást a megyék falusi lakosságával, a városi tisztviselőket a városi népességgel vetjük össze, és csak ezek kombinációit viszonyítjuk a teljes népességhez.

Ha ezt a szűkítést – ha úgy tetszik, Kovács forráskritikáját – elvégezzük, akkor viszont, mint már említettem, Kovács adatai nem mondanak ellent az én következtetéseimnek. Abban a körben, amelyre vonatkozóan én a leginkább konkrét becsléseket fogalmaztam meg, nevezetesen a megyei igazgatás középszintjén és attól lefelé, ide értve a községi tisztviselőket is, Kovács nem végez számításokat. Végez viszont a jegyzőkre és a megyei beosztott tisztviselőkre vonatkozóan is. Az előbbi esetben 13,54, az utóbbiban 12,54% a magyarok általa megadott aránya. Mivel az előbbi csoport számosabb, ezért a kettőt összevonva ez 13% fölötti arányt jelent – 1936 végén. Vagyis akkor, amikor már nagyjából lezajlottak a nyelvvizsgák és az azt követő események, ideértve az elbocsátásokat is. Az utóbbira vonatkozóan én azt mondom, hogy az elbocsátottak aránya a kisebbségi tisztviselőkön belül nem volt magasabb 30%-nál, de az is lehet, hogy csak 15-20%-ot ért el. Ha ezt Kovács adataira alkalmazzuk, akkor azt kapjuk, hogy 30%-os elbocsátási arány esetén 1934 végén 19-20% volt a magyar tisztviselők aránya az általa elemzett körben, 20%-os elbocsátási aránnyal pedig 16,5-17%-ot kapunk. Az előbbi gyakorlatilag megerősíti az én következtetésemet a kisebbségek arányos részvételéről ebben a körben, az utóbbi valóban kisebb, mint a falusi lakosságon belüli kisebbségi arányszám. Csakhogy én azt a kört is figyelembe vettem, amely a Kovács kimutatásába bevont tisztviselői csoportnál alacsonyabb szinten dolgozott – a községekben. Ha erre is igaz az, amit Kovács maga is megállapít, hogy minél lejjebb megyünk a közigazgatásban, annál nagyobb a kisebbségek aránya, akkor akár még a 20%-os leépítés esetén is kimutatható lehet az arányos részvétel a kisebbségek köréből. Viszont, akár csupán Kovács adatait alapul véve, az is világos, hogy amennyiben az eltávolított kisebbségek aránya meghaladta azok 30%-át, akkor ebben a körben 1934 végén a kisebbségek aránya meghaladta a népéségen belüli arányukat.

Ez visszavezet a *Magyar Kisebbség* mint forrás elfogultságához. A kisebbségi tisztviselők kapcsán azt állítom, hogy a magyarországi

és a kisebbségi nyilvánosságban legfeljebb akkor jelentek meg, amikor sérelem érte őket. Ennek a nem csekély létszámú csoportnak a léte egyébként nem volt téma, sőt. A lap digitalizált változatán lefutott keresés 26 tételt ad ki, amelyek tisztviselőket vagy közalkalmazottakat említene. Ebből tizenkettő jelent meg 1935 előtt, a többi tehát már az általam elemzett események alatt vagy után. A tizenkét 1935 előtti írásból öt parlamenti vita vagy politikai beszéd, három román írásokkal folytatott vita, kettő sérelmeket dokumentáló írás, egy politizáló cikk, és egy tekinthető legalább részben politikai és társadalmi programadásnak.⁶ A politikai viták és a parlamenti és egyéb politikai beszédek kivétel nélkül a kisebbségi tisztviselőket ért sérelmekre reagálnak, ahogy a politizáló cikk is. Némelyikből a figyelmes olvasó ugyan rájöhet, hogy Romániában még a harmincas évek közepén is szép számmal voltak kisebbségi tisztviselők és közalkalmazottak, de ezek is úgy keretezik a mondandójukat, hogy a sérelem – vagyis szinte kivétel nélkül a tisztviselők éppen akkor zajló zaklatása, elbocsátása – legyen a téma.⁷ 1935 után pedig a kérdés lényegében csakis a zajló nyelvvizsgák és elbocsátások miatt szerepel a lapban,⁸ még Kovács Árpád cikkei is ezért születtek meg.

⁶ Prohászka László dr.: Gazdálkodjunk az élő nemzeti vagyonnal! *Magyar Kisebbség*, 1929. 23. 861–867.

⁷ Tipikusak az ilyen fordulatok, amelyekben szinte „vörös faroknak” hat a megjegyzés arra vonatkozóan, hogy a magyar tisztviselőket kezdettől fogva sebesen távolították és távolítják el állásukból: „1920. decemberében tehát legfeljebb 14.000 közalkalmazottja volt a román államhatalomnak ezen a területen és bár a magyar tisztviselők meglehetősen energiával távolítottak el állásaikból már a román impérium első évében is [kiemelés tőlem], kétségtelen, hogy legalább is 4000 közülük ekkor meg állásban volt.” (Jakabffy Elemér: Meddő próbálkozások. *Magyar Kisebbség*, 1923. 27.) Az egyetlen, részben társadalmi programadásként értelmezhető írás ugyan valóban pozitívan szól a kisebbségi tisztviselőkről (olykor már szinte dicsőítő hangnemben, pl. „Ez a testület még a maga tagoltságában és töredékében is a legnemesebb közéleti erkölcsöt képviselte a hivatalokban, ahol még a legszerényebb hatáskörű közalkalmazottat is a közjó szolgálatának (és nem a magánérdek kielégítésének) öntudata hatotta át”, lásd Prohászka, 1929. 863.), de annak fő témája is éppen azok lezajlott és tervezett, igazságtalan elbocsátása.

⁸ Az ezekben közölt adatok megbízhatóságával kapcsolatban pedig legalábbis kétségeket ébreszt, ha olyasmire bukkunk, mint a *Magyar Kisebbség* 1935. 15–16. számában (440.) az Országos Magyar Párt kisebbségi szakosztályának ülésén elhangzott hozzászólásokat közlő cikkben. Itt Demeter Béla idézett egy

Tehát a lap, ide értve az 1934–1935-ös nyelvvizsgákat is, pontosan olyan módon foglalkozott velük, ahogy én felvázoltam: csak akkor kerültek szóba a kisebbségi tisztviselők, ha valamilyen sérelem érte őket, és ezt a román kisebbségpolitika bírálataira lehetett felhasználni. Ezen túl a lap nem mutatott érdeklődést az életmódjuk iránt, nem próbálta megbecsülni a számukat, nem foglalkozott a társadalmi háttérükkel, sem pedig a körükben zajló társadalmi változásokkal. (Éppen ezért nem is lehet róluk a nyelvvizsgák előtti időszakból azt a fajta társadalmi-közigazgatási pillanatképet megadni, amit Bárdi Nándor hiányol. Viszont jelezni szeretném, hogy egyébként magam, amikor a kisebbségi tisztviselők számára, közigazgatáson belüli helyzetére és társadalmi háttérére vonatkozó adatokból próbálok következtetéseket levonni, éppen ezt teszem, következtetésem el is olvashatók a munkámban.⁹ Mivel engem az 1935 előtti helyzetük érdekel, semmi hasznát nem veszem az 1936-

hivatalosnak minősülő statisztikát erdélyi városok román, magyar és más kisebbségi tisztviselőiről. Eszerint Aradon 1933-ban 97 tisztviselő közül 67 román, 20 magyar és 10 egyéb, Kolozsváron 82 román mellett 13 magyar és 12 egyéb, Marosvásárhelyen 51 román mellett 25 magyar és 2 egyéb, Temesváron 50 román mellett 7 magyar és 22 egyéb nemzetiségű tisztviselő volt. Ehhez képest egy kimutatás az erdélyi városokban levizsgáztatott tisztviselőkről 1935-ből Kolozsváron 90 sikeresen levizsgázott, 18 bukott és 8 vizsgán nem megjelent tisztviselőt (összesen tehát 116 főt), Temesvárra vonatkozóan pedig 71 bukott tisztviselőt említ. (ANIC Ministerul de Interne, 176/1935, f. 56–59.) Az utóbbi kapcsán azonban joggal feltételezhető, hogy a kimutatás hiányos, mivel csak a vizsgán 1-4 közötti érdemjeggyel megbukott tisztviselőket tartalmazta. Közben azonban a pótvizsgák anyagában található egy 46 nevet tartalmazó lista újrazvizsgáztatott német kisebbségi tisztviselőkről (ők eredetileg biztosan jobb érdemjegyet kaptak a 4-esnél, ez az újrazvizsgáztatás feltétele volt). (ANSJ TM 34/1935 f. 45–49.) Egy másik kimutatásban pedig összesen 224 újrazvizsgáztatott kisebbségi tisztviselő szerepel, nemzetiségi megkülönböztetés nélkül. (Uo. f. 60.) Ez utóbbi minden bizonnyal tartalmazza a már említett 46 német újrazvizsgázót is. Egy másik, 1935. májusi kimutatás az alkalmazásban álló német nemzetiségű tisztviselőkről 31 legalább „subșef de birou” rangban a városházán szolgáló tisztviselőt tartalmaz, összesen pedig 136 nevet, a városi üzemek alkalmazottaival együtt. (Uo. f. 80–85.) Mindezek tükrében kizárt, hogy Demeter Béla számai megfeleltek volna a valóságnak, noha nem kételkedem benne, hogy valóban egy hivatalosnak tűnő statisztikából vette őket – igaz, névelemzéssel. (Lásd Kovács Árpád: Bírák, ügyészek és bírósági egyéb tisztviselők nemzetiségi megoszlása Erdélyben 1934. október 15-én. *Magyar Kisebbség*, 1936. 1. 49–56.)

⁹ Egrý, 2015. 333–336.

os adatoknak, amelyek egyébként nem is segítenek megérteni az 1935 előtti viszonyokat.)

Pedig – és ez az egyik legfontosabb új állításom, ami valóban teljesen eltér a *Magyar Kisebbség* által a kisebbségi közösségről közvetített képtől – a harmincas évek közepéig az állami szolgálat nem csak lehetséges, hanem kifejezetten népszerű karrierpálya volt kisebbségi körökben is. Ezt igazolja a kisebbségi tisztviselőkről összegyűjtött adatok elemzése (mindenekelőtt a szolgálati idő) és néhány, azóta általam fellelt forrás is. A legszemléletesebb talán a Lugoson 1925-ben alapított jegyzőiskola 1929-ig záróvizsgáig eljutott tanulóinak összetétele. A 100 hallgatóból 99-en Erdélyből érkeztek, és ugyancsak 99-en diplomát is kaptak (az egyetlen bukott – egyébként magyar nemzetiségű – diákot puskázáson érték a záróvizsgán). A 100 főből – névelemzés és a születési hely alapján – 33 és 38 fő között lehettek a kisebbségek. Ismét csak figyelembe véve, hogy a jegyzőiskola elsősorban nem a városi lakosság számára volt keresett karrierpálya, ez az arány lényegében megfelel a kisebbségek Erdélyen belüli arányszámának. A kisebbségi hallgatók pedig rendre fiatalabbak voltak román társaiknál, már részben Romániában felnőve választották a közalkalmazotti pályát. Aminek egyébként még egy furcsa és a magyar kisebbség helyzete szempontjából egyáltalán nem mellékes következménye is volt. Az átlagosan jóval idősebb román jegyzőtanulók jelentős része már 1918 előtt elvégezte az elemi és részben középfokú iskoláit, vagyis nagy valószínűséggel elég jól beszélt magyarul. Csak viszonylag későn – és nem az impériumváltás hevületében – váltott a közigazgatási pályára, így arra is képes lehetett – természetesen egyéni diszpozíciójától is függően – hogy későbbi alkalmazása során maga is működtesse azt a fajta nyelvhasználati kompromisszumot, amelyre munkámban is több adat található, és amelyet én gyakorisága miatt tipikusnak vélek. Ez román nyelvű közigazgatási írásbeliségből és egyidejűleg magyar nyelvű szóbeli ügyintézésből állt, aminek természetesen csak kevés és áttételes nyoma maradt, viszont mégis csak könnyített az érintett magyar lakosság helyzetén.

Mindenesetre, amikor 1933 után a kisebbségi tisztviselők hirtelen újra szóba kerülnek a *Magyar Kisebbség* lapjain, akkor is ambivalens szövegek jelennek meg róluk. (Igaz, ezek gyakran politikusi beszédek és nem elemzések voltak, de ez megint csak érzékelteti a szerkesztők hozzáállását.) Ezek a szövegek lényegében

úgy ábrázolják ezt a csoportot, mint ami éppen megszűnt, arra kísérletet sem tesznek, hogy elmagyarázzák, miként éltek túl 15 éven át, hogy egyébként – ha csak a *Magyar Kisebbség* írásaiból tájékozódunk – folyamatosan csak diszkriminálták és elbocsátották őket. Mindez persze azzal is összefügg, hogy már a nyelvvizsgák idején sem tudnak összesített adatokkal szolgálni sem a kisebbségi tisztviselők számáról (Kovács kimutatásai valójában nagyon szelektívek). Így aztán ekkor is csak példálózhatnak, kiragadott eseteket mutatnak be, és nem írják le a folyamatot és az eseményeket a maguk teljességében. Azt pedig nem egyszerűen elhallgatják, hogy a román államon belül is voltak, akik a kisebbségi tisztviselők pártjára álltak, hanem még valótlanságokat is terjesztettek, például azt, hogy egyetlen elbocsátott közalkalmazott által indított per sem lett volna sikeres.

Mindezek tükrében a *Magyar Kisebbség* biztosan nem az a fórum, amelynek írásai a maga teljes valóságában mutatnák be a kisebbségi közösséget, biztosan nem elfogultságoktól mentes, biztosan nem teljes mértékben szakszerű. Ennek tükrében pedig az a kritika is erősen túlzó, hogy a lap írásaira hivatkozás nélkül nem születhet megfelelő minőségű mű. Azt gondolom, hogy amit a folyóirat alapján a magyar kisebbségről tudni lehet, azt az eddigi szakirodalom jórészt fel is dolgozta és be is építette. Ahhoz, hogy újat is megtudjunk, éppenséggel a lap kritikáján és új források feltárásán keresztül vezet az út.

Felhasznált irodalom

- Benko, Juraj: The State and Its People. The Political Socialisation of the Slovak Population after the Creation of the Czechoslovak Republic. In: Hudek, Adam (ed.): *Overcoming the Old Borders. Beyond the Paradigm of Slovak National History*. Bratislava: Institute of History of Slovak Academy of Sciences, 2013, 71–84.
- Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Csíkszereda: Pro-Print, 2013. 398–399.
- Bjork, James E.: „Neither German nor a Pole”. *Catholicism and National Indifference in a Central European Borderland*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2008.

Dragostinova, Teodora: Speaking national. Nationalizing the Greeks of Bulgaria 1900–1939. *Slavic Review*, (67.) 2008/1 154–181.

Egry Gábor: Hová lettek az erdélyiek? Az erdélyi identitás változásai, 1938–1948. In: Bódy Zsombor – Horváth Sándor (szerk.): *1944/1945: Társadalom a háborúban: Folytonosság és változás Magyarországon*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2015. 271–288.

Erdeljac, Filip: Between Nationalism and Indifference: Non-Elite Engagements with Nationalism in Interwar Yugoslavia. Bemutatva és megvitatva a „The concept of 'national indifference' and its potential to nations and nationalism research” című workshopon, 2016. szeptember 5-6-án Prágában

Jakabffy Elemér: Meddő próbálkozások. *Magyar Kisebbség*, 1923. 27.) Kovács Árpád: Bírák, ügyészek és bírósági egyéb tisztviselők nemzetiségi megoszlása Erdélyben 1934. október 15-én. *Magyar Kisebbség*, 1936. 1. 49-56.

Kovács Éva: Trianon, avagy „traumatikus fordulat” a magyar történetírásban. *Korall*, 2015/1. 82–107.

Laczó Ferenc: Múlik, de nem telik: Történetfilozófiai eszmefuttatás a haladás romjain. *Múltunk*, 2014/1. 4–18.

Mannová, Elena: „... de most már jó szlovák”. A nemzeti identitás variációi két dél-szlovákiai kisváros egyesületi életében, 1918–1938. *Regio*, 2000/4. 94–103.

Mannová, Elena: „Sie wollen keine Loyalität lernen!“ Identitätsdiskurse und lokale Lebenswelten in der Südslowakei 1918–1938. In: Haslinger, Peter– Puttkamer, Joachim von (Hrsg.): *Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918–1941*. München: Oldenbourg, 2007, 45–67.;

Mannová, Elena: Von Maria Theresia zum Schönen Náci. Kollektive Gedächtnisse und Denkmalkultur in Bratislava. In: Jaworski, Rudolf – Stachel, Peter (Hrsg.): *Die Besetzung des öffentlichen Raumes. Politische Plätze, Denkmäler und Straßennamen in europäischen Vergleich*. Berlin: Frank und Tinne, 2007, 203–216.

- Mannová, Elena: Schutzvereine, Behörden und Lokalpresse – ihr Einfluss auf das interethnische Klima der Südslowakei 1920–1938. In: Haslinger, Peter (Hrsg.): *Schutzvereine in Ostmitteleuropa. Vereiensewesen, Sprachkonflikte und Dynamiker nationaler Mobilisierung 1860–1939*. Marburg: Verlag Herder Institut, 2009, 245–268.
- Michela, Miroslav: „A home should be home to all its sons”: cultural representations of the saint Stephen in Slovakia during the interwar period. In: Hudek, Adam et al (ed.): *Overcoming the Old Borders. Beyond the Paradigm of Slovak National History*. Bratislava: Institute of History of Slovak Academy of Sciences, 2013. 97–110.
- Mylonas, Harris: *The Politics of Nation Building. Making Conationals, Refugees and Minorities*. Cambridge–New York: Cambridge University Press, 2012.
- Prohászka László dr.: Gazdálkodjunk az élő nemzeti vagyonnal! *Magyar Kisebbség*, 1929. 23. 861–867.
- Zombory Máté: A tanú elhallgattatása és a történelem visszatérése: A kulturális traumaelmélet kudarca. *Szociológiai Szemle*, 2017/2. 23–40.

VITA A CIGÁNYSÁG JÖVŐJÉT MEGHATÁROZÓ FOLYAMATOKRÓL

DOI: 10.17355/rkkpt.v26i2.217

NAGY PÁL*

A jövő elkezdődött, a múlt nem ért véget – történeti felvetések Forray Katalin és Orsós Anna írása nyomán

Bevezetés

A romákról zajló diskurzusok időről időre felerősödnek, a politikai-ideológiai mezőben, a közéletben és a tudományos kutatásokban is. Néhány éve ez európai léptékben is jelentkezik, és szerzők sokasága igyekszik újragondolni a romák helyzetét, kultúráját, az előttük álló távlatokat. A nemzetközi szintén meghatározó Marushiakova és Popov, az általuk szerkesztett, Donald Kenrick emlékére megjelentetett kötetben¹ három tanulmányt is szántak alapvető problémák áttekintésére: roma kultúra és politika, a roma kultúra problémái és kihívásai, no meg a már évtizedes kérdés: *who are roma, who are the gypsies?* Korábban külön foglalkoztak a „gypsy studies” módszertanával,² a szociális inklúzió európai léptékű politikai összefüggéseivel,³ valamint az identitással és a nyelvvel.⁴

* A szerző történész a Miskolci Egyetem Tudásközpontjának munkatársa, nagy.szie@gmail.com.

¹ Marushiakova, E. – Popov, V. (ed.): *Roma Culture: Myths and Realities*. Series editors: Kyuchukov, Hristo –a Hancock, Ian. Munich, Lincom Academic Publisher, 2016. Roma Series, Volume 3. In Memoriam Donald Kenrick (1929-2015).

² Marushiakova, E. – Popov, V.: *Between Exoticization and Marginalization*. Current problems of Gypsy Studies. *Behemoth – A Journal on Civilization*, 2011. 1.

³ Marushiakova, E. – Popov, V.: *European Policies for Social Inclusion of Roma: Catch 22? Social Inclusion*, 2015, Volume 3, 19–31.

A hazai szakirodalomban is sorra születnek írások a romák érdekképviseléről, politikai szerveződéséről, esélyegyenlőségéről. Legutóbb Tamás Gáspár Miklós publicisztikája⁵ váltott ki vitákat, főként szociológusok körében, amely jól mutatta a romákkal kapcsolatban napjainkban felmerülő egyik legerősebb értelmiségi dilemmát: láthatóan meg vannak zavarodva a kutatók, mert teljes szolidaritást és feltétel nélküli pozitív elfogadást akarnak mutatni a romák felé, miközben nem értenek egyet a romák törekvéseinek etnicista, nacionalista, populista irányba fordulásával, maradnának az osztályalapú, emancipációs értelmezésnél. A tudományos újragondolások közül Ladányi János és Szelényi Iván írását⁶ emelném ki, amely a strukturalista elméletet viszi tovább az újraszortosítás szempontjából, történeti áttekintéssel a kirekesztődés 20. századi változatairól.

Az áttekintés és a jövőbeni lehetséges alternatívák felmérésének szándékával született Forray Katalin és Orsós Anna *Roma jövő Magyarországon* című írása is.⁷ Történeti, nyelvi áttekintés után a jövőképeket vizsgálják, és felvázolják a romák két lehetséges útját. A két szerző álláspontját tekinthetjük a PTE BTK Romológia és Nevelésszociológia Tanszéke koncepciójának is. Ez a tanszék ma kétségtelenül a romológia legfontosabb és legkiterjedtebb tevékenységet folytató felsőoktatási műhelye. Romológia tanszék máshol is van már, de szak csak náluk, és erősen meghatározzák, befolyásolják sokak véleményét, tudását, akik cigányokkal foglalkoznak, vagy valamilyen módon tanítanak, beszélnek romákkal kapcsolatos kérdésekről. Nem szándékom Forray és Orsós írását direkt kritizálni, nem akarok öncélúan vitatkozni. A tanszék egykori óraadó tanáraként a szaktörténész szempontjából fogalmazom meg észrevételeimet, mára széleskörű forráskutatási és forráskritikai

⁴ Kamusella, T. – Nomachi, M. – Gibson, C. (ed.): *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders*. New York: Palgrave Macmillan, 2016.

⁵ Tamás Gáspár Miklós: A lényegről. 2017. január 14. http://kettosmerce.blog.hu/2017/01/14/tgm_a_lenyegrol (Utolsó letöltés: 2018. június 5.)

⁶ Ladányi János – Szelényi Iván: Alsókasztosodás. *Élet és Irodalom*, 2014. szeptember 19.

⁷ Forray Katalin – Orsós Anna: Roma jövő Magyarországon. *Educatio*, 2016/4. 516–526.

tapasztalataim alapján, leginkább a történeti kép árnyalásának szándékával.

Történeti kérdések

A roma, cigány népesség története című résznél rögtön felmerül egy látszólag talán sokak számára szükségtelen kérdés: valóban van-e cigány történelem, legalábbis van-e külön, önálló és egységes történelme a romáknak/cigányoknak? Valójában nincs. Az, amit cigány történelemnek nevezünk, olyan konstrukció, amit úgy hozunk létre, hogy a cigányok múltjára vonatkozó adatokat, vagy amit cigányokra vonatkozóan vélünk, valamilyen rendező elv szerint egymás mellé helyezünk és következtetéseket vonunk le belőlük. Ez a cigány történelem azonban nem egy másik, a magyarral vagy az európaival szemben álló, külön történelem, hanem annak része. A cigányok múltja a magyaroknak is a történelme, a magyaroké pedig a cigányoké is, már amennyiben így tesszük fel kérdéseinket és van ennek értelme.

Három alapvető szemléleti, módszertani probléma is megjelenik a „cigány történelem” definiálásában és értelmezésében: 1. A szélesebb magyarországi és európai történeti kontextus szükségessége, vagy éppenséggel hiánya. 2. A cigányok egységes népként való értelmezése. 3. A cigányok múltjának etnicizálása. A cigányok múltjáról való különféle viták egyik alapvető kérdése, hogyan jönnek létre az e múltra vonatkozó ismeretek, és helyes út-e a jelenből visszafelé értelmezni azt, amit cigány történelemnek szoktunk nevezni. Nem bocsátkozhatom ebben az írásban történetelméleti kérdések kifejtésébe, csak utalok a historizáló, etnicizáló szemléletet bíráló korábbi tanulmányomra.⁸ Osztozva Forray Katalin és Orsós Anna véleményével, hogy indokolt a cigányokról külön beszélni, a történelemértelmezési felvetéseimet nem általánosan, hanem az evidenciaként megfogalmazott, konkrét kijelentéseikhez viszonyítva viszem tovább.

⁸ Nagy Pál: Ki beszél itt cigány történelemről? In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapirodalmk a hazai cigány, roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához*. Pécs: PTE, BTK, Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 2015. 50–127.

Nem világos teljesen, mit értenek azon, hogy a cigányság jellegzetes csoport volt. Az volt, de pontosan miért és miben? Demográfiai arányban? A gazdaságban és a társadalomban elfoglalt pozíciókban, vagy éppen azok hiányában? Kulturális különösségben? Még képlékenyebb annak értelmezése, hogy a Balkánon a cigányság inkább jellegzetes csoport lehetett Magyar-országhoz képest. Ebben a viszonyításban Fraser és Crowe⁹ megközelítésére kérdeznek rá, amivel magam is egyetértek, de saját álláspontjukban is megjelenik néhány olyan momentum, aminek az értelmére nekem kell rákérdezni, kiegészítést tennem. Fraser és Crowe nem ismerték eléggé a Balkán és a Kárpát-medence cigány népességének múltját, főleg pedig nem ismerték eléggé az itteni országok történelmét, csak a cigányokra vonatkozó történeti fragmentumokat, amelyeket nem helyeztek megfelelő történeti kontextusba. Az, hogy melyik térségben volt jobban jellegzetes csoport a cigányság, szerintem nem fontos kérdés, ha mégis, akkor mindkettőben, csak másképpen. Nem ez a lényeg, hanem a középkori és koraujkori társadalmi berendezkedés eltérő változatai és ennek eltérő hatásai azokra, akik cigányok voltak, vagy annak számítottak. Crowe észrevette valamelyest ezt a különbséget, de nem látta át a társadalmi folyamatokat, illetve a Balkán és a Kárpát-medence közötti migrációt és az ezzel összefüggő etnikai átalakulásokat. Ha jellegzetességekről beszélünk, akkor azt mondanám, hogy a csoportok „szállították” ezeket, de ezzel együtt a jellegzetességek át is változtak. Ez a két térség történelmének és népi kultúrájának egészében értelmezhető, nem csak önmagában a cigányokra.

A jellegzetességekre irányuló kérdéskörben két olyan megállapítás van, amiket másképpen látok.

Az a megfogalmazás, mely szerint „*a Balkánról észak és nyugat felé költözködő népesség*” volt a cigányság,¹⁰ azt sugallja, mintha az összes cigány egyetlen, egységes és azonosan cselekvő entitást alkotott volna. Az elmúlt évek kutatásai alapján ezt az értelmezést át kell gondolni. Önmagában kérdéses, hogy minden cigány valóban jött volna valahonnan. Nem kerülhető meg annak lehetősége, hogy a cigány népesség egy része a nem cigány népesség lesüllyedésével

⁹ Fraser, Angus: *A cigányok*. Budapest: Osiris Kiadó, 1996.; Crowe, D. – Kolsti, J. (ed.): *The Gypsies of Eastern Europe*. New York – London, 1991.

¹⁰ Forray – Orsós, 2016. 516.

jött létre és a „cigánnyá” válásnak ez a módja végigkíséri ennek a népességnek a történetét évszázadokon át. Az viszont teljesen biztos, hogy ez a népesség nem volt egységes, csoportjainak mozgása nem volt azonos térben és időben. Továbbá, a Balkán és a Kárpát-medence közötti viszonylatban nem tudatos, tervszerű költözésről beszélhetünk, hanem többnyire a román fejedelemségekből Magyarországra történő szökésekről. Természetesen nem vonom kétségbe, hogy Nyugat-Európába is vándoroltak be cigányok, de a hagyományos vándorlásos koncepciót ma már nem tartom általános, tudományos evidenciának.

A másik megállapítás az 1893-as összeíráshoz kapcsolódva, hogy a korábbi összeírások kisebb merítésűek voltak. Ez csupán egy rövid kitétel, de fontos és pontosítani szükséges. Pontatlan az a summás kijelentés is, hogy a 18. század végén már tudományos elemzés készült az erdélyi cigányokról. Valószínűleg Augustini ab Hortisra gondolnak, akinek valóban az első modern tudományos összefoglalást köszönhetjük, de az nem csak Erdélyről szól. Nézzük meg közelebbről az összeírásokat! Az 1893 előtti országos cigányösszeírások nem voltak kisebb merítésűek az 1893-asnál, nem ez az érdemleges különbség. 1768 és 1893 között öt országos cigányösszeírás történt, ezeket végre is hajtották, csak nincsenek kellően feltárva és feldolgozva. Három az ún. feudális kori összeírások típusába tartozik, helytartótanácsi rendeletre készültek: 1768-ban, 1794-ben és 1837-ben.¹¹ Másik kettőre már a rendszeres modern népszámlálások időszakában került sor belügyminisztériumi rendeletre: 1853/54-ben és 1873-ban.¹² Erdélyben 1781-ben volt az egész főkormányzóságra vonatkozó összeírás.¹³ Az 1893-as abban

¹¹ Nagy Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Kaposvár: Kiadja a Társadalomtudományi Tanszék gondozásában a Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója. 1998.

¹² Váradi János: *A cigány népesség a történeti Magyarország polgári korszakában*. Pécs: Phd értekezés. 2014.

<http://www.idi.btk.pte.hu/dokumentumok/disszertaciok/varadijanosphd.pdf>
(Utolsó letöltés: 2018. június 5.)

¹³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára F 46. Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak, Gubernium Transylvanicum (In Politicis). Nro. 1781/2561, 1781/4868.

Az összeírás elrendeléséről és végrehajtásáról l. *Kolozsvár cigány népessége II. József korában* c. cikkemet. <https://erdelyikronika.net/2017/11/kolozsvar-cigany-nepessege-ii-jozsef-koraban/> (Utolsó letöltés: 2018. június 5.)

különbözik a korábbiaktól, hogy tudományos előkészítéssel, tudományos intézmény részvételével történt, és a nyelvről egyik korábbi sem nyújt olyan adatokat, mint ez. Továbbá, ez az egyetlen olyan, aminek az adatait feldolgozták és kiadták.

Az említett összeírások tartalmaznak ugyanolyan adatfajtákat, mint az 1893-as, felmérhető belőlük a területi eloszlás, a vándorlás és a letelepedettség, a jogi helyzet, a foglalkozási, vallási, vagyoni tagolódás, a kormegoszlás, a családszerkezet, stb. Az egyes conscriptiok hasonló adatfajtaiból pedig megrajzolható egy másfél száz évre nyúló idősor. Ennek elvégzése szerintem a történeti kutatás egyik legnagyobb és legfontosabb feladata. Jómagam néhány éve ezen dolgozom, néhány összeírást pedig forráskiadványban tettem közzé.¹⁴

A cigányok magyarországi jelentőségének illusztrálásában egy másik kétsoros meghatározáson is megakadtam, mert meglepő, sőt, nem is értem miért írták ezt le Forray Katalinék. Úgy gondolják, hogy a cigányok zenéje az autentikus cigány népzene „*egyfajta továbbfejlesztése*”, ami „*magyar népzeneének számított a reformkor óta*”.¹⁵ Itt is több probléma sűrűsödik egybe és szerintem pontatlansághoz vezet. Ebben a meghatározásban megjelenik a tanulmány hangvételére több helyen is jellemző tületnicizálás, bár finom visszafogottsággal és intelligensen.

A cigány csoportok autentikus népzeneje és a szolgáltató zene (azaz cigányzene) ismereteim szerint két különböző dolog. Bartók Béla, Sárosi Bálint és Kovalcsik Katalin ezt egyértelműen tisztázták. Helyére került Liszt Ferencnek az a téves elképzelése is, hogy a cigányzene valamiféle etnikus cigány zene lenne. Az a megállapítás, hogy a cigányok zenéje (a cigányzene kifejezést szerzőink kerülik) „*magyar népzeneének számított a reformkor óta*”,¹⁶ talán túl kategorikus. Elég fellapoznunk a Magyar Néprajzi Lexikon „*cigányzene*” és „*hangszeres népzene*” szócikkeit.¹⁷ A cigányzene

¹⁴ Nagy Pál: *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758–1999)*. Gödöllő: Emberi Erőforrások Fejlesztése Alapítvány. 2011.

¹⁵ Forray – Orsós, 2016. 516.

¹⁶ Forray – Orsós, 2016. 516.

¹⁷ A szócikkek elérhetők: Magyar Néprajzi Lexikon.

<http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-1130.html>, és

<http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/2-1064.html> (Utolsó letöltés: 2018. június 5.)

főként városi cigányzenészek által játszott zene. „Ez a zene azonban nem cigány (s ezért szigorúan megkülönböztetendő a *cigány népzene*től¹⁸), hanem zömében a 19. században keletkezett magyar népies műzene.” A közönség igényeihez alkalmazkodó cigányzenészeknek a hangszeres népzene megőrzésében is fontos szerepe volt, az amatőr vagy legfeljebb félhivatásos paraszt muzsikások mellett, majd a népi hangszereken játszó parasztok számának megcsappanása után. Ez a hangszeres népzene sem cigány etnikus népzene, hanem magyar népi hangszeres hagyomány. Azaz a cigányok játszottak/játszhattak magyar népzene is, nem csak olyat, ami nem volt az, de annak számított. A cigány népzene pedig mindezekről teljesen független, ahogy azt Kovalcsik Katalin több tanulmányából ismerjük.¹⁹

Az a cigányzene, ami a reformkortól bontakozott ki (illetve mindenki azt hiszi, hogy akkortól) nem tekinthető tehát a cigány népzene továbbfejlesztésének. A szolgáltató zenélés elterjedése pedig nem kapcsolható direkt egy időponthoz, időszakhoz, hanem folyamat, ami a 17. században indult és összefüggött a reformáció elterjedésével. A szórakoztatást, a szórakoztató zenélést egész Európában, Magyarországon pedig különösen, tisztességes, erkölcsös emberhez méltatlan foglalkozásnak tartották és lenézték évszázadokig. A 17. században a protestáns etikának és a cigányokra a céhek gazdasági nyomása miatt nehezedő foglalkozásváltási kényszernek a hatására kezdődött a cigányok bekapcsolódása a szórakoztató zenélésbe és a hangszeres magyar népzene továbbörökítésébe.²⁰ A 18. században már megalakultak cigánybandák. Több, mint évszázadnyi formaváltozások után a reformkorban a szolgáltató zene átalakult, kiterjedt, magasabb státuszba emelkedett, a folyamatban művelődéstörténeti fordulópontot idézve elő, miközben erősen differenciálódott is az a réteg, amely művelte. A 19. század közepén a Viktória királynő előtt muzsikáló Rácz Pali

¹⁸ Kiemelés a Magyar Néprajzi Lexikon eredeti szócikkében.

¹⁹ Kovalcsik Katalin: Szlovákiai oláh-cigány népdalok. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1985. és Kovalcsik Katalin: A beás cigányok népzenei hagyományai. In: Barna Gábor – Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány néprajzi tanulmányok I. Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében a 18-19. században*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 1993.

²⁰ Nagy, 1998.

zenekara és a falusi, gatyás cigányok bandái között áthidalhatatlan távolság volt. Az éles különbség a korabeli képi ábrázolásokon is megjelenik.

Falusi cigányzenészek, 1854 k.

Rácz Pali zenekara Londonban, 1874.

Évek óta nem értem, hogy a nem történész, történeti kutatást ténylegesen nem végző szerzők miért korlátozzák a magyarországi cigányok történetét a 19. század végére és a 20. századra. Így elveszik maguktól a hosszú időtartamú történeti perspektívát, amelyben az aktuális jelenhez vezető folyamatok és változások reálisabban lennének felmérhetők és történeti fragmentumokból álló konstrukciókat jelenítenek meg történeti egészként. A „cigány népesség története” címet viselő részben a valóban történetinek tekinthető okfejtés három-négy bekezdésre korlátozódik, amiben a 19. század vége és a 20. század eleje a domináns. A 19. század utolsó harmada valóban vízválasztó, magam is úgy írtam le, mint az együttélés feltételeit megváltoztató időszakot.²¹ A magyarországi cigányok történetében azonban az első olyan időszak, amely átrendezte a cigányok helyzetét, a 17. század volt, több folyamat

²¹ Nagy Pál: Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15–20. században. In: *Romák a történelemtanításban. Történelemtanárok 17. Országos Konferenciája* 2007. október 13-14. Budapest: Történelem Tanárok Egylete, 2008. 35–50.

akkor kezdődött el. Például akkor lett visszatérő kihívása a cigányok életének a foglalkozás- és életmódváltási kényszer is, amely ismétlődik napjainkig. Ugyanakkor a 19. század végén nem történt mindenben akkora horderejű változás, hogy azt klisészerűen ehhez az időszakhoz lehetne kötni.²²

A „cigány népesség története” nem csak kronológiai szempontból van Prokrusztész-ágyba szorítva. Ezt mondhatjuk arról is, amit Forray és Orsós történeti szempontból fontosnak tart. Sok más szerzőhöz hasonlóan dominánsan ők is az üldözéstörténeti narratívát követik, és a cigányokkal szembeni intézkedések néhány elemét emelik ki. Ily módon egyoldalú, beszűkített történeti kép jön létre. Az ő logikájuk szerint a cigányok államszocializmus alatti története nem egyéb, mint „*cigányellenes akciók*” sorozata, melynek példájaként a „*tetvetlenítést*” említik.²³ Jellegetes mintája ez annak a múltszemléletnek, amely olyan jelenségeket, amelyek nem csak cigányokat érintettek, illetve nem érintették a cigány népesség összességét, a történeti összefüggésekből és a korabeli társadalmi és politikai környezetből kiragadva, általános cigányellenességgként értelmez, alig fordítva figyelmet arra, ami szembe helyezhető ezzel, vagy ha igen, akkor abban is „*kényszert*” lát. A cigányok munkához juttatásáról van konkrétan szó, ezt sem lehet a korszak gazdasági meghatározottságaitól elválasztva értelmezni.

A legtöbb észrevételem a történeti áttekintés második bekezdéséhez kapcsolódik, különösen a 19. századra és a 20. század első felére vonatkozó kategorikus kijelentésekről. „*A cigányság nagyobb létszámú csoportjai a 20. század elején vándoroltak*” kijelentés úgy hangzik, mintha a cigány népesség zöme vándorló lett volna.²⁴ A cigányok többsége a 20. század elején nem vándorolt, akik valóban vándorcigánynak számítottak, területileg behatárolható térben tették ezt (főként Krassó-Szörény vármegyében), csoportjaik pedig nem voltak nagy létszámúak. Utalnom kell itt az 1893-as összeírás vonatkozó adataira. Az 1860-as évektől mintegy három évtizeden át a korabeli források az ún. kóborcigányok számát 15

²² Majtényi György: *Állami segítség vagy erőszakos asszimiláció? Az 1945 utáni roma történelem forrásairól és értelmezéséről. Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene*. Pécs: Felelős szerkesztő: Márfi Attila, társszerkesztő: Dr. Kosztics István. 2005. 121–132.

²³ Forray – Orsós, 2016. 517.

²⁴ Forray – Orsós, 2016. 516–517.

ezerre tették. 1893-ban a vándorcigányként kimutatottak száma nem érte el a 10 ezret, a teljes cigány népességnek ez alig haladta meg a 3 %-át.²⁵ A 20. század elején volt élénkülés a migrációban, ezért is akartak új összeírást 1909-ben,²⁶ de a fő tendencia, amit az 1893-as felmérés is mutat, nem változott. A cigány népesség a falvak és a gazdavárosok peremén élt, valamint a nagyvárosok nyomortelepein (például Érsekújvár-Péró). Erre Forray Katalin és Orsós Anna is utal részletesen egy félmondatban, de ez nem kap kellő hangsúlyt.

Annak a tendenciának a leírásával, amit a 19. század végén az iparosodás és némely csoportoknak a modernizációból történt kirekesztődése jelentett, nincs vitám. A társadalmi távolságok növekedéséről viszont hasonlóan árnyaltabb a véleményem, mint a zenéről, különösen arról, hogy mikor és miként vált ez feltűnővé. Az iparosodás hatására, no meg a népességmozgások és a társadalmi szerkezet átalakulásának hatására a távolság valóban nőtt a 19. század végén a cigány és nem cigány népesség között is, de ez egyrészt nem etnikai folyamat volt csak, másrészt nem ekkor kezdődött, nem ekkor vált láthatóvá. Az a folyamat, amibe ez illeszkedik, szintén a 17. században kezdődött, a cigányok és nemcigányok közötti távolságot is akkor érzékelték először, majd a 18. században. A Mária Terézia és II. József uralkodása alatti regulációs politikának az elsődleges célja éppen a távolság csökkentése volt (az asszimilációs politika pedig az eszköze). A távolság növekedése folyamatos volt és mindig összefüggött a magyarországi társadalom egészének változásaival, különösen később, a két világháború között. A 17. és 19. század között befolyásolták a népességnek a Kárpát-medence és a Balkán viszonylatában, időnként pedig nagyobb földrajzi léptékben bekövetkező átrendeződései.²⁷

Nem mondanám hogy a 19. század vége előtt „*inkább csak a saját nyelvüket beszélő, zárt vándorcigány közösségekre irányult figyelem*”.²⁸ Sokan csak ezt hiszik, mert az erre vonatkozó néhány szórványos adatot ismerik, a történeti forrásokat és szakirodalmat

²⁵ A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. Budapest: szerk. és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. 1895. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új folyam. IX. köt.

²⁶ Nagy, 2011. 191–197.

²⁷ Nagy, 2015.

²⁸ Forray – Orsós, 2016. 516.

nem. Valójában azonban egészen más aspektusai is felmerültek már jóval előbb a cigányokkal kapcsolatos problémáknak.²⁹ Akár az országgyűlési törvényalkotást és bizottsági munkálatokat, akár a kormányzati politikát, akár a helyhatósági szabályrendeleteket nézzük, jóval a 19. század vége előtt felmerültek a cigányok helyzetének általános rendezési elvei és különféle elképzelések a megoldásra.³⁰ Továbbá, a forrásokban cigánynak nevezett csoportok, amelyek vándoroltak, pontosabban helyet változtattak és megélhetésüket keresték, nem feltétlenül beszéltek cigány nyelven. Ezt a személyleírások³¹ és az erdélyi történeti demográfiai források egyértelműen mutatják.³² Azt sem értem, miért gondolják, hogy a szóban forgó közösségek zártak lettek volna. A forrásokból (így a peres iratokból) azt is meg lehet állapítani már a koraűjkortól, hogy a vándorcigányok keveredtek nem cigány marginális rétegekkel.

A modernizációs dilemma határozottan megjelent már a reformkori vármegyei politikában (például Torna és Tolna vármegye), és nem csak a vándorcigányokkal kapcsolatban. Itt kénytelen vagyok saját kutatásaimra utalni.³³ Az 1850-es évektől (a jobbágyfelszabadítás hatásai, földnélküliség) különféle városokban visszatérően foglalkoztak a peremterületek nyomortelepeivel, az ottani szegénységgel, a lakhatás szörnyűséges körülményeivel. Éppen azért, mert az, amit Forray és Orsós a 19. század végéhez köt, már évtizedekkel előbb is létezett. Példaként említem Szentest, ahol a városi tanács az 1850-es évek elején a panaszt benyújtó cigányok sanyarú helyzetével foglalkozott. A jelenség mögött az a társadalmi

²⁹ Varga J. János: Fürsorglicher Gutsherr, fürsorglicher Staat. Zigeuner in Westtransdanubien im 17. –18. Jahrhundert. In: Kropf, Rudolf – Polster, Gert (Hg.): *Die Volksgruppe der Roma und Sinti bis 1938*. Eisenstadt: Redaktion: Evelyn Fertl, 2016. 89–100.

³⁰ Nagy, 1998.; Varga, 2016.; Soós István: Assimilation oder Integration? Staatliche und administrative Versuche zur gesellschaftlichen Einfügung der Roma im Königreich Ungarn (18. –19. Jahrhundert). In: Kropf, Rudolf – Polster, Gert (Hg.): *Die Volksgruppe der Roma und Sinti bis 1938*. Eisenstadt: Redaktion: Evelyn Fertl, 2016. 101–121.

³¹ Nagy, 2011. 72–79.

³² Miskolczy Ambrus – Varga E. Árpád: *Jozefinizmus Tündérországban*. Budapest: Tarsoly Kiadó, 2013.

³³ Nagy Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Kaposvár: kiadja a Társadalomtudományi Tanszék gondozásában a Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója, 1998.

folyamat húzódott, amely cigányok és elnyomorodott nemcigányok alsókasztosodásához és putrinegyedekbe húzódásához vezetett. A hazai szakirodalom³⁴ a 20. század elején figyelt fel erre, de jóval hamarabb kezdődött. Ladányi és Szelényi ennek csenyétei változatát írták le.³⁵ A 19. század végén, a 20. század elején a liberális állameszmével összekapcsolódva merült fel, hogy a cigányok helyzete rendezhető-e az emberi jogaikba való beavatkozás nélkül? Ez sem csak a vándorcigányokról szólt.

Két dolgot annak belátása mellett is hiányolok a 19. század végi, különösen pedig a 20. század első felére vonatkozó felvetéseknél, hogy a stílus és a műfaj nyilván feszes szöveget igényelt. Mindkettő az általánosabb történeti kontextus hiányának része. Néhány gondolattal visszatérek ehhez, mert a tanulmány több megállapításánál is megismételhetném. Az egyik: nem kap elég hangsúlyt, hogy cigánnyá válhattak olyan emberek a lesüllyedés, a deklasszáció révén, akik nem születtek cigánynak. Mások pedig, akik cigánynak születtek, mobilitás révén megszűntek cigánynak lenni. A másik: az előzőből adódóan a cigányokra vonatkozó intézkedések nem érthetők meg elszigetelten, példának említem a cselédekre vonatkozó rabszolgatörvényt (1897) és derestörvényt (1907), amelyek jóval szigorúbbak voltak a cigányokat érintő rendelkezéseknél. Továbbra is elfogadom általános elvként, hogy a cigányokról indokolt külön beszélni, de vannak olyan kérdések, amikben ez a különválasztás nem előnyös.

Az oláh-cigányokra és a beások lakóhelyeire vonatkozó megállapításokat sem látom elég pontosnak, de egy ilyen jellegű szövegben, amely távlati tendenciákat vet fel, nem lehet rajta fennakadni. Arra azonban utalnom kell, hogy a 20. század első felében, amelynek csoporttagolódását Forrayék érintik, volt a cigány népességnek egy olyan része, amely a karakteres csoportthárok közé, amelyeket a kortárs szerzők³⁶ is felvetettek, és amit napjaink

³⁴ Madarassy László: A putri-negyed. *Néprajzi Értesítő*, 1905. 53–57.

³⁵ Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák története és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2004.

³⁶ Heiczinger János: Adatok a falu cigánykérdéséhez. *Népegészségügy*, 1939. 18.

szakirodalmában Erdős Kamil³⁷ nyomán alkalmazunk, nem volt besorolható. Főként azokban az említett szegregátumokban nem, ahova elnyomorodott agrárproletárok, munkások költöztek a cigányok mellé. Az ottani keveredésből lett az a hibrid cigány népesség, amelyik az 1950-es évek forrásaiban megjelenik.³⁸ Az ilyen jellegű kérdéseknél kifejezetten félrevezető lehet, ha a cigányokat nem a társadalmi struktúra, a marginalitás általánosabb kontextusában vizsgáljuk.

A beilleszkedésnek nem volt olyan egyenes összefüggése a csoporttagolódással, mint ahogy Forray Katalin és Orsós Anna leírják. Nem jelenteném ki, hogy az oláh-cigányok ellen irányultak a 20. század első felének intézkedései, amit azzal magyaráznak, hogy „a többi cigány csoport valamelyest be tudott illeszkedni”.³⁹ A két világháború közötti forrásokból nem lehet azt a következtetést levonni, hogy direkt az oláh-cigányokra irányultak a különféle intézkedések. A cigány holokauszt kutatásában komolyan vehető, kellő forráskritikai felkészültséggel rendelkező történészek ismereteim szerint nemigen tudják pontosan megállapítani azt, hogy a II. világháború végén az üldöztetés milyen mértékben irányult az egyes csoportokra. Arra a direkt megállapításra sem jutottak a kutatók, hogy „alapvetően rájuk irányult” az üldöztetés, mármint az oláh-cigányokra. A trianoni határokon belül történt tömeggyilkosságok esetében valóban ez a tendencia. Az 1944. novemberi–decemberi deportálásokban viszont nem. A visszacsatolt felvidéki területeken a deportált cigányok túlnyomó része magyarcigány volt, a Dunántúlon pedig jelentős része beás. Több helyen pedig meghatározhatatlan, sérült identitású emberek, mert a II. világháború alatti internálásokban, majd a deportálásokban faji és szociális szempontok keveredtek.

Némely forrás már a 18. században arról szól, hogy a magyarcigányok kóborlók, nem fizetnek rendesen adót és rosszabbul viselik magukat, mint az oláh-cigányok, akiken ott és akkor beásokat kell értenünk.⁴⁰ Ugyanabban az időben egy-két lókereskedő

³⁷ Erdős Kamil: A magyarországi cigányság. Törzsek, nemzetségek. *Néprajzi Közlemények*, 1958/1–2. 152–173.

³⁸ Nagy, 2015.

³⁹ Forray – Orsós, 2016. 517.

⁴⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára. Somogy vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei, 1777. II. k. 99–103. p.

cigánynak háza volt Debrecenben, míg a cigányok zöme a városkapukon kívül lakó, beilleszkedettnek nem igazán mondható magyarcigány volt.⁴¹ Azzal is számolnunk kell, hogy közel két évszázadon át a mai beások és oláh-cigányok elődeit egyaránt oláh-cigányoknak nevezték, a két világháború között is.⁴² Az oláh-cigányokra vonatkozó negatív leírások nem feltétlenül a mai értelemben vett oláh-cigányokra vonatkoznak. A hazai szakirodalomban erre vonatkozólag rengeteg az előfeltételezés, a kortársak számára pedig egyáltalán nem volt olyan egyértelmű a csoportba sorolás, miként azt ma gondoljuk. A 20. század elején kétségtelenül az oláh-cigányok voltak a legkevésbé beilleszkedettek, de ez a karakterizálás túlzóan általánosító és nem érvényes az oláh-cigányok összességére. Egyrészt, mert az oláh-cigányok között is voltak jóval kedvezőbb és rendezettebb pozícióban élők, különösen a lókereskedők között, akik városi házakat vásároltak, magas adót fizettek, a hadseregnek szállítottak lovakat, hatékony kapcsolatokat ápoltak a nemcigányokkal. Másrészt, megjelenik ebben a leírásban az a jellegzetes gondolkodásmód, amely minden lumpen magatartáshoz és marginális, illetve társadalmon kívüli helyzethez feltétel nélkül az „oláh-cigány” fogalmát társítja.

Az, hogy a zenészek valamennyien társadalmilag elfogadottak voltak, az én kutatásaim szerint tévedés, amely nincs tekintettel a zenész népesség tagoltságára. A magyarországi társadalomnak az a megosztottsága, ami a 19. században kialakult és a két világháború között szélsőséggé vált, a cigányságon belül is leképeződött. Ez volt a meghatározó és a strukturális határvonalak nem estek vegytisztán egybe az alcsoporthatáraival. A polgárosultabb és jobb minőségű életet élők zöme valóban az ún. úri cigányok, azaz a muzsikusközül került ki, de a putrinegyedekben zenészek sokasága élt ugyanolyan kirekesztődött, a társadalmi munkamegosztásba be nem illeszkedett pária életet, mint sok beás és oláh-cigány. A cigány népesség identitása és élete sokkal rendezetlenebb és zavarosabb volt annál, mint ahogy az értelmezhetőséget könnyítő ideáltipikus kutatói rendszerezések mutatják.

⁴¹ Nagy, 2011:70–71.

⁴² Lásd pl. Heiczinger, 1939.

Értelmezési alternatívák és identitásépítés

A roma, cigány népesség története című rész fejtegetéseinek mintegy fele Forray Katalin és Orsós Anna tanulmányában nem szorosan vett történeti kérdésekről szól. Itt foglalkoznak az etnonímia, valamint a szociológiai és kulturális antropológiai megközelítések néhány kérdésével. Utóbbinál korrekt és tömör összefoglalását nyújtják a két tudományágra jellemző kutatási szemléletmódnak. Minden szerző, aki hasonló áttekintésekre vállalkozik, szembekerül azzal, hogy a cigányság társadalmi kategória vagy kulturális csoport. Marushiakova és Popov⁴³ a gypsy studies módszertani problémáinak kelet-európai aspektusait vizsgálva a *who are the Gypsies?* kérdésből kiindulva a Marginal Community és az Exotic Community megközelítéseivel írja le a szociológiai és kulturális antropológiai értelmezéseket. Forrayék ugyanezt teszik, és ezt teszi mindenki más is, aki foglalkozik ezzel. A strukturalista elméletet látom némileg másképpen, mint ők. Erről azonban ebben az írásban nem célozom elméleti vitát folytatni, csak az ő véleményük mellé teszem a magamét.

Azt természetesen értem, hogy a szociológiai és antropológiai szemlélet és metodika miért vezet más-más értelmezésekhez, eltérő hangsúlyokhoz. Azt viszont évek óta nem értem, hogy ezt a kettőt miért kell vagy-vagy alapon szembeállítani. Most ugyanis ott tartunk, hogy az egyik vagy másik irányzat követői saját tudományáguk módszertanához és szemléletmódjához konstruálják „a cigányokat”, amikor pedig vitáznak, az nem a romákról/cigányokról folyik, hanem a kutatói attitűdökről. Szerintem könnyen belátható, hogy a reális hétköznapi életben az egyén, közösség, csoport életében egyaránt vannak szociális meghatározottságok és kulturális meghatározottságok. Túl kéne ezen lépni és belátni, hogy egyik értelmezés sem a teljes igazság, egyik sem érvényes feltétel nélkül a cigányok összességére. Ha azt mondjuk a cigány népesség egészére, hogy a szegénység határozza meg, akkor az a valóság egy részére érvényes, mert vannak egyéb tényezők, amiket nem lehet figyelmen kívül hagyni. Viszont azt állítani, hogy létezik valami közös, össz cigány kulturális mintázat, szintén nem igaz. A magam részéről leginkább H. E. Hale

⁴³ Marushiakova – Popov, 2011.

álláspontjának elfogadására hajlok, amit korábban már részletesebben kifejtettem.⁴⁴ Nincs konszenzus arról, hogy mi az etnicitás. A „primordializmus”⁴⁵ és a „konstruktivizmus” címkéivel illetett megközelítések pedig nem feltétlenül ellentétesek, nem szembeállítani kell őket, hanem együtt alkalmazni.⁴⁶

Az ambivalenciát csak fokozza, hogy a cigány népesség egy része semmiféle etnikus kultúrával nem rendelkezik és nem is rendelkezett soha, mert úgy lett „cigánnyá”, hogy a társadalmi helyzete tette azzá, ha pedig igen, akkor az nemcigányoknak a cigányokhoz történt asszimilálódásával történt. Ezt az asszimiláció szempontjából is fontos mérlegre tenni. Jelen dolgozatomnak azt a visszatérő gondolatát, hogy nemcigányok cigánnyá váltak, külön tanulmányban kell majd megírnom. Szükségesnek látom viszont olyan egykori szerzők tapasztalataival alátámasztani, akiket a hazai szakirodalomban a strukturalista szerzők sem ismernek.

Madarassy László etnográfus a kiskunfélegyházán végzett terepmunkája után így írt a putrinegyedről 1905-ben: *„Majd minden nagyobb község mellett megtaláljuk a putrinegyedeket, a mely tehát, mai kialakulásában, többé nem egy fajnak különleges települési módja, hanem a legalsó társadalmi rétegek gyűlöhelye ...”* Ezekben a negyedekben húzódott meg *„Vidéki városok sorsüldözött, kitaszított, csavargó népe ...”*, *„Kegyelemkenyérre szorult elaggottak, a kiknek hely már nem jutott a városi szegényházban, elhagyott nyomorékok, a kiknek senki sincs, féleszüek, vagy mint nevezik: bolondok, a kikkel családjuk megszakított minden közösséget, rossz útra tévelyedettek, a kiket senki be nem fogad s a kik egyébként is kerülni óhajtják a hatóságok figyelmét s végül a cigányok ...”*⁴⁷ Nemzetiségi szempontból a putrinegyedek különösen elterjedtek voltak a szlovák és német vidékeken. Továbbá sűrűn előfordultak a Duna-Tisza közén, a Tisza két partján és Erdélyben. A putrinegyed társadalmi viszonyairól: *„Akár cigány,*

⁴⁴ Nagy, 2015.

⁴⁵ A magyarországi szakirodalomban gyakran nevezik esszencializmusnak.

⁴⁶ Hale, Henry E.: Explaining Ethnicity. *Comparative Political Studies*, Vol. 37. 2004/4, 458–485. Magyar fordítása: <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/pdf/05hale.pdf> (Utolsó letöltés: 2018. június 8.)

⁴⁷ Madarassy, 1905. 53–54. A putri nem csupán hajlékot jelentett, az elnevezés a 19. században ráragadt a településeken kívüli telepekre és ennek fogalmává vált.

akár nem, ért mindegyik a muzsikához s farsang idején minden parasztlakodalmat ők muzsikálnak ki.” ... „Érdekes, hogy egy-két ember a putri-nak azon eleme közül, a melyik nem volt eredetileg cigány, a túlnyomó cigány környezetben, vagy az állandó érintkezéstől egészen elcigányosodik, beházasodik s felveszi azoknak minden tulajdonságát.”⁴⁸

A 20. század első harmadában az agrárproletárság népes osztálya vált. Ennek okait a kortársak leginkább három tényezőben látták: a nagybirtok nyomása a parasztokra, a kisbirtokok osztódása, az egészségtelen földreform. Mindezt tetézte az agrárválság, a tömegesen munka-, és kereset nélkül maradó tömegek a gazdavárosokba vándoroltak. Antalffy Gyula 1936-ban Karcag példáján mutatta be mindezek következményeit.⁴⁹ A földmunkások egycsapásra városi proletárokká váltak, de olyan városokban, ahol „a gyárak és ipartelepek teljes hiánya miatt” nem élhették a munkások életét. A házaikat elvesztő, tömegesen fedél nélkül maradó agrárproletárok számára „nem volt más menekvés, mint a cigánynegyedbe való kivándorlás”. Az 1930-as években a cigánynegyedekben túlsúlyra jutottak az elnyomorodott agrárproletárok, így Karcagon a „déli cigányváros”-ban is. Az itteni viszonyokról így írt Antalffy: „A cigánynegyedbe húzódott magyar földmunkások sorsa és életszintje teljesen azonos a cigányokéval. Ugyanolyan förtelmes putrikban laknak s ugyanolyan embertelen szűkséget szenvednek. Mert itt igazán teljes az egyenlőség s a jövedelemeloszlás is arányos.” ... „Lakásuk tipikus cigányputri. Négy csupasz, meszeletlen vályogfal, bűdösbürokszárból készült tető és a szoba végén deszkával elkerített rész, szalmával leszórva, ez az ágyakat pótolja. Sokszáz agrárproletártársa ugyanilyen oduban s hasonló kereseti viszonyok között él.”

A romani és beás nyelvű közösségek a cigány népesség kis hányadát teszik ki. Az e két csoportba sorolhatók a 18-19. században is a teljes cigány népesség töredékét alkották. A többi esetben nem feltétlenül, illetve nem minden részénél beszélhetünk identitásvésztről, nyelvvesztésről, etnikai asszimilációról, mert nem is volt olyan, amit el lehetett veszteni. Régebben én is az asszimilacionista

⁴⁸ Uo. 56–57.

⁴⁹ Antalffy Gyula: Magyarok a cigánysoron. Az alföldi „gazdag” parasztvárosok újképletű agrárproletársága. *Népszava*, 1937. április 18. 11.

szemlélet mellett voltam, de most már biztos vagyok benne, hogy nem alkalmazható a „cigány történelem” univerzális leírásaként.

A forráskritikai történetkutatás és az identitásépítő múltértelmezés viszonyításánál nem teljesen értem a szerzőpáros álláspontját. Itt valóban csupán annak konstatálásáról van szó, hogy ez a kettő konfrontálódik? Vagy elsőbbséget adnak az identitásépítőnek? Azért felemlés számomra ez a rész, mert az egyik tudományos, a másik nem, mégis egyenrangúként beszélnek róluk. Az a véleményem, hogy a kettőnek külön kell válni, mert az identitásépítő múltszemlélet nem kutatás, nem tudomány, hanem egy mozgalom ideológiai megalapozása.⁵⁰ Ha a szaktudományos kutatást és a tananyagfejlesztést ennek alárendeljük, akkor nem járunk jó úton. Féltreértés ne essék, én is látom a folyamatot, amiben a múlt újraértelmezésére való törekvés eszközzé válik, de nem fogadom el az elsőbbségét úgy, ahogy egyre drasztikusabban rátelepszik mindenre, sőt a különféle tudományos intézmények is ehhez kezdenek igazodni, ami rendkívül rossz irány a tudomány felől nézve. Mostanra ott tartunk, hogy értelmiségi „különítmények” szerveződnek a szaktudományos történeti kutatással szemben, „cigány történelem kutatása” címen, sok esetben történelemhamisításra, s ez az évek óta tartó folyamat intézményesül is. Történeti kérdésekben nem lehet a roma jövő alternatívája az etnicizmus és a szakszerűtlenség, a finoman identitásépítőnek nevezett irány elfogadása.

Lehet, hogy „*a történeti dimenzió par excellence a politikai identitástudat kérdésének látszik*”,⁵¹ de nem az. Több utalásból is világos, hogy Forray Katalinék elsősorban azt akarják elemzés tárgyává tenni, hogy a történelem miként válik identitásképző tényezővé, s ebben a fő szimbólum a roma holokauszt európai szinten is. Azt nem tudom elfogadni, hogy ezt „*történeti megközelítésként*” értelmezzük, a valóban tudományos történeti kutatások eredményeit pedig ne vegyük tudomásul. A történeti realitásoktól elrugaszkodó „roma narratíva” nem állítható a forráskritikai kutatás helyére. Ez a bizonyos „roma narratíva” erőteljesen etnicista, sőt némely elemében rasszista. A kutatók

⁵⁰ Nagy, 2015.

⁵¹ Forray – Orsós, 2016. 518.

többsége azonban nem bírálja, sőt ha valaki vállalja a faltörő kos szerepét, akkor elvakult mozgalmárok megbélyegzik.

A holokausztról szóló művek közül Forray Katalinék két újabb kiadványt említenek meg. Bernáth, Brassói és Orsós jóval színvonalasabb kötetére szót sem vesztegetnek,⁵² annál többet Bársony és Daróczi munkájára.⁵³ Ezt meg is indokolják: „Erre az írásra azért hivatkoztunk, mert jól mutatja, hogy az áldozatok számáról, a konkrét események lefolyásáról folytatott vita, azaz maga a történelem fontos identitásképző megközelítés lehet, ha egy nép saját narratívájának bemutatására alkalmazza azt.”⁵⁴ Ezen a ponton határozott ellenvéleményem, hogy az említett szerzők nézetei nem tekinthetők „egy nép saját narratívájának”, nem értelmezhetők úgy, mintha az e kategóriába beleerőltetett összes roma/cigány ember egységes, közös akaratát és elgondolásait fejeznék ki. Azzal pedig végképp nem értek egyet, hogy a „roma népesség” „reális önképe” és közös öntudata jelenne meg Bársonyék finoman szólva is ellentmondásos és az akadémikus történettudományt, különösen Karsai László személyét és munkásságát támadó és lejáratni akaró kötetében. Egy agresszív érdekcsoport hatalomra, pozícióra és anyagi előnyökre való törekvéseiről van itt szó. A valóban tudományos, a történeti realitások megismerését segítő kutatás felől nézve pedig szóba sem jöhetnek ezek a szerzők vitapartnerként, az egésze azt lehet mondani, amit Karsai László egy korábbi vitában már megtett: „szomorú és aljas”.⁵⁵

Forray Katalinék kimondják ugyan, hogy Bársony és Daróczi „aktivisták”, azaz látenszen tudunkra adják, amit Karsai nyilvánosan is többször kimondott, hogy ez a két ember nem történész, nem szakember. Miért kell mégis egy oláh-cigány érdekcsoport aktivistáit (azzal végképp nincs kedvem foglalkozni, hogy tényleg azok-e és

⁵² Bernáth Gábor – Brassói Vivien – Orsós Julianna: *Ha szaladok agyonlőnek, ha megállok agyonvernek. Az európai Roma Holokauszt*. Budapest: Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2015.

⁵³ Bársony János – Daróczi Ágnes: *Kali trash-Fekete félelem. Pharrajimos-szétvágatás. Samudaripen-legyilkolás. A romák sorsa a Holocaust idején Magyarországon II*. Budapest: Romano Instituto Alapítvány, 2015.

⁵⁴ Forray – Orsós, 2016. 518., 523.

⁵⁵ A Kisebbségkutató Intézetben 2014. szeptember 26-án rendezett vita. <https://www.youtube.com/watch?v=ZVCa8bQLxDQ> (Utolsó letöltés: 2018. június 8.)

valóban kiemelkedőek-e) tudományos tényezőnek tekinteni?⁵⁶ Azért is furcsállom, hogy Forray Katalin és Orsós Anna nem illeti bírálattal azt a tevékenységet, amit ez az érdekcsoport képvisel, mert amikor lovári nyelvoktatásról és nyelvvizsgáról van szó, akkor határozottan és keményen kritikusak a színvonaltalansággal és a szélhámoskodással szemben.⁵⁷ Egyáltalán, miért egy olyan felemás értékű könyv kap dominanciát a „történeti megközelítésekénél”, amely a nyilvánosság számára nem hozzáférhető, létrejöttét pedig szakmai és kormányzati körökben is elmarasztalják, ismervén a háttérben húzódó érdekeket és hatalmi törekvéseket, de nem illendő róla beszélni, az érdemi diskurzus valójában személyes szintén folyik? Forrayék jelzik a Bársonyék kiadványával szembeni kritikus hangokat és az ennek nyomában keletkezett vitát, ami egy bírálat és egy cikk,⁵⁸ de már ezt is „szokatlanul hosszú”-nak titulálják, pedig inkább azt mondanám, hogy ez csak a kezdet volt. A komolyabb vitáról, ami Heindl Péter és Karsai László között zajlott,⁵⁹ Forray Katalinéknak nem volt tudomásuk írásuk keletkezésékor. Ebben a vitában Karsai ismételtelen kénytelen volt konstatálni, hogy bírálója nem történész, nincsenek komoly szakmai eredményei, érvei pedig történetitlenek. Mindezt egyrészt a tárgyalagosság okán hozom fel, másrészt fontos érzékeltetni, hogy Bársonyék tevékenysége nem pusztán valamiféle roma aktivizmus, tágabb vitatérbe illeszkedik, amelyben nemcigány mozgalmárok is részt vesznek, s a törésvonalak nem elsődlegesen roma-nemroma oppozíciót jelentenek.

Megtisztelő számomra és őszintén köszönöm Forray Katalinéknak, hogy „a történeti feltárára irányuló kutatások közül” az én tevékenységemet emelték ki.⁶⁰ A történelmi megközelítés felvetésénél azonban mégis túlmennék saját elégedettségemen és rá

⁵⁶ Forray – Orsós, 2016. 518.

⁵⁷ Forray – Orsós, 2016. 520.

⁵⁸ Landauer Attila: Mi is ez a könyv? *Kritika*, 2016/5–6. 20–25.; Czene Gábor: Az ügy. *Népszabadság*, 2016. szeptember 10. Hétféje, 2–3.

⁵⁹ Heindl Péter: Büszkeség és előítélet. Vita a roma vészokszakról. *Eszmélet online*, 2017. július 27. <http://www.eszmelet.hu/heindl-peter-buszkesege-es-eloi-telet/> (Utolsó letöltés: 2018. június 8.); Karsai László: A történészek és a roma holokauszt. Vita Heindl Péterrel. *Eszmélet online*, 2017. augusztus 17. <http://www.eszmelet.hu/karsai-laszlo-a-torteneszek-es-a-roma-holokauszt/> (Utolsó letöltés: 2018. június 8.)

⁶⁰ Forray – Orsós, 2016. 523.

kell kérdezni: Miért mindig a roma/cigány nacionalizmus a viszonyítási pont, ha történelemről van szó? Miért nem a valós szakmai teljesítmény, mint ahogy a szociológiánál és a kulturális antropológiánál? Karsai László 2014-ben nemzetközi konferenciát szervezett a holokausztról, ahol tehetséges fiatal történészek szerepeltek, előadásaik kötetben is megjelentek.⁶¹ Hajnáczy Tamás a Kádár-korszak cigánypolitikájának fontos forrásait adta ki és dolgozza is fel kitűnő tanulmányokban.⁶² Landauer Attila vaskos kötetben tette hozzáférhetővé az egyházak és cigányok kapcsolatának forrásait.⁶³ Néhány éve megindult a megyei szintű forráskiadás⁶⁴ is, de a romológusok, illetve az ún. cigánykutatók tudomást sem vesznek ezekről a kötetekről, amikor a cigányok múltjáról beszélnek. Munkáinkban új értelmezéseket, új kutatási irányokat vetettünk fel. Miért nem ezek összefoglalása szerepel a történeti megközelítések bemutatásánál, illetve miért szorulnak háttérbe félmondatokkal, vagy maradnak említés nélkül?

Ha jól értem, s ha igen, akkor egyet is értek vele, van egy általános identitásépítő igény, de ez csak keveseknél értelmeződik a „nemzetépítés” ideájában, a cigányok/romák nagyobb részét a nemzetépítés nem foglalkoztatja. Az identitásépítés és a jövőkép kapcsán viszont több helyen úgy írnak Forray Katalinék, mintha lenne valamiféle egységes, közös akarata a cigány népességnek. Szerintem politikailag nincs, különféle értelmiségi törekvések vannak annak beállítva. Azt elfogadom, hogy a cigány népességben általánosan jellemző egy új önképre való törekvés. Távol álljon tőlem, hogy Forray Katalin és Orsós Anna írásának jelentőségét kisebbsítem, de önmagában az, hogy zajlik valamiféle „nemzetépítés”, nem új és nem merész következtetés. Az 1990-es

⁶¹ Molnár Judit (szerk.): *A nagypolitikától a hétköznapiig. A magyar holokauszt 70 év távlatából*. Budapest: Balassi Kiadó, 2017.

⁶² Hajnáczy Tamás (szerk.): *„Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek.” Cigánypolitika dokumentumokban 1956–1959*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2015.

⁶³ Landauer Attila (bev. és szerk.): *A Kárpát-medencei cigányság és a keresztény egyházak kapcsolatának forrásai (1567–1953)*. Budapest: L' Harmattan, 2016.

⁶⁴ Kardos Ferenc: *„Veszedelemes habok között látszatik életünk forogni”*. Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár, 2008. Zalai Gyűjtemény 65.; Kereskényiné Cseh Edit (vál.): *Források a Békés megyei cigányság történetéhez (1768–1987)*. Gyula: Békés Megyei Levéltár, 2008.

években zajlott nemzetépítési viták óta ez nyilvánvaló, bőséges szakirodalma is van a témának. Prágában 2001-ben a roma kongresszuson *A Roma Nemzet Nyilatkozatában* az akkor jelenlévő romák kimondták, hogy transznacionális nemzetnek tekintik (*transnational Nation*) magukat.⁶⁵ Az más kérdés, hogy valóban nemzetépítésről, a nemzet új paradigmájáról beszélhetünk-e, és a „roma nacionalizmus” Hancock által kidolgozott ideológiája a tudományos elemzés szempontjából mennyire tekinthető reálisnak. Arra pedig éppen Forray Katalinék írása világít rá, hogy a nemzet új paradigmája a romák sokasága számára semmit sem jelent, nem is ismerik.

Forray Katalin és Orsós Anna a roma népesség két lehetséges útját vázolja. Az egyik a középosztályosodás, amely szerintük „asszimilációt feltételez”, illetve az „etnikai jellemzők háttérbe szorulását”.⁶⁶ A másik kulturális egyediséggel a többivel egyenrangú kisebbségi népcsoportként elismerést elérni.

A két jövőbeni utat jó lett volna összevetni Erős Ferenc tanulmányával,⁶⁷ melyben az identitás lehetséges alternatíváiról beszél. Ő azt a két irányt, ami nem teljesen azonos Forray és Orsós teóriájával, de átfedésben vannak, nem látja egymással feltétlenül ellentétben lévőnek. Ez a felvetésem nekem is: miért kellene ennek a kettőnek kizárnia egymást? Erős Ferenc a cigányellenesség dimenzióit vizsgálva kétesélyesnek látta a folyamatokat, amelyek csökkenthetik vagy éppen felerősíthetik a cigányellenes attitűd egyes elemeit. Erős Ferenc szerint az egyik lehetséges fejlődési irány a társadalom multikulturális modernizálódása, amelyben a cigány identitás megőrződik, a cigányság pedig hátrányainak csökkenése mellett integrálódik. A másik lehetséges út a hátrányok és a diszkrimináció növekedése, a cigány identitás „sérült és fenyegetett” identitásként történő rögzülése. „A legnagyobb veszélyt az jelenti, ha a társadalmi problémák úgy etnicizálódnak, hogy a társadalom

⁶⁵ Fosztó László: Van-e cigány nemzettudat? In: Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Budapest: Teleki László Intézet, 2002. 207–224.

⁶⁶ Forray – Orsós, 2016. 524.

⁶⁷ Erős Ferenc: Előítélet és etnicitás. A cigányellenesség dimenziói a mai magyar társadalomban. *Magyar Tudomány*, 1997/6. 712–723.

képtelen a létrejött új identitásokat integrálni.” – mondja Erős Ferenc.⁶⁸

Forrayék és Erős értelmezéséhez is ugyanaz a felvetésem: miért kellene a roma népesség összességének egyazon úton továbbmennie?

A roma/cigány népességben Magyarországon már korábban és a közelmúltban is történt középosztályosodás, de semmilyen kutatás nem mérte fel, hogy milyen arányban. Asszimilációs és nem asszimilációs utakra egyaránt találunk példákat, ám erről sem tudjuk, hogy melyik volt az erősebb.

A magam részéről a középosztályosodást tartom fontosabbnak, és megmondom egyenesen, hogyha vagy-vagy alapon értelmezzük a két alternatívát, akkor az asszimilációt járulékos veszteségnek tekintem. Nem szükségszerű azonban, hogy így legyen. Középosztályosodás akkor lehetséges, ha az egész magyarországi népességben lesz egy kiegyenlítődés, mint néhány évtizede az Egyesült Államokban. A feketék emancipációjának erősödését, az affirmatív action-t az tette lehetővé, hogy a középosztályosodás az USA egész népességét érintette.⁶⁹ A roma népességen belül is változás szükséges. A legnyomtasztóbb gondok nagy része, amiket a romákról szólva különféle szerzők számba vesznek, zömében nem roma etnikai sajátosságok, nagyrészt ugyanolyan okokból fakadnak, mint az underclass (alsóosztály) vagy undercast (alsókaszt) helyzetű népesség összességében. A roma népesség zömének helyzetét nem lehet önmagában megoldani, olyan átfogó, országos, társadalmi léptékű politika nélkül, amely megszünteti a strukturális és a pszichológiai csapdát, annak újratermelődését.

Forray Katalinék két alternatívájából a domináns tendencia ma Magyarországon láthatóan a második, de olyan módon zajlik és olyan irányba tart, ami senkinek sem jó. Kulturálisan az egységes cigány kisebbség fikció. A gazdasági és társadalmi feltételek megváltozása nélkül a magyarországi népesség egy része strukturálisan „cigányként” termelődik újra, és ez a szegmens ténylegesen semmilyen különleges etnikus kultúrával nem

⁶⁸ Erős, 1997. 722.

⁶⁹ A témáról I. Zolnai János: „Túl későn jöttünk.” Beszélő-beszélgetés Ujlaky Andrással az Esélyt a Hátrányos Helyzetű Gyereknek Alapítvány (CFCF) elnökével. *Beszélő*, 2016. november 3. <http://beszelo.c3.hu/blog/zolnay-janos/%E2%80%99E2%80%9D> (Utolsó letöltés: 2018. június 8.)

rendelkezik, hacsak a szegénység kultúráját nem nevezzük annak. A roma népesség kulturális tagoltságát Forray Katalin és Orsós Anna is hangsúlyozzák, s ezt egészíteném ki a politikai tagoltsággal. A politikai térben is ugyanúgy megosztottak a romák, nem valamiféle egységes, közös roma érdek és akarat határozza meg a választásaikat, hanem a politikai orientáció, az ideológia és az érdek. A roma reprezentációban a romák évek óta rossz, töményen etnicista, mindenből sérelmi politikát alakító válaszokat adnak, ami a kulturális nemzetiségi alternatíva szempontjából is többet árt, mint használ. A pártszerveződések, a választási eredmények és roma értelmiségieknek a szélsőjobbhoz való közeledése jelzik az önmaguk állította akadályokat. Példaként említem a roma közösségi oldalakon felháborodást kiváltó Opre Roma párt és vezetője szélsőjobboldali gyökereit és kötődéseit. Továbbá némely roma értelmiségieknek szintén felzúdulást és megrökönyödést kiváltó tárgyalásait az azóta megbukott érpataki polgármesterrel, aki egy olyan közösségépítési „modellt” igyekezett népszerűvé tenni, melynek eszményei Julius Evola fasiszta filozófiájából merítkeznek.

Összefoglalás

Írásomban Forray Katalinnak és Orsós Annának a magyarországi romák jövőjéről felvázolt koncepciójához szóltam hozzá, elsősorban történeti aspektusból. A hozzászólás túlnőtte eredeti keretét és vitacikk jellegét is, tanulmány lett, amit a romológiában domináns történeti látásmóddal szemben felvetett alternatívaként adok közre, remélve a tudományterületen tevékenykedők részéről a pozitív fogadtatást és az újragondolásra való fogékonyságot.

Több történeti kérdésben adtam eltérő elemző magyarázatot, a hagyományos vándorlásos múltértelmezéstől a cigányzenén át a csoporttagolódásig. Érvelésem ezen a téren arra irányult, hogy szakítsunk a leegyszerűsített klisékkel, egész időszakok, korszakok egy-két mondatos felületes jellemzésével. Ezzel elválaszthatatlanul társulnia kell a múltbeli események kellő történeti kontextusba helyezésének és a „cigány történelem” kronológiai és tárgyi beszűkítettségével történő szakításnak. Fontosnak tartanám azt is, hogy a cigányok múltjának ne minden eseményét és történetét a „cigány-nemcigány” ütköztetésben értelmezzük, különösen a társadalmi pozíciók és a tagolódás vizsgálatában.

Határozottan amellet foglaltam állást, hogy a megismerést szolgáló történeti kutatásnak, a szakemberek képzésében a történeti ismeretek közvetítésének és a különféle szintű tananyagfejlesztéseknek kifejezetten forráskritikai alapokon kell állnia. Ez a cél nem rendelhető alá roma reprezentációnak, etnikai mobilizációnak, nacionalizmusnak, roma narratívának, vagy nevezzük bárhogyan másnak. Ebből adódóan leginkább a történeti kutatás és az identitásépítés viszonyának megítélésében van Forray Katalinnal vitám. Az identitásépítés, illetve képviselőinek jelentőségét másképpen látom, legfőképpen pedig semmilyen módon nem fogadom el a tényleges tudományos tevékenységgel egyenrangúként történő elismerésüket.

A „roma jövő” alternatívájával kapcsolatban kiegészítéseket tettem. Véleményem leginkább abban tér el Forray és Orsós álláspontjától, hogy egyrészt irreálisnak látom a romákat teljesen egységesnek és közös utat követőnek értelmezni; másrészt a középosztályosodás vs. etnikai sajátosságok megőrzése oppozícióban az előbbit látom fontosabbnak, míg utóbbit konstruálnak és erőltetettnek.

Forray Katalin és Orsós Anna írásának három alappillére az etnicizmus, az oppozicionizmus és az asszimilacionizmus. Ezt a szemléleti hármasságot kell túllépnie nézetem szerint a romológiának, illetve általában az ún. cigánykutatásnak. Az újragondolás elkezdődött, éppen a Romológia és Nevelésszociológia Tanszék közelmúltbeli konferenciáján, Biczó Gábor kiváló teoretikus előadásával.⁷⁰ Biczó Johannes Fabian „othering” fogalmából kiindulva fejtette ki, hogy az „elmásítás” ellentmondásait és megrögzültségeit felülvizsgálni szükséges jelenünk romaképében. A felülvizsgálatnak a történeti tartalmakra, eljárásokra, jelentésekre, magyarázatokra és azok fogalomkészletére is ki kell terjednie. Ehhez igyekeztem hozzájárulni.

⁷⁰ Biczó Gábor: Az „othering”, mint a kortárs magyarországi roma-diskurzus fogalmi regiszterének allegóriája. Pécs 2018. május 11-én a VII. Romológus Konferencián elhangzott előadás. Összefoglalása: *Horizontok és Dialógusok IV.* Konferencianapok Pécs, 2018. május 9-12. Absztraktkötet. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Neveléstudományi Intézet, 2018. 173.

Felhasznált irodalom

- A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. Budapest: szerk. és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. 1895. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új folyam. IX. köt.
- Antalfy Gyula: Magyarok a cigánysoron. Az alföldi „gazdag” parasztvárosok újkeletű agrárproletársága. *Népszava*, 1937. április 18. 11.
- Bársony János – Daróczi Ágnes: *Kali trash-Fekete félelem. Pharrajimos-szétvágatás. Samudaripen-legyilkolás. A romák sorsa a Holocaust idején Magyarországon II.* Budapest: Romano Instituto Alapítvány, 2015.
- Bernáth Gábor – Brassói Vivien – Orsós Julianna: *Ha szaladok agyonlőnek, ha megállok agyonvernek. Az európai Roma Holokauszt.* Budapest: Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2015.
- Biczó Gábor: Az „othering”, mint a kortárs magyarországi roma-diskurzus fogalmi regiszterének allegóriája. Pécs 2018. május 11-én a VII. Romológus Konferencián elhangzott előadás. Összefoglalása: *Horizontok és Dialógusok IV.* Konferencianapok Pécs, 2018. május 9-12. Absztraktkötet. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Neveléstudományi Intézet, 2018.
- Czene Gábor: Az ügy. *Népszabadság*, 2016. szeptember 10. Hétvége, 2-3.
- Crowe, D. – Kolsti, J. (ed.): *The Gypsies of Eastern Europe.* New York – London, 1991.
- Erdős Kamill: A magyarországi cigányság. Törzsek, nemzetségek. *Néprajzi Közlemények*, 1958/1-2. 152–173.
- Erős Ferenc: Előítélet és etnicitás. A cigányellenesség dimenziói a mai magyar társadalomban. *Magyar Tudomány*, 1997/6. 712–723.

- Forray Katalin – Orsós Anna: Roma jövő Magyarországon. *Educatio*, 2016/4. 516–526.
- Fosztó László: Van-e cigány nemzettudat? In: Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép–Európában*. Budapest: Teleki László Intézet, 2002. 207–224.
- Fraser, Angus: *A cigányok*. Budapest: Osiris Kiadó, 1996.
- Hajnáczy Tamás (szerk.): „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek.” *Cigánypolitika dokumentumokban 1956–1959*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2015.
- Hale, Henry E.: Explaining Ethnicity. *Comparative Political Studies*, Vol. 37. 2004/4, 458–485. Magyar fordítása: <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbseg/pdf/05hale.pdf> (Utolsó letöltés: 2018. június 8.)
- Heiczinger János: Adatok a falu cigánykérdéséhez. *Népegészségügy*, 1939. 18.
- Heindl Péter: Büszkeség és előítélet. Vita a roma vészorszakról. *Eszmélet online*, 2017. július 27. <http://www.eszmelet.hu/heindl-peter-buszkesege-es-eloitelt/> (Utolsó letöltés: 2018. június 8.)
- Kamusella, T. – Nomachi, M. – Gibson, C. (ed.): *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders*. New York: Palgrave Macmillan, 2016.
- Kardos Ferenc: „Veszedelemes habok között látszatik életünk forogni”. Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár, 2008. Zalai Gyűjtemény 65.; Kereskényiné Cseh Edit (vál.): *Források a Békés megyei cigányság történetéhez (1768–1987)*. Gyula: Békés Megyei Levéltár, 2008.
- Karsai László: A történészek és a roma holokauszt. Vita Heindl Péterrel. *Eszmélet online*, 2017. augusztus 17. <http://www.eszmelet.hu/karsai-laszlo-a-torteneszek-es-a-roma-holokauszt/> (Utolsó letöltés: 2018. június 8.)
- Kovalcsik Katalin: Szlovákiai oláh-cigány népdalok. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1985.

- Kovalcsik Katalin: A beás cigányok népzenei hagyományai. In: Barna Gábor – Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány néprajzi tanulmányok I. Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében a 18-19. században*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság. 1993.
- Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2004.
- Ladányi János – Szelényi Iván: Alsókasztosodás. *Élet és Irodalom*, 2014. szeptember 19.
- Landauer Attila: Mi is ez a könyv? *Kritika*, 2016/5–6. 20–25.
- Landauer Attila (bev. és szerk.): *A Kárpát-medencei cigányság és a keresztény egyházak kapcsolatának forrásai (1567–1953)*. Budapest: L' Harmattan, 2016.
- Madarassy László: A putri-negyed. *Néprajzi Értesítő*, 1905. 53–57.
- Magyar Néprajzi Lexikon. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-1130.html>, és <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/2-1064.html>. (Utolsó letöltés: 2018. június 5.)
- Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára. Somogy vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei, 1777. II. k. 99–103.
- Majtényi György: *Állami segítség vagy erőszakos asszimiláció? Az 1945 utáni roma történelem forrásairól és értelmezéséről. Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene*. Pécs: Felelős szerkesztő: Márfi Attila, társszerkesztő: Dr. Kosztics István. 2005. 121–132.
- Marushiakova, E. – Popov, V.: Between Exoticization and Marginalization. Current problems of Gypsy Studies. *Behemoth – A Journal on Civilization*, 2011. 1.
- Marushiakova, E. – Popov, V.: European Policies for Social Inclusion of Roma: Catch 22? *Social Inclusion*, 2015, Volume 3, Pages 19–31.

- Marushiakova, E. – Popov, V. (ed.): *Roma Culture: Myths and Realities*. Series editors: Kyuchukov, Hristo –a Hancock, Ian. Munich, Lincom Academic Publisher, 2016. Roma Series, Volume 3. In Memoriam Donald Kenrick (1929–2015)
- Miskolczy Ambrus – Varga E. Árpád: *Jozefinizmus Tündérorságban*. Budapest: Tarsoly Kiadó, 2013.
- Molnár Judit (szerk.): *A nagypolitikától a hétköznapiig. A magyar holokauszt 70 év távlatából*. Budapest: Balassi Kiadó, 2017.
- Nagy Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Kaposvár: Kiadja a Társadalomtudományi Tanszék gondozásában a Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója. 1998.
- Nagy Pál: Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15-20. században. In: *Romák a történelemtanításban*. Történelemtanárok 17. Országos Konferenciája 2007. október 13-14. Budapest: Történelem Tanárok Egylete, 2008. 35–50.
- Nagy Pál: *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758–1999)*. Gödöllő: Emberi Erőforrások Fejlesztése Alapítvány, 2011.
- Nagy Pál: Ki beszél itt cigány történelemről? In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapirodalmk a hazai cigány, roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához*. Pécs: PTE, BTK, Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 2015. 50–127.
- Nagy Pál: Kolozsvár cigány népessége II. József korában. *Erdélyi Krónika*. <https://erdelyikronika.net/2017/11/kolozsvar-cigany-nepessege-ii-jozsef-koraban/> (Utolsó letöltés: 2018. június 5.)
- Soós István: Assimilation oder Integration? Staatliche und administrative Versuche zur gesellschaftlichen Einfügung der Roma im Königreich Ungarn (18.–19. Jahrhundert). In: Kropf, Rudolf – Polster, Gert (Hg.): *Die Volksgruppe der Roma und Sinti bis 1938*. Eisenstadt: Redaktion: Evelyn Fertl, 2016. 101–121.

FOSZTÓ LÁSZLÓ*

#Romania100: Előretékinés a múlton át – konferenciajegyzet –

Volt bennem egy kis szorongás a Romanian Studies Társasága (SRS) konferenciája előtt, amelyet idén július végén rendeztek Bukarestben.¹ A meghirdetett centenáriumi cím meg a több száz előadót felvonultató grandiózusra tervezett program arra utalt, hogy Erdély és a Román Ókirályság egyesülésének századik évfordulója jegyében zajlik majd az esemény. Szimbolikus felvezetőként a konferencia plakátján díszegyenruhás férfiak parádézta. Premier pláiban libben az Európa Unió zászlaja, diszkréten elfödve a sor elején álló katona arcát, kiemelve a kokárdás csákót. A román trikolor színei által dominált kép hangulata inkább utalt politikai vagy megemlékező rendezvényre, semmint szakmai konferenciára. Ugyanakkor magas elvárásaim is voltak az esemény előtt, hiszen egyszer már részt vettem egy SRS konferencián, és üdítő élmény volt a rendezvény szakmai színvonala és kozmopolitizmusa. Az előadások és viták angolul zajlottak, de a résztvevők nagy többsége román volt. A világ számtalan pontjáról érkeztek előadók, a megközelítések többsége az összehasonlító régióvizsgálatok, politikatudomány, kortárs történelem, szociológia és antropológia nemzetközileg elfogadott modelljeire épített friss, empirikus bemutatókkal. Egyszóval a konferencia és a Romanian Studies angolszász ‘area studies’ legjobb hagyományait képviselte. Igazából erre vártam most is. És ebben nem kellett csalódnom. Már az első kerekasztal vitái alatt eloszlott a szorongásom.

Az ünneplés mértéktartó keretek közé volt szorítva. A nap végén a Közgazdasági Egyetem dísztermében tartott ceremónia mentes

* A szerző szociálintropológus, a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: laszlo.fosztogmail.com.

¹ <https://society4romanianstudies.org/2018-conference/>

megnyitón, a rendezők kimondatlanul is nyilvánvalóvá tették, hogy nem keresik sem a 'hivatalos tudományosság', sem a politikai szféra kegyeit: a meghívottak közt nem ült ott sem a Román Akadémia képviselője, sem a főváros vagy a központi kormányzat reprezentánsa. Csupán a Romanian Studies Társaság vezetősége és a rendezvénynek otthont adó intézmény rektorhelyettese köszöntötte a konferenciát, futólag említve a százéves évfordulót. A megnyitót nem követte flancos fogadás, volt bor és vinetés kenyér, meg más apró finom falatok. Egyik rendező tréfásan mentegetőzött, hogy 'itt mindent mi csinálunk, de jól is van ez így'. A Társaság családias összejövetele inkább emlékeztetett egy hazalátogató emigráns szervezet nosztalgikus hangulatú baráti találkozására, mint diadalmas, százéves jubileumra.

Ennek magyarázata nyilvánvalóan kötődik az egyesület előtörténetéhez, hiszen a szakmai szervezetet a 70-es években, az Amerikában és Kanadában élő Romániával foglalkozó kutatók hozták létre. A vezetőség meghatározó személyiségei a mai napig az észak-amerikai egyetemeken dolgoznak, illetve olyan fiatalabb, helyi kutatók, akik szívesebben kapcsolódnak a nemzetközi tudományos vérkeringésbe, elhatárolódva a kirekesztő ideológiáktól, és kerülve a honi tudományosságot megosztó ellentéteket. Talán ezért is, a rendezvényt belengte egy letűnt kor, a Hideg Háború szomorkás emléke, sőt mintha az nem ért volna véget, hanem újratermelődné a mai megváltozott körülmények közt, itt az Európai Unió peremén.

A plenáris díszelőadások kiválasztása során a rendezők tudatosan egyensúlyoztak: a második nap végén Vintila Mihailescu, a vezető román antropológus, a negyedik nap zárásán pedig Katherine Verdery, az ismert amerikai antropológus beszélt az eltelt évszázad legjelentősebb változásairól. Paradox módon a két előadás teljesen eltérő nézőpontból jutott nagyon hasonló konklúzióra; minden felszíni változás ellenére több a folytonosság ebben az időszakban, mint amit egy felületes szemlélő felfedez.

Mihailescu arra tett kísérletet, hogy Romániát elhelyezze a Balkán-félsziget hosszú távú társadalomtörténetébe. Kiemelte, hogy a régió demográfiai, társadalomszerkezeti sajátosságai mennyire különböznek Európa más régióitól. Aránylag gyéren lakott terület, az urbanizáció hiányos, történetileg elmaradott, és a rurális településekezethez kapcsolódó nagycsaládi, rokon kapcsolatok dominanciája jellemezte a térséget. Ezek az adottságok egyszerre

fogták vissza a modernizációt, és biztosították a makacs fennmaradást az itt élő paraszti népességeknek. Ma az utóparaszti (post-peasant) világ örökségével küzdve és felvértezve lépnek Románia vidéki lakói az információs társadalom és kitáruló európai mobilitás feltételei közé. Az előadás történeti íve sajnos befejezetlen maradt, és a hallgatóság morfondírozva vonult a bukaresti kiskocsmák teraszaira. De talán éppen ez volt a cél.

Verdery az évszázad államépítési és titkosszolgálati mozzanatait idézte fel. Románia 1918-ban a keleti határtérségben a 1917-es orosz forradalom következményeivel és a szovjet hatalom kiépülésével kellett szembenéznie. A hírszerzési és titkosszolgálati feladatok sűrűsödtek. Az Erdéllyel való egyesülés ezt a folyamatot csak megerősítette, a vallási és nemzetiségi ellentétek kordában tartása és – gyakran –, elnyomása bevett módszer lett. Az államépítés és az adminisztráció a titkosszolgálatokkal összefonódva működött. Bár a II. világháború vége után fordulatot várhattunk, sokkal több kontinuitás látható, mint az első pillantásra látszik, és ez a történeti sajátosság, Verdery szerint, máig fennmaradt. Bár a szocializmus vége után sok minden változott, sok folytonosságot is fel lehet fedezni. Ezzel ma a 100 év titkosszolgálati felügyelet kényszerű jubileumát is megülhetjük. A társadalmi és intézményes folytonosság optimizmusát mindkét előadó ellensúlyozta, a felszín alatt húzódó folytonosság sötétjébe való betekintéssel.

A plenáris előadások kivételével lehetetlen vállalkozás lenne a konferencia áttekintése. Az ötnapos rendezvényen mintegy 450 kutató vett részt, az előadások 10 párhuzamos panelben zajlottak, a délutáni programot filmvetítések, könyvbemutatók tarkították. A következőkben egy szubjektív pillantást vetek azokra a tematikus szekciókra, amelyekben valamilyen minőségben részt vehettem. Érdeklődésem elsősorban az antropológiával, a nemzeti kisebbségekkel, illetve a kulturális sokféleséggel kapcsolatos tematikákhoz vonzott.²

Egy kerekasztal, amelynek felkért résztvevője voltam, a Romanian Studies kialakulásának forrásvidékét járta körül, visszatekintve a létező szocializmus antropológiájának romániai

² A konferencia programja:

<https://society4romanianstudiesdotorg.files.wordpress.com/2018/05/program-short-version-website-may-27.pdf>

történetébe. A meghívott résztvevők közt voltak amerikai antropológusok, Steven Sampson és David Kideckel, akik a hetvenes évek közepétől hosszú távú kutatást folytattak Románia különböző városaiban, falvaiban.³ A meghívottakon túl jelen volt és aktívan hozzászólt Margaret Beissinger és Katherine Verdery, akik hasonló módon terepmunkát végeztek nagyjából ugyanabban a periódusban. A vitatott kérdések közt szerepelt az, hogyan vált Románia antropológiai tereppé az amerikaiak számára, hogyan változott viszonyuk az országgal, illetve milyen módon látják munkájuk és szellemi örökségük sorsát. Kérdésként merült fel, hogy miért kizárólag erdélyi településeken végeztek terepmunkát (Beissinger kivételével), és ennek okát keresve a hetvenes évek kulturális politikája kérdéseit is érintettük. Bár a szocialista Románia abban az időszakban ajtót nyitott a kutatás számára, a Securitate mindannyiukat megfigyeltette. Az általuk nemrég kézhez kapott dossziék kapcsán Sampson fanyar humorral állapította meg, hogy nem voltak nagyon hatékonyak és rendszeresek a megfigyelők, s hasonlóan sok más akkori intézményhez, az ő dossziéjába többek közt belekeverték Sam Beckről szóló jelentés lapjait. A megfigyelés következetessége változó lehetett, hiszen Katherine Verdery az elmúlt években két kötetet is publikált a több ezer oldalas dossziéjára reflektálva. A kerekasztal anyaga alapján tematikus összeállítást készít elő a BBTE által kiadott *Studia Sociologia*.

Tematikusan ehhez a kerekasztalhoz közel állt egy, az antropológia romániai intézményesülését körüljáró beszélgetés (moderátorok: James Kapalo és Narcis Tulbure). A beszélgetés résztvevői jórészt fiatal román antropológusok voltak, és engem a kilencvenes években zajló magyar nyelvű vitákra emlékeztetett az eszmecsere, azzal a lényeges különbséggel, hogy nem volt jelen a

³ Sampson és Kideckel, Marilyn McArthurral, Sam Beckkel és Steven Randallal együtt az úgynevezett Romanian Research Group tagjai voltak, akik az University of Massachusetts, Amherst doktoranduszaiként témavezetőjükkal, John W. Cole-al együtt csoportosan érkeztek romániai terepkutatásra 1974-ben. Később több monográfiát publikáltak. Többek közt éles vitába keveredtek egy magyar származású amerikai antropológus kollégával is az erdélyi etnicitás témáját illetően (vö. *Current Antropolgy*, 1979. 135–148). A nyolcvanas években rendszerkritikus nézeteik miatt (Sampson), illetve a cigányok körében végzett munkájuk miatt (Beck) a rendszer többüket *persona non grata*-ként kitiltotta az országból.

néprajz-antropológia ellentét, a beszélgetés inkább a körön belül maradt, hiszen ma Romániában sok nyugati egyetemeken képzett, doktori fokozatot szerzett antropológus él. Ennek ellenére az általános krízishangulat uralta a beszélgetést. A résztvevők egyaránt borúlatoók voltak a szociális antropológia képzésének intézményesülését, illetve az antropológusok munkaerőpiaci helyzetét illetően. Megjegyeztem, hogy a válságtudat jórészt abból táplálkozik, hogy a létező és működő műhelyeket és hagyományokat teljes figyelmen hagyják (egyetlen múzeumi, vagy etnológiai intézményi keret sem merült fel, nem is beszélve a magyar nyelvű műhelyek vagy képzések létéről, vagy a rokon szakmák jelentőségéről). Hiányérzetemet csak erősítette, hogy a beszélgetők egy új generáció képviselőiként az elszigeteltség és a bezárulás tüneteivel küszködnek. Annyiban egyet kellett értenem a vitán résztvevőkkel, hogy nincs egy domináns vagy határozott iránya a romániai antropológiai vizsgálatoknak. Talán ezért is érdemes volna jobban kommunikálnunk egymással.

Három szekcióban vállaltam elnöki, illetve vitaindító szerepet. Az egyik szekció az erdélyi identitás és a román nemzetépítés kérdéskörébe vezetett. Itt a kulturális megközelítések domináltak, 20. századi irodalmi művek kritikai elemzése, illetve a román, szász és magyar helynevekre való rácsodálkozás. A másik panel előadásai a moldáviai illetve a dobudzsai kisebbségek, jelesen a tatároknak, törököknek (Adriana Cupcea) és gagauzoknak (Ilie Iulian Mitran) a török államhoz kötődő jelenkori kapcsolataira reflektáltak. A harmadik a moldáviai posztszocializmus tulajdonjogi (Monica Heintz), migrációs (Iulia Hossu) és geopolitikai bonyodalmába (Paul D. Quinlan) vezetett. Ez utóbbi két szekcióban sok új szempont és kérdés felmerült, többek közt a határokon átívelő kapcsolatokról, legyenek azok rokoni szálak, mint amelyek a migránsokat kötik otthonmaradt családtagjaikhoz és ezáltal szülőföldjükhöz, vagy az állami támogatás csatornáit, amelyek – amint a török példák szemléltették –, politikai, vallási és társadalmi mobilizációs törekvések formáját ölthetik. Talán a gagauz esettanulmány nyitotta meg legsokoldalúbban a problematikát: ez a népesség egyszerre kapcsolódik Törökországhoz nyelvi szempontok miatt, Oroszországhoz pravoszláv vallási hovatartozása miatt és politikai lojalitásuk révén is, illetve a moldáviai románokhoz, akikkel szomszédok. A viták során a törékeny társadalmi-politikai egyensúly

fennmaradásának kérdéseit és a regionális összehasonlítás lehetőségeit mérlegeltük. A romániai török és tatár közösségek esetében egy kettősség figyelhető meg, a török állam a Vallási Ügyek Igazgatósága (Diyanet) határokön átnyúló kiterjedt támogatási rendszere, illetve az elsősorban a új török bevándorló közösség és többségi románok körében egyaránt népszerű alapítványi iskolahálózat közt. (Ez utóbbiakat a török állam az elmúlt években próbálta bezárni, azzal az indokkal, hogy Fethullah Gülen eszméit terjesztik).

Két történeti jellegű panelt is meglátogattam, amelyek a kisegyházak, az állam és az állambiztonság kapcsolatát tematizálták. A kutatások részben az újonnan feltárt titkosszolgálati források segítségével is új fényben mutatják be a kisegyháznak a szocializmus idején történt üldöztetéseit. A neoprotestáns egyház 20. századi története jelentős változásokon ment át, hiszen a „szekták” nyílt vallási és nacionalista üldöztetése, amely a két világháború közt és a negyvenes évekre volt jellemző, lassan átadta a helyét más jellegű elnyomásnak és üldöztetésnek, amely a szocialista rendszernek volt a sajátja. A rendszerváltozás után formálisan megnyílt a szabad vallásgyakorlás tere, ennek következtében a kisegyházak követőinek száma is ugrásszerűen nőtt (különösen a pünkösdisták esetében). Mára a konzervatív vallási mozgalmakban (pl. *Coaliția pentru Familie*) is jelentős szerepet játszanak. Ennek a történetnek az íve azt demonstrálhatja, hogy az emberjogi sérelmek áldozataiból hogyan juthat el egyik-másik kisegyház oda, hogy az Ortodox Egyház által vezetett konzervatív és kizárólagosságot hirdető koalíciót támogassa.

Egy politológusok által szervezett panel a nacionalizmus (Gabriela Borz), az összeesküvés elméletek (Ryo Fujishima), a romániai pártrendszer (Toma Burean és Raluca Popp) és a szélsőjobb megerősödésének esélyeit (King–Marian) mérlegelte. Az előadások azt vizsgálták, hogy Romániában ez idáig miért nem alakult ki egy erőteljes szélsőjobb ellentétben a régió más országaival. Ennek magyarázatát egyrészt abban találták meg az előadók, hogy bár léteznek szélsőséges vagy idegengyűlölő hangok, ezek nem alakultak egy párttá, vagy váltak erős mozgalommá, szerveződtek egy pólussá, hanem elszórtan vannak jelen több pártban. Az egyik hipotézis (Ronald King és Cosmin Gabriel Marian) szerint a radikalizálódás fő akadálya a klientúrán alapuló politikai kapcsolatok dominanciája. Ezek a kapcsolatok tartják féken

az egyes politikai szereplők polarizációját, ugyanis a kliensi viszonyokat leépítő vagy feladó, ideológiák és elvek mentén történő szembenállás elvezethet a szélsőjobb megszilárdulásához, radikalizálódásához. Ez a racionális döntésmélet inspirálta modell talán egy fontos összefüggést is megragad, de a panel végén sok megválaszolatlan kérdéssel álltam föl.

Nem volt egyszerű, hogy a kisebbségek (elsősorban a romák) üldöztetésével és migrációjával kapcsolatos panel, vagy a vele egy időben zajló kerekasztal – *update on manele* (balkáni zeneműfaj) közül melyiket válasszam. Végül a muzsika mellett döntöttem. Nem bizonyult rossz választásnak, habár másodkézből kapott beszámolók alapján a másik panel is érdekes párbeszédhez vezetett. A „mane le frissítése” körüli vita olyan témákat emelt ki (a moderátor Margaret Beissinger volt), amelyek arról győzték meg, hogy a nemrég még megvetett és szennymuzsikának tekintett *manea* lassan tekintélyt érdemlő műfajként kanonizálódott, sőt, a vajtűfülű hipstergeneráció lemezlovasai megszelídítették saját használatukra (Claudiu Oancea). Aktivista célra is munkába állítható lett, ugyanis a régebben hírhedten mácsó műfajt most feminista táncesthez alkalmas muzsikába is sikerült átfordítani (Ioanida Costache). Az old-school mane le forrásvidékére betekintést nyertünk Pulay Gergely révén, előadása sok tanulsággal és összehasonlítási lehetőséggel szolgált a városi szegénynegyedek és a kulturális kreativitás kapcsolatát illetően.

A könyvbemutatók sorozatában két kötet vitáját emelném ki: Stefano Bottoni Székelyföldről írt angol nyelvű kötetéről szót és Ada Engebrigtsennek a romákról írt monográfiájának román fordítása körüli párbeszédet. Két másik kötetnek a bemutatóján, amelyek a romániai törökök és tatárok történetének áttekintését adják a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató monografikus sorozatának részeként (Adriana Cupcea – Kozák Gyula, Omer Metin – Adriana Cupcea), nem sikerült ott lennem minden szakmai érdeklődés és kollegiális szolidaritási késztetés ellenére. Bottoni kötetét egész sor referens méltatta a romániai magyar kisebbség egy jelentős monográfiájaként. A szerző olasz, magyar, románnyelvű kötetei után ez a tengeren túli közönséget is megcélozza. Ellenkező irányú utat járt be Engebrigtsen kötete. Egy évtizeddel a angol nyelven publikált eredeti után most végre a román közönség számára is elérhetővé vált a munkája. A sorozat, amelynek részeként megjelent, külföldi

antropológusok romániai romákról írt monográfiáit közvetíti. A francia, angolszász és olasz szászok és kutatási hagyományok után ez a kötet egy norvég szerző „északi megközelítését” ajánlja egy erdélyi roma közösség vizsgálatán át.

Számomra ez a konferencia bizonyította, hogy a Romanian Studies a tágran értett és regionális kontextusba ágyazott romániai kultúra és társadalom átfogó tanulmányozását tűzi célul, nem csupán a nemzetileg vagy etnikailag definiált románokét. A kutatási terület továbbra is szívesen lát kutatókat, jöjjenek a tengeren túlról, vagy Európa valamelyik sarkából. A friss megközelítések régi dolgainkhoz vagy az újonnan feltárt forrásokhoz egyaránt bővítik a megismerés lehetőségeit, és adnak alkalmat a jövőbe tekinteni.

Felhasznált irodalom

Bottoni, Stefano: *Stalin's Legacy in Romania. The Hungarian Autonomous Region, 1952–1960*. Lanham: Lexington Books, 2018.

Cupcea, Adriana – Kozák Gyula (eds.): *Istorie Şi Identitate La Turcii Din Dobrogea*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2017.

Engelbrigtsen, Ada I: *Exploring Gypsiness: Power, Exchange and Interdependence in a Transylvanian Village*. Oxford; New York: Berghahn Books, 2007.

Engelbrigtsen, Ada I.: *Romi printre români. Relaţii de putere, schimb şi interdependenţă într-un sat din Transilvania*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet (Ioana Miruna Voiculescu fordítása), 2016.

Omer, Metin – Cupcea, Adriana (eds.): *Un destin de la Marea Neagră. Tătarii din Dobrogea*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2017.

The Romanian Research Group and Michael Sozan. 1979. “On Transylvanian Ethnicity.” *Current Anthropology*, Vol. 20, No. 1: 135–148. doi:10.2307/2741878.

PATAKFALVI-CZIRJÁK ÁGNES*

Centenáriumi konferencia Bukarestben

Önmagában is érdekes kérdés, hogy egy kelet-európai ország hogyan idézi fel a 21. században a „nemzeti egység” százéves évfordulóját. Romániában látszólag az egész ország ünnepel – a kormánypalotát beborító trikolór csak az egyik jele az ünnepi felkészülésnek, a gyógyszertárak (Dona),¹ sörmarkák (például a Bürger), de még a román repülőársaság is emlékezik.² Centenáriumi programokkal készülnek az iskolák, a múzeumok, az akadémia, sőt még a kormányellenes tömegtüntetések résztvevőit is meghívta a kerek évforduló. Olyannyira, hogy a tömegben megjelenő, sorozatgyártott transzparensen a nemzetiszínű 100-as számjegy a két nullából egy bilincset formál, utalva a politikai korrupció miatti közfelháborodásra.³

A Society for Romanian Studies (SRS) idei tudományos konferenciájának témáját is természetesen ez az apropó adta. A tudományos találkozó címe egyszerre utalt az esemény egyik főszereplőjére, a történeti szemléletre, ugyanakkor annak a „jövőtervezésben” betöltött szerepére is. Az „Előretétekintés a múlton keresztül” (Looking forward through the past) kissé szofisztikált elnevezésnek tűnhet egy ilyen méretű esemény számára, azonban a címválasztás jól megragadja a tudományos tudás szándékolt pozicionálását a múltfeldolgozás és a jövőtervezés kapcsán.

Az SRS több száz, Romániával foglalkozó kutatót látott vendégül az egész világból, az előadások, könyvbemutatók és viták nyelve

* A szerző az MTA TK Kisebbségkutató Intézetének fiatal kutató munkatársa. E-mail: patakfalvi-czirjak.agnes@tk.mta.hu

¹ <https://farmaciiledona.ro/campanii/s-rb-torim-centenarul-marii-uniri-la-alba-iulia-1137>

² L. Tarom <https://www.tarom.ro/stiri/tarom-anul-centenarului-unim-regiunile-istorice-ale-romaniei-pe-calea-aerului>

³ <https://www.cotidianul.ro/decizia-ccr-scoate-oamenii-in-strada/>

ezért az angol volt. A konferencia az ASE-n (Academia de Studii Economice), a bukaresti Közgazdaságtudományi Egyetem központjában, a Piața Romană egyik meghatározó épületében kapott helyet. Az előadásokat nagyjából három kategóriába lehetett sorolni: a történettudományi kérdéseket felvető panelekbe, a kortárs folyamatokat vizsgálók csoportjába, illetve egy tudományfilozófiai vagy ontológiai irányt követő kategóriába. Az I. világháború emlékezte, a modern Románia létrejötte (vagyis az új területek integrációjának kérdése), a két világháború közötti Románia geopolitikai helyzete hasonló súllyal jelent meg, mint az elitek, a vallási vagy diákmozgalmak szerepe Nagy-Románia létrejöttében. A kortárs témák között találhattuk a nemzeti identitás és kultúra vizsgálatát, a diaszpóra-, kisebbség-, gender-kutatások kérdéseit és az elmúlt évek tömegtüntetéseinek értelmezéseit. A harmadik kategóriába pedig azokat a paneleket soroltam, amelyek a kutatás és kutatott, társadalmi beágyazottság és globális beágyazottság kérdéseit firtatták. Vizsgálták a Romanian studies (románságtudományok) jelentőségét, tudományos kihívásait, az amerikai antropológusok kommunizmuskutatásait és azok hagyományait, a történeti archívumok, levéltárak használatának lehetőségeit, az akadémiai kutatói pályák kiszolgáltatottságát, a tudományos tudás intézményesítésének anomáliáit (például a plágium és a műhelyek problémáit, a tudományos fősodor működésének, kialakulásának lehetőségeit).

Az első csoportba sorolt előadások tehát azokat a folyamatokat elemezték, amelyek az 1918-as „Nagy Egyesülés” kontextusát adták, azoknak a működését és nemzeti ambícióit, akik szerepet vállaltak a nemzeti mozgósításban. Ezek az előadások főleg Erdély és a Besszarábia romániai integrációjára fókuszáltak. A kortárs problémákat taglaló előadások már egy kelet-európai nemzetállam 21. századi jelenségeit tárták fel. Azonban itt is újra meg újra felmerült a Moldovai Köztársaság helyzete, az igény a helyi folyamatok és a két „román ország” közötti viszony megértésére. A harmadik csoport előadásai mutattak rá talán a legösszesszedettebb módon azokra a strukturális problémákra, amelyek többek között a tudományos vizsgálódás intézményesülésének az anomáliáiban, töréseiben érhetők tetten. Különösen inspiratívnak hatott a szervezőbizottság – az SRS – munkájának hozzákapcsolása a tudományos infrastruktúra kérdéséhez. Az önkritikus

megnyilvánulások és az a szándék, hogy a konferencia szervezői saját funkciójukkal, történetükkel kapcsolatban fogalmazzanak meg állításokat, számomra az egyik legérzékenyebb és legérdekesebb része volt a rendezvénynek.

Ehhez az ethoszhoz kapcsolódott az egyik plenáris előadás külföldi meghívottja, Katherine Verdery is, aki legutóbbi munkáiban a romániai állambiztonsági iratok alapján a róla írt anyagot dolgozta fel, egyfajta állambiztonsági szemüvegen át értelmezett autobiográfiát és társadalomtörténetet írva. Verdery saját kutatói pozíciójának és a román kommunizmus társadalmi kontextusának viszonyát járja körül munkájában, amelyet a személyesség és a totalitárius rendszer működésének a megértésére tett erőfeszítések tesznek egyedivé. Ezúttal a román államépítés elkülönülő időszakait, ezen belül pedig a titkosszolgálat szerepét térképezte fel.

A másik plenáris előadást Vintilă Mihăilescu tartotta, aki Verderyhez hasonlóan az elmúlt száz év folyamatait elemezte, beemelve a román államot a Balkán-félsziget társadalomtörténetébe. Míg Verdery az államépítés, Mihăilescu a modernizáció és a vidék szempontjából tekintette át Románia száz évét.

A következő bekezdésekben azokat az előadásokat szeretném áttekinteni, amelyeket saját érdeklődési körömből fakadóan tartottam inspiratívnak, és a magyar olvasóközönség számára is relevanciával bírnak. Az „Are members of the Hungarian minority part of the Romanian political community?” elnevezésű panelt Salat Levente kolozsvári politológus szervezte. Myra Waterbury (Ohio University) a nemzeti kisebbségek többes kötődésének kérdését járta körül, az előző, a magyar könnyített honosításról folyó kutatásának folytatásaként. Bukarestben arról beszélt, hogy milyen „veszélyeket” rejt magában az erdélyi magyarok integrálódása a román és a magyar társadalomba. Mivel egyelőre a hipotézisek megfogalmazásának fázisában tart, az előadás inkább kérdéseket vetett fel. Irina Culic (Babeş-Bolyai Tudományegyetem) egy saját tapasztalataiból kibontakozó vizsgálatot tárt a közönség elé, arra keresve a választ, hogy az önálló állami magyar egyetem milyen helyzeteket lenne képes orvosolni, ahhoz a konfliktusos és sokszor tisztázatlan viszonyhoz képest, amelyet a mai Babeş-Bolyai Tudományegyetem vezetése és az oktatók között érzékelt. Sherrill Stroschein (University College London) székelyföldi önkormányzatokat vizsgált, a helyi politika és az országos hatalom közötti

viszonyt értelmezve. A panel utolsó előadója Kiss Tamás volt (Nemzeti Kisebbségkutató Intézet), ő a korrupcióellenes populizmus kontextusában helyezte el a kisebbségi közösségek politikai stratégiáinak kérdését. Az előadás szándéka szerint egy tágabb elméleti keretet kívánt teremteni (populizmus) az eddigi kutatási eredményeinek (kisebbségi integráció – aszimmetrikus akkomodációs modell), ami a munka jelenlegi fázisában még sok kérdést vet fel és sokfelé elágazhat.

Egy délutáni panel, amelyben szerzőtársammal én is részt vettem, a Székelyföldet vette célba. A panel kissé provokatív címét – „The torn in the nation’s flesh” – Egry Gábor (Politikatörténeti Intézet) találta ki. Egry előadásában Móc föld és Székelyföld mint periferikus régiók reprezentációját vetette össze, rámutatva több izgalmas nemzeti hitelességi stratégiára a két térség kapcsán, 1900 és 1944 között. Stefano Bottoni (MTA BTK TTI) a *Sztálin a székelyeknél* című összegző munkájának egyfajta folytatásaként azt vizsgálta, hogy a Magyar Autonóm Tartományon belül milyen technikákon, stratégiákon keresztül valósult meg a kulturális-ideológiai munka. Egyhez hasonlóan a Zahorán Csabával (Trianon 100 MTA-Lendület Kutatócsoport) közösen tartott előadásunkban szintén két periferikus régiót – határvidéket – hasonlítottunk össze. A Moldovai Köztársaságnak és Székelyföldnek a román hatalmi központhoz való viszonyát elemeztük, egyúttal pedig párhuzamot is vontunk a magyar állam Székelyföld, illetve a román állam Moldova felé irányuló támogatáspolitikájának helyi beágyazottsága között.

A moldovai témát több ponton is érintette a konferencia – az egyik legizgalmasabb esemény a fiatal történész, Andrei Cusco 2017-es könyvének bemutatója volt. Cusco a román és orosz Besszarábia-képeket elemezte a 19. század végétől a 20. század elejéig. A munkát forrásgazdagsága, elméleti keretezése és a téma alapos feldolgozása miatt Sorin Antohi kimagasló teljesítményként dicsérte.

A centenáriumi konferencián markánsan megjelent a Moldovai Köztársaság és Románia történetének összefonódása, ráirányítva a figyelmet a román nemzeti egység kérdésére is. Ezt jól szemléltette az emlékezet és a felelősség viszonyát boncolgató panel (az University College Cork-ról, James Kapalo vezetésével), a Nagy-Romániára való emlékeztetést és ennek identitáskonstituáló szerepét vizsgáló szekció (Monica Ciobanu, State University of New York és

egy hasonló szekció, Michaela Serban, USA–Ramapo University-ről elnöklésével), valamint a két világháború közötti innocentista vallási közösségek földalatti hálózatainak ellenálló tevékenységével foglalkozó előadások (az Universitatea Sincal-ról, Marosvásárhelyről, Ionuț Biliuță vezetésével). A múlt feltárásához való jog keretezése Kelet-Európában (pl. restitúciós törvények és tervezetek, kártérítések, az állambiztonsági iratokhoz való hozzáférés és a levéltárak kutathatósága stb.), az emlékezésre vonatkozó nyilvános diskurzusok, a múlt újraélésének különböző terei az előadások során úgy a román, mint a moldovai kontextusban elemzésre kerültek.

A konferencia előadásainak, vitáinak túlnyomó többségére jellemző volt az a törekvés, hogy az adott kutatási témán túl meg tudjanak fogalmazni valamilyen reflexiót a mai romániai viszonyokra és a kutatói pozícióra nézve is. Ez mutatja az igényt a tudomány és tudományos viták presztízsének helyreállítására. Ilyen értelemben nem csoda, hogy az esemény méretei és a nemzetközi elismerésnek örvendő előadók ellenére a helyi és országos politika (valamint a román akadémiai vezetés) távol maradt az eseménytől. A kritikai nézőpont érvényesítése mellett fontos szempont maradt az előadásokban a saját pozíciók meghatározása. Számomra a légkör, a viták hangvétele és az előadásokat kísérő beszélgetések is kifejezetten inspiratívak voltak.

KOVÁCS ESZTER*

A romániai magyarokról a nemzetközi társadalomtudományi folyóiratokban (2008–2018)

Ez az írás azt vizsgálja, hogy a Kelet-Európa történelmével, az etnicitással, a nacionalizmussal és a kisebbségpolitikai témákkal foglalkozó vezető nemzetközi szakfolyóiratokban hogyan jelennek meg a romániai magyarsággal kapcsolatos témák, azaz mely kérdések tematizálódnak e közösség állapotáról, és hol kerülnek közlésre a publikációk. A szemlézett folyóiratok: *Central Europe*; *East European Politics*; *East European Politics and Societies*; *Ethnic and Racial Studies*; *Ethnicities*; *Ethnopolitics*; *Europe-Asia Studies*; *European Politics and Society*; *Identities: Global Studies in Culture and Power*; *Journal of Ethnic and Migration Studies*; *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues (JEMIE)*; *Journal of Nationalism, Memory and Language Politics*¹; *Journal of Race, Ethnicity and Politics*²; *Nationalism and Ethnic Politics*; *Nationalities Papers*; *Nations and Nationalism*; *Problems of Post-Communism*; *Slavic Review*; *Sociology of Race and Ethnicity*; *Studies in Ethnicity and Nationalism*. Ezekben a folyóiratokban 2008 és 2018 között huszonkét publikáció foglalkozott a romániai magyarság helyzetével, vagy érintette a viszonyait. A tanulmányok hét témakörbe különíthetők el: kisebbségi identitás és kettős állampolgárság; kisebbségek reprezentációja; az RMDSZ és a romániai regionalizáció kérdése; kisebbségi jogok és nyelvhasználat; Magyarország kin-state politikája; a státustörvény;

* A szerző doktorandusz, a BCE Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskola hallgatója. E-mail: kovacs.eszter0519@gmail.com

¹ A folyóirat első száma 2017 júliusában jelent meg.

² A folyóirat első száma 2016 márciusában jelent meg.

migráció; Erdély a két világháború között; államszocializmus Romániában és az 1956-os forradalom hatása az erdélyi magyarságra.

1. Az identitás és kettős állampolgárság témában Papp Z. Attila és Veres Valér publikált tanulmányt. Mindkét közlemény a folyóiratok aktuális tematikus számában található. Papp Z. Attila cikke³ az etnikai és vallási kisebbségek politikai antropológiája tematikában⁴ kapott helyet, s mindegyik szerző a kultúrakutatás fogalmaival írta le egy-egy adott társadalom azonosságtudatának változásait. Így Marius Ion Bență tanulmánya is a rendszerváltás utáni román nemzeti identitás átalakulásáról ír.⁵ Az esszencialista és konstruktivista nézőpontokat párhuzamosan ismerteti, illetve a belőlük következő álláspontokat és a két irányzat kapcsolatában meghúzódó konfliktusokat taglalja, röviden említve meg az erdélyi magyarság és a moldáviai román kisebbség identitásának átmeneti állapotát. A szerző szerint a modern nacionalizmus történetében a mai román nacionalizmus egy új szintet mutat, amely egyrészt a konstrukcionista álláspontból ered, másrészt Romániában a nemzeti identitás belépett a termelés és a kereskedelem logikájába, ahol az állampolgárság márka, az útlevelek hiteldokumentumok, így az identitás egy „szerződésre”, az állampolgárságot igazoló dokumentumokra lett mérsékelve.

Papp Z. Attila egy korábbi, 2014-ben – erdélyi, felvidéki, kárpátaljai és délvidéki (vajdasági) magyarok körében – végzett kutatás⁶ eredményeit használva elemzi a kettős állampolgárságot, a mögötte rejlő kormányzati célokat és az intézkedések hatását. A szerző úgy véli, a határon túli magyaroknak „ajándékozott”, könnyített eljárással megszerezhető magyar állampolgárság új identitáselemeket generál mind egyéni, mind társadalmi szinten.

³ Papp Z. Attila: The Trickster Logics in the Hungarian Dual-Citizenship Offer. *Nationalism and Ethnic Politics*, 2017/. 23. 1. 18–32.

⁴ The Political Anthropology of Ethnic and Religious Minority a tematikus szám címe.

⁵ Bență, Ion Marius: Fluid Identity, Fluid Citizenship: The Problem of Ethnicity in Postcommunist Romania. *Nationalism and Ethnic Politics*, 2017/23. 1. 52–65.

⁶ Papp Z. Attila: Kisebbségi identitáskonstrukciók a kettős magyar állampolgárság által. *Regio*, 2014/4. 118–155.

Illetve a magyar kormányzati politika úgynevezett „trükkös” logikáját látja a kettős állampolgárságban, amely a 2010 utáni magyarországi politikai retorika kommunikációs eszközévé vált. A kettős állampolgárság olyan politikai jó(tett), amely könnyen kommunikálható, egyfajta „önzetlen ajándék”. Ez a logika az identitást megoldandó problémának látja, a legitimitás iránti igényt igyekszik a jövő nemzeti egységgel igazolni, ebben pedig a határon túli magyarokat eszközként kezelik. A cikk szerint a magyar kormány olyan reciprocitási kapcsolatba hívja be a határon túli magyarokat, ahol nehezen tudják értelmezni a hozzárendelt szerepüket, különösen a 2016. október 2-án megrendezett, a bevándorlók elutasításáról szóló népszavazás kapcsán, mivel a határon túli magyar kisebbségeket is gyakran idegenekként stigmatizálják Magyarországon.

Veres Valér kutatása a romániai, szlovákiai, szerbiai és ukrainai magyar kisebbségek etnikai identitásának összehasonlító elemzésére vállalkozik,⁷ beleértve a többségi társadalomhoz és a Magyarországhoz való viszonyukat is. A dolgozat az identitás és az állampolgárság összefüggését elemző tematikus blokkban jelent meg Finnország, Nyugat-Afrika és Sri Lanka esetei mellett. Az empirikus eredmények szerint a kisebbségek viszonyulása az anyaországhoz kevésbé fontos, az elsődleges csoport a kisebbségi közösség, amiben élnek. Veres tanulmányában is megragadható a magyar kisebbségek által tanúsított sztereotipizáció és távolságtartás mind a többségi társadalom, mind az anyaországi magyarok felé. A regionális kisebbségi identitás a magyarságtudattal függ össze, de az adott országban élők identitása lakóhelytől függően tartalmazhat román, ukrán, szlovák kötődéselemeket is. Viszont nem mondható el ugyanez a magyarországi svábokról, akik kettős identitással bírnak. A vizsgálat arra is kiterjedt, hogy a különböző magyar kisebbségek hogyan integrálódtak a többségi társadalomba. A kutatás eredményeiből kirajzolódik a különböző nemzeti identitások típusainak és formáinak egyvelege, melyek együttesen jelentkeznek az egyén mindennapi életében, mégsem okoznak zavart.

⁷ Veres Valér: The minority identity and the idea of the ‘unity’ of the nation: the case of Hungarian minorities from Romania, Slovakia, Serbia and Ukraine. *Identities: Global Studies in Culture and Power*, 2015/22. 1. 88–108.

2. Kisebbségek reprezentációja: az RMDSZ és a romániai regionalizáció kérdése ugyan több témakörre tagolódik, viszont a tanulmányok erősen kapcsolódnak egymáshoz, ezért tartottam célszerűnek egy helyen kezelni a két témakört. Kiss Tamás és Székely István Gergő 2016-ban⁸ és 2014-ben megjelent tanulmánya⁹; Toró Tibor 2018-ban¹⁰, valamint Daniel Boschler és Szöcsik Edina 2013-ban megjelent dolgozata¹¹ foglalkozik az RMDSZ-szel. Mindegyik közlemény a *Nationalities Papers* folyóiratban, a kisebbségi csoportok képviseletét elemző más szövegekkel együtt jelent meg. A Székely – Kiss szerzőpáros az RMDSZ rendszerváltás utáni, a romániai magyar politikába való két évtizedes beágyazottságát és mozgósítási stratégiáját vizsgálja. Az 1990-es évektől kezdődően az RMDSZ nemcsak mint kisebbségi párt, de mint politikai szereplő is stabil pontja a román politikának, azonban az elmúlt években több változás mutatkozott meg a párt képviseleti munkájában, nevezetesen egyre inkább fölhagyott a mozgósítással, a közösségsszervezéssel, ezzel pedig egyre kevésbé vált alkalmassá a szervezeti integrációra, amely korábban kulcsszerepet játszott a választási mobilizációban. Bár huszonöt év után is a romániai magyarság képviseletének domináns szervezete, népszerűsége csökkent. E változásnak tulajdonítható a pártnak a kormánykoalícióba való 1996-os belépése, ettől kezdve az RMDSZ a román politikai szereplőkkel szemben tanúsított „megengedőbb” magatartása a jellemző. A szerzők azzal magyarázzák az RMDSZ-nek a kihívói (EMNP, MPP) ellenére is domináns jelenlétét a romániai politikában, hogy a magyarságot képviselni hivatott többi

⁸ Kiss Tamás – Székely István Gergő: Shifting linkages in ethnic mobilization: the case of RMDSZ and the Hungarians in Transylvania. *Nationalities Papers*, 2016/44. 4. 591–610.

⁹ Kiss Tamás – Székely István Gergő: Diversity recognition and minority representation in Central and Southeast Europe: a comparative analysis. *Nationalities Papers*, 2014/42. 3. 426–448.

¹⁰ Toró Tibor: Ethnicization or de-ethnicization? Hungarian political representation in the Romanian parliament. *Nationalities Papers*, 2018/46. 2. 219–236.

¹¹ Boschler, Daniel – Szöcsik Edina: Building inter-ethnic bridges or promoting ethno territorial demarcation lines Hungarian minority parties in competition. *Nationalities Papers*, 2013/41. 5. 761–779.

párttal szemben (EMNP, MPP) még képes arra, hogy a magyarlakta régiók és intézmények finanszírozását elősegítse. A tanulmány egy általános, többféle tárgykörrel foglalkozó számba került be, ez a publikációk sokféleségén is látszik, így a lengyel nemzeti kisebbségek helyzete Litvániában, a kazah nők helyzete és az Észak-Kaukázus historiográfiai elemzése is helyet kapott ugyanott. A szerzőpáros másik, 2014-ben megjelent értekezése¹² Kelet-Közép-Európa tizenhat országának saját kisebbségeihez való viszonyát hasonlítja össze a törvényhozás, a szabályozás diszkurzív keretei alapján. A tanulmány a *Minority Politics and the Territoriality Principle in Europe* című tematikus blokkban kapott helyet, amelyben Tirol és Kárpátalja kisebbségjogi és nyelvpolitikai helyzetével foglalkozó publikációk is olvashatók, s kiderül belőle, hogy Albániában, Bulgáriában, Romániában és Szlovéniában nincsenek kisebbségekre vonatkozó speciális törvények, ennek ellenére Romániában és Szerbiában a szabályzatok leírásában könnyen megkülönböztethető, mely kisebbségek vannak elismerve. Míg Csehország, Románia, Szerbia és Szlovákia nemzeti kisebbségeknek hívja a kisebbségeit, addig Bulgáriában a hivatalos megnevezés „bolgár állampolgárok, akiknek anyanyelve nem a bolgár”.

Toró Tibor az RMDSZ képviselőinek 2004–2008 közötti parlamenti beszédeit vizsgálja a diskurzuselemzés módszerével; konstruktivista szempontból veszi vizsgálat alá a szövegkorpuszokat. Megállapítja, hogy az RMDSZ nyilatkozatai mindig helyzet- és kontextusfüggőek, kisebbségi követeléseik csak nyílt politikai nyilatkozatokban, etnicizált beszédmódban jelennek meg, míg a parlamenti vitákban, melyek közvetlen hatással vannak a szakpolitikai eredményekre, a deetnicizált beszédmódot alkalmazzák. Így például a parlamentben csak a decentralizáció és a regionalizáció jelenik meg a magyarokkal kapcsolatban. A diszkrimináció, a kisebbségi jogok, az autonómia nem a magyarokra vonatkozóan artikulálódik. Ezzel ellentétben a nyílt politikai nyilatkozatokban sokszor hangzanak el az autonómiára, a kisebbségi

¹² A tanulmány egy korábbi változata 2011-ben Rejkjavikban az ECPR General Conference című konferencián a kisebbségpolitika szekcióban került bemutatásra.

jogokra vonatkozó, érdekvédő, a megkülönböztetést és a korrupciót elítélő megjegyzések. A tanulmány a *Representation of minorities: perspectives and challenges* tematikájú számban olvasható, amelyben Hollandia angliai képviselőtét és a kisebbségek reprezentációjának módszertani részét taglaló tanulmányok szerepelnek.

Daniel Boschler és Szöcsik Edina közleménye a romániai és szlovákiai kisebbségi pártok szegmentálódásáról és az ennek folytán kialakult versenyhelyezetről értekezik. Hipotézisük szerint a kisebbségi pártok kormányzati koalícióból való kiesése megváltoztatja az erőegyensúlyt a mérsékelték és a radikálisok között; a kisebbségi képviselők közötti versenyhelyzet erőteljes radikalizmushoz vezet. Azonban a két vizsgált országban ez másként működik. Szlovákiában az MKP, miután 2007-ben kiesett a kormányzathoz, radikális beszédmódot és stratégiai irányt vett fel, míg Romániában a 2008-tól ellenzéki pozícióba került RMDSZ, nem követett ilyen stratégiát, nem használta ezt a retorikát. Akik ezt megtették, az RMDSZ politikai vetélytársai voltak, az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács és a Székely Nemzeti Tanács, melyek autonómiát követeltek a többszámú magyar területeknek.

Ana Maria Dobre tanulmányában¹³ röviden említi az RMDSZ álláspontját a romániai regionalizációs folyamat során. A szerző szerint Romániában alapvetően a regionalizáció funkcionális módon történt, illetve közel sem volt annyira sikeres a procedura, mint például Belgium, Németország, Lengyelország, Csehország vagy Szlovákia esetében. A politikai szereplők közül az RMDSZ mutatott nagyobb érdeklődést a folyamat iránt, mivel már 2001-ben erdélyi értelmiségiek egy csoportja memorandumot indítványozott a politikai regionalizáció érdekében, akkor sikertelenül. Így most újra lehetőség kínálkozott az erdélyi magyar kisebbségnek a regionális önkormányzatra. Viszont a kormány és a többi politikai szereplő, tanulva a posztkommunista Jugoszlávia esetéből, a kisebbségeket képviselő pártok autonómiaköveteléseit veszélyfaktornak tekintette, így az állam védelmét fontosabbnak vélték, mint a regionalizáció

¹³ Dobre, Ana Maria: The Dynamics of Europeanization and Regionalisation: Regional Reform in Romania. *European Politics and Society*, 2009/10. 2. 181–194.

kérdését. A dolgozat az EU-bővítéssel kapcsolatos tematikus számban jelent meg a Balkán országairól szóló publikációk mellett. Dragoș Dragoman és Bogdan Gheorghii¹⁴ az Európai Bizottság támogatásával elfogadott és 1998-ban életbe lépett regionalizációs rendelet stratégiájában 2011-ben előterjesztett módosítások körüli vitákat vizsgálta. A cikk célja, hogy rávilágítson a regionalizációs folyamatokban megmutatkozó politikai korlátokra, illetve arra, hogy a kormány törekvése leginkább az volt, hogy a rendeletben létrejött módosítások által a 2012-es választási rendszert a javára fordítsa, amiben az erdélyi magyarság és az RMDSZ kedvezőtlen pozícióba került. Románia 1998-ban kezdte meg a regionalizációs tárgyalásokat, amikor a kormány alapvetően statisztikai megfontolások alapján elfogadta az európai NUTS-rendszert. Ezt a kezdeti lépést a Romániai Regionális Politika Zöld Könyvében vázolták fel. A 2011-es reform szerint a magyar többségű megyék egy nagyobb, „7-es központ”-ba kerültek volna, amelyben a románlakta területek voltak túlsúlyban (Fehér, Brassó, Szeben). Így etnikailag vegyes területi egység jött volna létre, amelyben a magyarok kisebbségben lettek volna.

Másrészről a javasolt regionális átalakulás az RMDSZ-t abba a kedvezőtlen pozícióba állította volna, hogy a korábbiakhoz képest teljesen más környezetben kell versenyeznie a regionális választásokon, kevesebb eséllyel indíthatja polgármestereit, helyi és megyei tanácstagjait. Így elveszíthette volna politikai státusát. A legnagyobb feszültség a többségi és a kisebbségi társadalom elképzelései között volt; a magyar kisebbség részéről született tervezetek egyértelműen az önálló Székelyföld régiót vizionálták, míg a többségi társadalom hevesen elutasított bármiféle etnokulturális alapú megközelítést. A publikáció egy általános, vegyes témákkal foglalkozó számban jelent meg, melyek között ott volt Albánia demokratikus átalakulásának leírása, ebben elemezve a muszlimok által tett lépéseket; a II. világháború utáni korai években alkalmazott innovatív fegyverkezési eszközök a Szovjetunióban, vagy a Szlovénia helyzete a 2008-as világgazdasági válság idején.

¹⁴ Dragoman, Dragoș – Gheorghii, Bogdan: Regional Design, Local Autonomy, and Ethnic Struggle: Romania's Syncopated Regionalisation. *Europe-Asia Studies*, 68. 2016. 2. 270–290.

3. A kisebbségi jogok és nyelvhasználat témakörét három kutatás öleli fel, amelyek különböző szempontokat vizsgálnak, helyenként mégis összekapcsolhatók. Az Európai Unió, az Európa Tanács és az Európai Biztonsági Együttműködési Szervezet kisebbségpolitikájával Jakob Skovgaard tanulmánya¹⁵ foglalkozik. A Románia és Szlovákia számára a három szervezet által előterjesztett kisebbségpolitikai elképzeléseket. Kulcsfogalma a konszociáció, ennek tükrében vizsgálja a nemzeti kisebbségek kérdését. Az elemzés hangsúlyozza a három szervezet által létrehozott Keretegyezmény tartalmát, melyet inkább „könnyű konszociációnak” nevez, mert a szervezetek a hatalommegosztást részesítették előnyben, nem pedig a kisebbségektől érkező, területi autonómiára való igényt. Ez a dolgozat is egy általános, vegyes témájú számban jelent meg.

Szőcsik Edina tanulmánya¹⁶ azt vizsgálja, hogy az EU-csatlakozás kritériumai a kisebbségvédelem területén hogyan kapcsolódnak a kisebbségi pártok igényeihez. A közlemény a *The Europeanization in Minority Issues in the Western Balkan* tematikus blokkban kapott helyet, ahol négy másik publikáció a Montenegróban és a Macedón Köztársaságban élő kisebbségek helyzetét és a két ország kisebbségpolitikáját vizsgálja. Szőcsik Edina esettanulmánya a romániai és szerbiai magyar kisebbségek képviselőiténél a vonatkozó uniós feltételekkel szemben támasztott követeléseit hasonlítja össze. Az összehasonlításból kiderül, hogy bár a felek igényei hasonlóak, az Európai Unió kisebbségvédelmi kritériumainak alkalmazása a két országban eltérő volt, különösen a kulturális autonómia tekintetében, amelyet az EU Szerbiában támogatott, de Romániában nem. Ugyanakkor az Unió egyenlő támogatást nyújtott mindkét ország számára a kisebbségi nyelvek nyilvános használatának kibővítésére, beleértve az állami hatóságokkal való kommunikációt, valamint a kisebbségek

¹⁵ Skovgaard, Jakob: Towards 'Consociationalism Light'? The EU's, the Council of Europe's and the High Commissioner on National Minorities' policies regarding the Hungarian Minorities in Romania and Slovakia. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe (JEMIE)*, 2009/8. 2. 1–82.

¹⁶ Szőcsik Edina: The EU Accession Criteria in the Field of Minority Protection and Demands of Ethnic Minority Parties. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe (JEMIE)*, 2012/11. 2. 104–127.

anyanyelvű felsőoktatását. Az EU mindkét országban támogatta a decentralizációt, de soha nem kapcsolta össze ezt a kisebbségvédelem kérdésével. Végezetül pedig az esszé mellett érvel, hogy a magyar kisebbségi pártok mérséklődése és radikalizálódása döntően belső folyamatok eredménye, nem az EU által generált állapot.

Balázs Lilla esettanulmánya¹⁷ a kisebbségi nyelvi jogok alkalmazását vizsgálja a román közigazgatásban. A dolgozat a *National Minorities between Protection and Empowerment* tematikus blokkban kapott helyet, amelynek más cikkei a kisebbségi képviselet és a kisebbségvédelem elméleti részét taglalják, illetve az olaszországi Trento autonóm megyében élő és a német-dán határvidéken elhelyezkedő kisebbségek helyzetéről írnak. A szerző a nyelvhasználati törvény pontjait és az RMDSZ képviselőinek gyakorlatban megvalósuló stratégiáit veti össze. A kutatásból kiderül: annak ellenére, hogy az RMDSZ vezető tisztviselői a kormányzatban, a minisztériumokban, a helyi tanácsokban és a kisebbségi nyelvhasználat szabályozását irányító hivatalokban is tevékenyek, a közigazgatásban való magyar nyelvhasználat érvényesítésében még mindig nem tudtak érdemi eredményeket elérni.

4. Magyarország kin-state politikájáról szól Bátory Ágnes, Andreea Udrea, Stephen Deets, illetve Myra A. Warterbury dolgozata. Az elsőként említett szerző¹⁸ a nacionalizmus és europanizáció interakcióját, illetve ennek az alkotmányra gyakorolt hatását vizsgálja Magyarország példáján keresztül. Bátory megállapítja, hogy Magyarország európai uniós előcsatlakozási procedúrája és az 1989 utáni kin-state politikája között megszakadt a diskurzus. Mindkét folyamat különböző alkotmányos identitást követelt meg, melyet jelen esetben nem sikerült összeegyeztetni. A szerző javaslata, hogy az európai kisebbségvédelmi rendszer mezsgyéjén érdemes kezelni az ügyet. Stephen Deets is hasonló

¹⁷ Balázs Lilla: Decoupled Empowerment: Minority Representation and the Implementation of Language Rights in Romania. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe (JEMIE)*, 2014/13. 2. 104–131.

¹⁸ Bátory Ágnes: Kin-State Identity in the European Context: Citizenship, Nationalism and Constitutionalism in Hungary. *Nations and Nationalism*, 2010/16. 1. 31–48.

következtetésre jut,¹⁹ nevezetesen, hogy a Magyarország által alkalmazni kívánt transzszuverén stratégia nem volt összeegyeztethető az európai normákkal, ezért is váltott ki éles vitákat az Európai Unió részéről. Myra A. Warterbury tanulmányában²⁰ az Európai Unió csatlakozásának a Magyarország kin-state politikájára gyakorolt hatását vizsgálja. A szerző, csatlakozva azon megállapításokhoz, mely szerint az európai uniós csatlakozási folyamat nem csökkentette Magyarország státustörvénye körüli vitákat, megállapítja, hogy az EU hatása nem mindig van mérséklő hatással a regionális feszültségekre. Adreea Udrea a magyar státustörvényt, illetve ennek legitimációját és határait értelmezi.²¹ A szerző emellett érvel, hogy az elsődleges felelősség és kötelesség az államon belül élő kisebbségek védelmére kellene irányuljon, amit nem helyettesíthet a kin-state politika, csak kiegészítheti azt.

Bátory Ágnes dolgozata egy általános tematikájú számban jelent meg, az ausztráliai bevándorlással és egyéb, alkotmányossággal kapcsolatos dolgozatok mellett. Andreea Udrea publikációja is vegyes tárgykörökkel foglalkozó számban kapott helyet, mint a Belgiumban élő lengyelek helyzete, azaz a migráció és integráció dinamikája, vagy a kettős identitású kínai-európai narratívák elemzése, illetve a maláj interetnikai konfliktus feltárása sajtóelemzésen keresztül. A két utóbbi tanulmány sem tematikus blokkban, de ugyanabban a számban kapott helyet, a bejrúti konszociáció és a Japánban élő kisebbségek szavazati jogának kiszélesítésével kapcsolatos témák mellett.

5. A romániai magyar ifjúság migrációjának témájával Horváth István 2008-ban megjelent dolgozata²² foglalkozik egy

¹⁹ Deets, Stephan: The Hungarian Status Law and the Specter of Neo-medievalism in Europe. *Ethnopolitics*, 2008. 2–3. 195–215.

²⁰ Warterbury, A. Myra: Uncertain Norms, Unintended Consequences: The Effects of European Union Integration on Kin-State Politics in Eastern Europe. *Ethnopolitics*, 2008/ 2–3. 217–238.

²¹ Udrea, Andreea: A kin-state's responsibility: Cultural identity, recognition, and the Hungarian status law. *Ethnicities*, 2014/14. 2. 324–346.

²² Horváth István: The Culture of Migration of Rural Romanian Youth. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2008/34. 5. 771–786.

kvalitatív felmérés keretében.²³ Kutatását két erdélyi ipari központ – Aranyosgyéres és Marosvásárhely – közelében elhelyezkedő településeken végezte, magyar etnikumúak körében. Horváth társadalmi, gazdasági és kulturális kontextusban vizsgálja a kiválasztott fiatal generáció migrációs hajlandóságát. A kutatás alapján az ifjúság elvándorlása Magyarországra és Nyugat-Európába erős kapcsolatot mutat az egyre szűkebb teret nyújtó „otthoni” felnőtté válás lehetőségeivel, a bizonytalan munkalehetőségekkel. Leginkább a bérkülönbségeket jelölték meg motivációs tényezőként az otthonról elvándorlók, azonban a bérkülönbség nem egyenesen arányos a külföldi munka presztízsével és a helyben végzett előtanulmányokkal, sokkal inkább egyfajta pillanatnyi megoldás. A tanulmány a *The New Face of East–West Migration in Europe* tematikus blokkban helyezkedik el, ahol két másik esszé a lengyel bevándorlók nyugat-európai helyzetét és munkaerő-közvetítését taglalja. Ezenkívül ugyanabban a folyóiratszámban a milánói románokról olvashatunk, illetve magasan kvalifikált románok és magyarok a londoni munkaerőpiacon való elhelyezkedéséről.

6. A következő közlemények tematikája eltérő ugyan, viszont kronologikusan egybetartoznak. Egry Gábor írása az *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944* című, 2015-ben kiadott könyvének egyik fejezete. A tanulmány²⁴ a magyar köztisztviselők 1934–1935. évi román nyelvvizsgáztatását elemzi mint az állam iránti lojalitás igazolását. Egry a vizsgafogalmazásokat nézte meg, és felfedezte a többségi közigazgatási alkalmazottaknak a kisebbségi alkalmazottak iránti szolidaritását, s egyben az állami rendelkezéssel szembeni ellenállását is. A dolgozat egyéb történeti vonatkozású publikációk mellett kapott helyet, mint a 18. századi Szentpétervár intézményi, társadalmi, gazdasági és erkölcsi romlásának feltérképezése; Hruscsov oktatáspolitikája vagy a különböző társadalmi osztályok

²³ A tanulmány egy korábbi változata előadásként a 2005. november 18–19. között a *New Patterns of East–West Migration in Europe* címmel a Hamburg Institute of International Economics által szervezett konferencián volt hallható.

²⁴ Egry Gábor: *Unholy Alliances? Language Exams, Loyalty, and Identification in Interwar Romania*, *Slavic Review*, 2017/76. 4. 959–982.

önéletrajzainak vizsgálata, melyeket a szovjet állam 1950–1980 közötti időszakban kért megírni.

Becker András kutatása²⁵ a II. világháború első évében Magyarországra és Romániára irányuló brit propaganda eszközeit és stratégiáját vázolja fel, azokat a történelmi mozzanatok mutatja be, amelyek az Erdély körüli vitában Nagy-Britannia produkált, nem utolsósorban a német terjeszkedés megakadályozása érdekében. A tanulmány ugyancsak történelmi és irodalomtörténeti témájú publikációk mellett kapott helyet, melyek témája például a prágai tavasz, vagy a tér és idő megjelenítése Jan Zahradníček cseh költő verseiben.

7. A háború utáni időszak történetéről két tanulmányt találtam. Stefano Bottoni a Román Kommunista Párt kiépüléséről értekezik.²⁶ A szerző leírja, hogy az RKP az 1945–1946 közötti időszakban mindent alárendelt a hatalom megszerzésére, így az erdélyi kérdést is ennek a küzdelemnek a részeként használta fel jó taktikai érzékkel és szovjet segítséggel, hogy a „nemzeti érdek ügyvédje” szerepében tetszelegjen. A hatalom megszerzése, konszolidálása és legitimálása érdekében járt el, azonban kényesen ügyelt arra, hogy ez a hazafiság ne csapjon át nyílt nacionalizmusba. Bottoni közleménye Fehéroroszország, Ukrajna, Lengyelország és a Szovjetunió szocialista időszakának történelmi emlékezetével foglalkozó tanulmányok mellett kapott helyet.

Johanna Granville vizsgálata²⁷ rávilágít arra, hogy az 1956-os magyarországi forradalom leverése, illetve a forradalom melletti erdélyi rokonszenv miatti megtorlás segített a román kommunista vezetésnek hatalma megszilárdításában, ennek következtében az addigiakhoz képest erős diszkrimináció vette kezdetét a magyar lakossággal szemben több területen, így például a magyar

²⁵ Becker András: British Diplomacy, Propaganda, and War Strategy and the Hungarian-Romanian Dispute over Transylvania in 1939–40., *Central Europe*, 2016/14. 1. 1–25.

²⁶ Bottoni, Stefano: Reassessing the Communist Takeover in Romania: Violence, Institutional Continuity, and Ethnic Conflict Management. *East European Politics and Societies*, 2010/24. 1. 59–89.

²⁷ Granville, Johanna: Forewarned is Forearmed: How the Hungarian Crisis of 1956 Helped the Romanian Leadership. *Europe-Asia Studies*, 2010/62. 4. 615–645.

állampolgárok engedelmességre bírásában, a magyar intézmények megszüntetésében és az igazságszolgáltatásban a magyarokra kiszabott hosszabb büntetési tételekben. Emellett felerősödött a román vezetésben a magyar irredentizmustól való félelem is. A dolgozat egy általános, több témával foglalkozó számban jelent meg.

Ebbe a szakirodalmi összefoglalóba azok a tanulmányok kerültek be, melyek a romániai magyarság helyzetét vizsgálják, vagy valamelyest érintik. A vizsgált tíz év tekintetében kijelenthető, hogy a keresett tárgykör eloszlása szórványos és egyenetlen. Ugyanakkor a kiemelten magyarországi és a romániai társadalmak történetét vizsgáló írások megjelenése nem ennyire rendszertelen, a most számba vett írásokon kívül még nyolcvanegy tanulmány öleli fel a két országgal kapcsolatos témákat, így összesen százhárom publikációval számolhatunk.

A vizsgált folyóiratok közül a *Central Europe*, a *Europe-Asia Studies*, a *Slavic Review*, az *East European Politics*, az *East European Politics and Societies*, a *Nationalities Papers* és a *Problems of Post-Communism* a Közép- és Kelet Európával és azon belül is a szláv országokkal, illetve a balkáni régió és Ázsia országaival kapcsolatos tárgyköröket részesítik előnyben. Ezekben a lapokban népszerű tartalmak a kommunizmus emlékezete, a rendszerváltás és az átmeneti évek kérdéskörei. E téren az Oroszországgal kapcsolatos közlemények vannak túlsúlyban, ezt követi Ukrajna, Csehország, Szlovákia, Románia és a többi volt szocialista ország.

A kisebbségi reprezentáció, migráció, európai integráció, multikulturalizmus, rassz- és gender tárgykörök az *Identities*, *Ethnicities*, *Ethnopolitics*, *Nations and Nationalism*, *Nationalism and Ethnic Politics*, *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, az *Ethnic and Racial Studies*, a *Journal of Ethnic and Migration Studies*, a *Journal of Race, Ethnicity and Politics*, a *Studies in Ethnicity and Nationalism*, a *Sociology of Race and Ethnicity* folyóiratokban vannak hangsúlyosan jelen. Itt természetesen európai és kelet-európai vonatkozású írások is helyet kapnak, de többnyire globális szinten kezelik ezeket a témákat. Ezért például számottevő Latin-Amerika, Kína, Közel-Kelet és Ázsia etnikumainak jelenléte a publikált kutatásokban. A *Journal of*

Nationalism, Memory and Language Politics című folyóirat az, amely kivételt képez, úgymond mindkét „tábornak” kedvez.

Magyarország leginkább a roma kisebbség, a szélsőjobb térhódítása, a nacionalizmus, a radikalizmus, a pártrendszer, a gazdasági válság, a posztkommunizmus, az EU-tagság, illetve az 1956-os események kapcsán fordul elő a folyóiratokban. Az *East European Politics* folyóiratban szinte minden évben előfordult egy-egy országunkat érintő tanulmány (10), illetve a *Nationalities Papers* (4), a *Problems of Post-Communism* (4) és az *Ethnic and Racial Studies* (4) folyóiratokban is több vonatkozó közlemény került publikálásra, a többi folyóiratban csak szórványosan.²⁸ A vizsgált folyóiratok közül négyben egyszer sem jelent meg a magyar téma.²⁹

Romániával kapcsolatban a kommunizmus kiépülése, a kommunizmus emlékezete, a Ceaușescu-diktatúra, a szocialista nacionalizmus és a rendszerváltás utáni átmenet évei, a korrupció, az EU-integráció és a balkáni régió, a társadalmi mozgalmak, valamint a roma kisebbség témái gyakoriak. A *Nationalities Papers* (7) és az *East European Politics* (7) folyóiratokban is szinte minden évben olvasható egy-egy Románia-tanulmány, illetve a *Europe Asia Studies* (6), a *European Politics and Societies* (5), a *Problems of Post-Communism* (4), az *Ethnic and Racial Studies* (4), a *Journal of Ethnic and Migration Studies* (4) és a *Studies in Ethnicity and Nationalism* (4) folyóiratokban is a magyar vonatkozású ügyeknél jobb a megjelenési arány. A számadatokból látszik, hogy a romániai témák egyenletesebb eloszlásúak a magyarországiakhoz képest. Illetve itt is észlelhető szórványos közlés bizonyos folyóiratokban.³⁰

²⁸ *Central Europe* (2); *Europe Asia Studies* (2); *Slavic Review* (2); *East European Politics and Societies* (2); *Identities: Global Studies in Culture and Power* (2); *JEMIE* (1); *Nations and Nationalism* (1); *Journal of Ethnic and Migrations Studies* (1); *Journal of Nationalism, Memory and Language Politics* (1).

²⁹ A *Nationalism and Ethnic Politics*, az *Ethnicities*, a *Journal of Race, Ethnicity and Politics*, a *Studies in Ethnicity and Nationalism* és a *Sociology of Race and Ethnicity* folyóiratokban.

³⁰ *Central Europe* (1); *Identities: Global Studies in Culture and Power* (2); *Ethnic and Racial Studies* (4); *Journal of Ethnic and Migration Studies* (4); *Studies in Ethnicity and Nationalism* (4), *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*: *JEMIE* (1).

A vizsgált periodikák közül ötben³¹ egyszer sem fordult elő Romániával kapcsolatos dolgozat.

A romániai anyagok a magyarországiakhoz képest valamivel nagyobb helyet foglalnak el, harminchat-negyvenöt az arány a két ország publikációs eloszlásában. Eltérőek a témák, a két ország sajátos problémái domborodnak ki a közleményekben, csak a posztkommunizmus témakörében és a roma kisebbség, illetve a migráció tematikájában lehetne hasonlónak nevezni a magyar és román anyagokat.³² Két folyóiratból maradnak el teljes mértékben a romániai és magyarországi, valamint a romániai magyarságot érintő publikációk. Ez azzal magyarázható, hogy azokban a folyóiratokban többnyire a rassz-, gender-, kolonializmus-, multikulturalizmus-témák kapnak helyet, a kutatott népesség elsöprő többségben az Egyesült Államok, Latin-Amerika és az afrikai kontinens országainak lakossága. A két folyóirat összes lapszámában csak négyszer fordult elő európai országra vonatkozó tanulmány.³³ A romániai magyarsággal kapcsolatos témák megjelenési helye kevésbé azonos a többi, román és magyar publikáció megjelenési helyével és azok arányával. A talált huszonkét publikációból három került ki azonos folyóiratból (*Nationalities Papers*), ez egyike azoknak, amelyek Romániával kapcsolatban a legtöbb tanulmányt közölték. Másrészt a legtöbb magyar és román vonatkozású tanulmánynak helyet adó folyóiratból (*East European Politics*) egy tanulmány sem került be a keresett témakörbe. Következésképp elmondható, hogy az erdélyi magyarságot érintő témák nem csak azokban a folyóiratokban jelentek meg, amelyek homlokterében a kelet-európai térség volt szocialista országai, a balkáni államok, Eurázsia és azok történelmi múltja, képzőművészete, politikai, gazdasági és társadalmi helyzete, illetve etnikai konfliktusai állnak.

³¹ A *Nations and Nationalism*, a *Nationalism and Ethnic Politics*, a *Journal of Race, Ethnicity and Politics*, a *Sociology of Race and Ethnicity* és a *Journal of Nationalism, Memory and Language Politics* című folyóiratokban.

³² Ez nem jelenti azt, hogy mennyiségben is, azaz a cikkek számában is hasonlóak.

³³ A *Sociology of Race and Ethnicity* folyóirat 1/2. lapszámában Belgiumra vonatkozó, –illetve a *Journal of Race, Ethnicity, and Politics* folyóirat 1/2. lapszámában Hollandia és Anglia kisebbségeit érintő; továbbá Európa és a muszlim kérdés kapcsolatát taglalja egy tanulmány.

Olyan folyóiratok (*Nations and Nationalism, Ethnicities, Ethnopolitics, Identities: Global Studies in Culture and Power*) is helyet adtak a témában talált publikációknak, amelyeket az jellemez, hogy a különböző tudományterületeket – mint a kultúratudományok, politikatudomány, közgazdaságtan, szociológia, antropológia, pszichológia – összefogja, és ezek keretében vizsgálja globálisan az etnicitás, identitás és kisebbségek témakörét.

Felhasznált irodalom

- Balázs Lilla: Decoupled Empowerment: Minority Representation and the Implementation of Language Right in Romania, *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*: JEMIE, 2014. 13/2. 104–131.
- Bátory Ágnes: Kin-State Identity in the European Context: Citizenship, Nationalism and Constitutionalism in Hungary, *Nations and Nationalism*, 2010. 16/1. 31–48.
- Becker András: British Diplomacy, Propaganda, and War Strategy and the Hungarian-Romanian Dispute over Transylvania in 1939–40s a brit propaganda, *Central Europe*, 2016. 14/1. 1–25.
- Bență, Ion Marius: Fluid Identity, Fluid Citizenship: The Problem of Ethnicity in Postcommunist Romania, *Nationalism and Ethnic Politics*, 2017. 23/1. 52–65.
- Boschler, Daniel – Szöcsik Edina: Building inter-ethnic bridges or promoting ethno territorial demarcation lines Hungarian minority parties in competition. *Nationalities Paper*, 2013. 41/5. 761–779.
- Bottoni, Stefano: Reassessing the Communist Takeover in Romania Violence, Institutional Continuity, and Ethnic Conflict Management, *European Politics and Societies*, 2010.24/1. 59–89.
- Deets, Stephan: The Hungarian Status Law and the Specter of Neomedievalism in Europe, *Ethnopolitics*, 2008. 7/2–3. 195–215.
- Dobre, Ana Maria: The Dynamics of Europeanization and Regionalisation: Regional Reform in Romania, *European Politics and Societies*, 2009. 10/2. 181–194.

- Dragoş Dragoman: Regional Design, Local Autonomy, and Ethnic Struggle: Romania's Syncopated Regionalisation, *Europe-Asia Studies*, 2016. 68/2. 270–290.
- Egry Gábor: Unholy Alliances? Language Exams, Loyalty, and Identification in Interwar Romania, *Slavic Review*, 2017. 76/4. 959–982.
- Granville, Johanna: Forewarned is Forearmed: How the Hungarian Crisis of 1956 Helped the Romanian Leadership. *Europe-Asia Studies*, 2010. 62/4. 615–645.
- Horváth István: The Culture of Migration of Rural Romanian Youth. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2008. 34/5. 771–786.
- Kiss Tamás – Székely Gergő István Diversity recognition and minority representation in Central and Southeast Europe: a comparative analysis, *Nationalities Papers*, 2014. 42/3. 426–448.
- Kiss Tamás – Székely Gergő István: Shifting linkages in ethnic mobilization: the case of RMDSZ and the Hungarians in Transylvania, *Nationalities Papers*, 2016. 44/4. 591–610.
- Papp Z. Attila: Kisebbségi Identitáskonstrukciók a kettős magyar állampolgárság által. *Regio*, 2014. 22/1. 118–155.
- Papp Z. Attila: The Trickster Logics in the Hungarian Dual-Citizenship Offer. *Nationalism and Ethnic Politics*, 2017. 23/1. 18–32.
- Skovgaard Jakob: Towards 'Consociationalism Light'? The EU's, the Council of Europe's and the High Commissioner on National Minorities' policies regarding the Hungarian Minorities in Romania and Slovakia. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe : JEMIE*, 2009. 8/2. 1–82.
- Szöcsik Edina: The EU Accession Criteria in the Field of Minority Protection and Demands of Ethnic Minority Parties. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe: JEMIE*, 2012. 11/2. 104–127.
- Toró Tibor: Ethnicization or de-ethnicization? Hungarian political representation in the Romanian parliament. *Nationalities Papers*, 2018. 46/2. 219–236.

Udrea, Andreea: A kin-state's responsibility: Cultural identity, Recognition, and the Hungarian Status Law. *Ethnicities*, 14/2. 324–346.

Veres Valér: The minority identity and the idea of the 'unity' of the nation: the case of Hungarian minorities from Romania, Slovakia, Serbia and Ukraine, *Identities. Global Studies in Culture and Power*. 2015. 22/1. 88–108.

Warterbury, A. Myra: Uncertain Norms, Unintended Consequences: The Effects of European Union Integration on Kin-State Politics in Eastern Europe. *Ethnopolitics*, 2008. 7/2–3. 217–238.

DOBOS BALÁZS*

Kitartó etnicitás: etnikai pártok Kelet-Közép-Európában

Fedinec Csilla – Szarka László – Vizi Balázs (szerk.):
Etnikai pártok Kelet-Közép-Európában 1989-2014.
Budapest, MTA TK Kisebbségkutató Intézet – MTA
BTK Történettudományi Intézet – Gondolat Kiadó, 2018.
480.

Egyes vélekedések szerint már önmagában a heterogenitás, pusztán a kisebbségek jelenléte is kihívást jelent a modern politikai rendszerek számára, nem csupán annak vélt konfliktusos természete, hanem a modern nemzetállamok nagyfokú etnokulturális elköteleződése miatt is, amelynek jegyében különböző politikai, adminisztratív és szimbolikus eszközökkel rendre a domináns csoportot részesítik előnyben a többiekkel szemben. Mindez különösen elmondható a rendszerváltás utáni kelet-közép- és kelet-európai államokra, amelyekben a nyugati kisebbségvédelmi normák és standardok átvétele és gyakorlatba való átültetése komoly mértékben torzult annak következtében, hogy a továbbra is jelenlévő kommunista örökség részeként a közintézmények széles körben a többségi nemzetek szinte kizárólagos tulajdonaiként tételeződnek, kizárva ezekből a kisebbségeket¹, és egyúttal bebiztosítva velük szemben a többségi nyelvek és kultúrák intézményes pozícióit.²

* A szerző az MTA TK Kisebbségkutató Intézet tudományos munkatársa. E-mail: dobos.balazs@tk.mta.hu

¹ Agarín, Timofey – Cordell, Karl: *Minority Rights and Minority Protection in Europe.* London, New York, Rowman & Littlefield, 2016.

² Csergő Zsuzsa – Regelmann, Ada-Charlotte: Europeanization and Minority Political Action in Central and Eastern Europe. *Problems of Post-Communism*, 2017, 64(5): 215–218.

Ilyen körülmények között, szakirodalmi munkák bőséges sora mutatott rá és keresett magyarázatot arra az elmúlt évtizedekben, hogy miért különösen fontos kihívás az állam- és nemzetépítési törekvések összeegyeztetése, miért válhatott a kisebbségi kérdés egyfajta biztonságpolitikai szemlélet részévé. Továbbá mi indíthatta el számos kisebbségi közösség politikai mobilizációját, illetve mi tette lehetővé ebben a közegben a többségi és kisebbségi nacionalizmusok és etnikai konfliktusok gyors felszínre törését, az etnikai bűnbakképzést a demokratikus átmenetek alatt és után a térségben. Végül, de nem utolsó sorban, komoly szakirodalmi érdeklődést váltott ki az is, hogy miként képesek így a számos szempontból objektíve hátrányos helyzetben élő kisebbségek befolyásolni az őket alapjaiban érintő döntések meghozatalát és azok konkrét tartalmát, vagy esetlegesen döntéshozó-közhatalmi pozícióba kerülve ők maguk dönteni a sajátosságaik megőrzésével és továbbfejlesztésével kapcsolatos kérdésekről, az ehhez szükséges intézményi keretek megteremtéséről és a nélkülözhetetlen források elosztásáról.

A folyamatban kulcsszerepe lehet az etnikai alapon létrejövő pártoknak, amelyeknek sok esetben előfeltétele a kisebbség valamely okból politikailag relevánssá, állandó csoporttényezővé válása³ – a megszerveződésben kulcsszerepet játszó etnicitás pedig értelmezhető egy alapvető lojalitásként a primordialista elméletek szerint, de a konstruktivista-instrumentalista megközelítés nyomán egy lehetséges erőforrásként is. A folyamat az etnopolitikai mobilizáció, amelynek során Olzak sokat idézett meghatározása szerint a csoport az etnikai identitás egyes vonásai mentén megszerveződik (például bőrszín, nyelv, szokások) közös célok megvalósítása érdekében.⁴ A közösségi célok elérése pedig különböző lépések, többnyire etnikai pártok létrehozása által történik.⁵

Az etnicitás stratégiai aktiválásával a nemzeti, etnikai, nyelvi vagy etnoregionális közösségek megszervezésére, érdekeik képviseletére létrejött pártokat sokan unikális jelenségnek tartják a

³ Koenis, Sjaak – Saukkonen, Pasi: The Political Organization of Cultural Difference. *Finnish Journal of Ethnicity and Migration*, 2006, 1: 4–14.

⁴ Olzak, Susan: Contemporary Ethnic Mobilization. *Annual Review of Sociology*, 1983, Vol. 9: 355.

⁵ Gherghina, Sergiu – Jigla, George: Explaining Ethnic Mobilisation in Post-Communist Countries. *Europe-Asia Studies*, 2011, 63 (1): 52.

nemzetközi szakirodalomban, miközben a kollektív cselekvés, a stratégiai koordináció egy formájaként a céljaik között ugyanúgy a szavazatok és a képviselői helyek megszerzése szerepel. A hagyományos megközelítések – mind a racionális választásra (Rabushka-Shepsle), mind a szociálpszichológiai elemekre építő irányzat (Horowitz) – szerint a megosztott társadalmakban élő etnikai csoportok között alapvető törésvonal feszül és az egyes közösségekhez tartozóknak így homogén preferenciáik vannak, amelyet szavazatokban rendre ki is fejeznek. Az etnicitás ilyenformán megelőz minden egyéb lehetséges érdekkifejezést, a választók csak ezen egy dimenzió mentén mobilizálódhatnak, amelynek következtében a választások, a közélet gyakorta zéróösszegű játzmákká válnak. Mindez rendkívül kedvez a csoportközi versengés intenzívebbé válásának, az etnikai túllicitalás domináns stratégiává alakításának, amelyet leginkább már a demokratikus stabilitást veszélyeztető tényezőként értékelnek, bár a fenyegetés mértékéről már eltérnek a vélemények. Miként arról is, hogy ezzel összefüggésben az etnikai pártok vajon mennyire játszanak pozitív vagy negatív szerepet a demokráciákban, hiszen a kisebbségek részvétele mindekelőtt a különféle hatalommegosztási szerkezetekben mérsékelheti, megelőzheti vagy kezelheti is a konfliktusokat – legalábbis a konszociációs iskola képviselői szerint. Kétségtelen, hogy mindezen folyamatok több élesen megosztott társadalomban napjainkban is kimutathatók, de az újabb szakirodalmi munkák és kutatási eredmények a fenti primordialista alapvetésekhez képest egyfelől rávilágítanak az identitások rendkívüli összetettségére, strukturált, kontextuális és dinamikus voltára a gyakorlatban, másrészt pedig a csoportokon belül létező további törésekre. Ezek következtében a csoport kohéziójának megőrzése és kellő mértékben való mobilizálásának költségei megnőnek az etnikai pártok számára, amely ugyanakkor ösztönözheti a csoporton belüli és a csoportok közötti, interetnikus koalíciók megteremtését egyaránt, az etnikai túllicitalás helyett más stratégiák alkalmazását.⁶

⁶ Utóbbiakról lásd például Zuber, Christina Isabel: Ethnic party competition beyond the segmented market. *Nationalities Papers*, 2012, 40 (6): 927–944. Zuber, Christina Isabel – Szöcsik Edina: Ethnic outbidding and nested competition: Explaining the extremism of ethnonational minority parties in Europe. *European Journal of Political Research*, 2015, 54 (4): 784–801.

Az etnikai pártok rövidesen részét képezték azoknak a szakirodalmi erőfeszítéseknek, különösen az 1980-as évektől kezdve, amelyek elsősorban a politikai törésvonalakhoz kapcsolódó politikatudományi és szociológiai kutatásokkal összefüggésben a politikai pártokat szélesebb csoportokba és kategóriákba igyekeznek sorolni. Napjainkra ezek leírására a „pártcsalád” kifejezés honosodott meg a szakirodalomban. Az osztályozást olyan különböző kritériumok vagy azok kombinációja mentén végzik el a kérdéssel foglalkozó szerzők, mint például a párt eredete, nemzetközi kapcsolatai, politikai és ideológiai irányultsága, vagy maga a párt elnevezése.⁷ Miközben többen kétségbe vonják, hogy beszélhetünk-e egyáltalán egy ilyen pártcsaládról, kétségtelen az is, hogy akár a nyugat-európai etnoregionális (katalán, skót stb.), akár az Európán kívüli etnikai pártokról szóló szakirodalmi megállapítások legalábbis nagy óvatossággal hasonlíthatók össze a közép- és kelet-európai realitásokkal, a térség nemzeti kisebbségi (albán, magyar, török stb.) és roma politikai pártjaival. Az etnikai és az etnoregionális pártokról szóló szakirodalmi vonulatok eltérő fogalmak használatával, más-más aspektusokra helyezik a hangsúlyt⁸, ennek következtében a munkák többsége vagy kizárólag nyugati⁹ vagy keleti fókuszú.¹⁰

Az elsősorban a két világháború közötti időszakban működő, illetve a rendszerváltás után, a népesebb kisebbségi magyar közösségekben létrejövő etnikai pártok vizsgálatának immár komoly előzményei és tekintélyes magyar történet- és politikatudományi

⁷ Mair, Peter – Mudde, Cas: The Party Family and Its Study. *Annual Review of Political Science*, 1998, Vol. 1: 211–229.

⁸ Bakk Miklós – Székely István Gergő: Egy regionalista vegyes párt esélyeiről Erdélyben. *Magyar Kisebbség*, 2012, 1–2: 8.

⁹ Lásd például de Winter, Lieven – Türsan, Huri (eds.): *Regionalist Parties in Western Europe*. London, Routledge, 1998. Hepburn, Eve (ed.): *New Challenges for Stateless Nationalist and Regionalist Parties*. Abingdon, Routledge, 2011. Mazzoleni, Oscar – Mueller, Sean (eds.): *Regionalist Parties in Western Europe. Dimensions of Success*. Abingdon, Routledge, 2016.

¹⁰ Lásd például Bugajski, Janusz: *Ethnic Politics in Eastern Europe: A Guide to Nationality Policies, Organizations, and Parties*. New York, M. E. Sharpe, 1995. Stein, Jonathan P. (ed.): *The Politics of National Minority Participation in Post-Communist Europe. State-Building, Democracy, and Ethnic Mobilization*. Armonk, New York, M. E. Sharpe, 2000.

szakirodalma van¹¹, miként azok számos esetben nemzetközi kutatások és publikációk tárgyát is képezték. Az idén megjelent tanulmánykötet szervesen illeszkedik ebbe a sorba, komoly szintézisét adva a romániai, szlovákiai, szerbiai és ukrainai magyar pártok történetének és működésük főbb kérdéseinek, ily módon csatlakozva is az etnikai pártok eredetét és hatását firtató, uralkodó nemzetközi kutatási irányzatokhoz. Országonként a legtöbb vizsgált esetben több tanulmány is körüljárja a pártok tevékenységeinek egyes fontosabb aspektusait, amelyek egyszerre kívánják összegezni a már meglévő kutatási eredményeket, másrészt a kötethez vezető projektek eredményeként új, a romániai fejezetekben kvantitatív elemzéseket is nyújtanak. A tizenhárom tanulmány mindegyik részletes, adatokkal és szakirodalommal kellően alátámasztott, meggyőző elemzést ad a vizsgált területről, amelyek sorában az eltérő – történeti, politológiai, jogi, szociológiai és filozófiai – megközelítések és szempontok is helyet kapnak, jól kiegészítve egymást. A kötet ilyenformán a szűkebb értelemben vett akadémiai közegen túlmutatóan előszeretettel adható fel az egyetemek kisebbségpolitikai kurzusait látogató hallgatók számára is olvasmányként.

A munka azoknak a nemzetközi fórumoknak és mechanizmusoknak a bemutatásával és elemzésével indul, amelyek legtöbbször informálisan bár, de teret adnak a kisebbségek politikai részvételének a nemzetközi szinteken (Vizi Balázs). Az ezt követő, Salat Levente és Székely István Gergő tollából született, az etnikai párt fogalmával foglalkozó elméleti fejezet a témában magyarul született, eddigi leginkább teljességre törekvő összefoglalás, a vonatkozó nemzetközi szakirodalmi irányzatok és definíciók

¹¹ Utóbbiakkal kapcsolatban lásd például az MTA TK Kisebbségkutató Intézet és a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet idevágó projektjeit, valamint a teljesség igénye nélkül: Blénesi Éva – Mandel Kinga (szerk.): *Kisebbségek és kormánypolitikai Közép-Európában (2002–2004)*. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2004. Győri Szabó Róbert: *Kisebbség, autonómia, regionalizmus*. Budapest, Osiris, 2006. Szarka László et al. (szerk.): *Etnopolitikai modellek a gyakorlatban*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2009. A kisebbségi magyar pártok történetéről, működéséről, választási szerepléséről számos tanulmányt és tematikus összeállítást közölt egyebek mellett a *Fórum. Társadalomtudományi Szemle*, a *Kisebbségkutatás*, a *Magyar Kisebbség* és a *Regio* folyóirat is.

kísérletek alapos és kritikai áttekintése, ily módon a kötet méltán kiemelendő írása. Kellő részletességgel tér ki annak problémájára, hogy egyáltalán tekinthetők-e pártoknak az etnikai alapon szerveződő alakulatok, nem-e inkább valamiféle sajátos érdekcsoportnak, majd továbbmenve, kezelhetők-e egy pártcsalád tagjaiként. Annál is inkább, mert az etnicitáshoz ugyan kapcsolódó, de számos lehetséges megkülönböztető jegy (párt elnevezése, tagság, szavazók, vezetőség etnikai összetétele, programpontok stb.) eltérő alakzatokat eredményezhet a gyakorlatban, miként a szervezettség foka, valamint a célok és eszközök tekintetében is jelentősen különbözhetnek egymástól. A fejezet rámutat arra is, hogy hasonló, etnikai alapú szolidaritási formák olykor a többségre is jellemzők, így a kisebbségi igények felkarolásától tartózkodó, a kisebbségi szavazóktól elzárkózó többségi pártok is tekinthetők bizonyos megközelítésben egyfajta etnikai pártoknak. Ez az aspektus a gyakorlatban a vajdasági szerbség kapcsán jelenik meg például a kötetben (Tóth Norbert), igaz, ahol sok kisebbségi kötődésű választó is az országos szerbiai pártok valamelyikét részesíti támogatásban.

Az erdélyi magyar pártrendszer vizsgálata (Bakk Miklós, Székely István Gergő, Toró Tibor) világított rá a továbbiakban az etnikai pártokra általában és így a kisebbségi magyar pártokra is jellemző elméleti és stratégiai dilemmára, hogy miként kezelhető egy szervezeten belül az, ha a szereplőket csupán a közös etnikai identitás köti össze, de közöttük amúgy komoly ideológiai, generációs és személyi ellentétek feszülnek a rájuk ható, tágabb makropolitikai tényezők erőterében. Mindez a 2000-es évektől a romániai magyar pártrendszer bizonyos fokú pluralizálódásához, valamint a szintén külön elemzett szlovákiai Most-Híd létrejöttéhez (Öllös László) is vezetett, amely felvetette a továbbiakban azt, a következő tanulmányban vizsgált kérdést, hogy legalábbis Erdély esetében a közösségen belüli verseny a várakozásokhoz képest vajon növeli vagy csökkenti-e a választási részvételt az etnikai szavazás tartóssága és az RMDSZ dominanciája mellett. A megállapításokat árnyalják az 1999 és 2014 között készült reprezentatív közvélemény-kutatások, amelyek Kiss Tamás és szerzőtársai szerint arra engednek következtetni, hogy az etnikai szavazás kezd kikopni a magyarságkritériumok közül, amely komoly kihívást jelenthet a pártok számára, különösen mikor az elitek markáns etnopolitikai követelésekkel állnak elő, míg a potenciális támogatók között, a

hétköznapi gyakorlatokban már az etnicitás rugalmasabb formái érhetők tetten. Ráadásul a hivatkozott felmérések szerint a magyar választóknak kisebb a szubjektív politikai kompetenciája és a választások tétjét is alacsonyabbnak tartják a román mintánál. Több tanulmányban is előtérbe kerül a csoporthatárok és az identitás kérdése, és a pártok ezekhez való viszonya, például, hogy miként szólítsák meg, milyen üzeneteket közvetítsenek a közösség kevésbé elkötelezett és öntudatos rétegei számára. Hogy miközben az identitás sokrétű, dinamikus és kontextuális voltáról, tömbről és szórványról, vegyesházasságokról, nyelv-kulturális asszimilációról beszélünk számos esetben, a mindennapokban, a kisebbség érdekképviselőt felvállaló pártoknak, közösségi vezetőknek és etnopolitikai vállalkozóknak konkrét programot kell készíteniük, célcsoportot kell meghatározniuk, támogatást kell szerezniük és mobilizálniuk, amelyet pozitív üzenetekkel vagy a fenyegetésekre való utalással, a közös vonások és törekvések kiemelésével, a különbségek degradálásával érhetnek legkönnyebben el. Ennek révén szervesen hozzájárulnak az identitások alakításához, a kohézió megteremtéséhez és a csoporthatárok megkonstruálásához is.

Mind a romániai, mind a szlovákiai (Szarka László) és vajdasági esettanulmányok meggyőzően mutatnak rá arra is, hogy makropolitikai szinten a parlamentbe került pártok az évtizedek alatt végigvették a lehetséges opciókat, a teljes ellenzéki szereptől a kormány kívülről való támogatásán át a koalíciós részvételig, miközben egyre nehezebb megteremteni a klasszikus pártműködéssel és a társadalomszervezéssel, a közösségépítéssel járó feladatok egyensúlyát és összhangját. A kötetben helyet kapott a közép-kelet-európai etnikai pártok közül, a nagyobb magyar pártok mellett szintén kiemelkedő, a bulgáriai török pártról szóló, eddigi legterjedelmesebb magyar nyelvű elemzés is (Egeresi Zoltán). Egyes tanulmányok – leginkább érintőlegesen – kitérnek röviden az adott országokban élő más kisebbségek szerveződéseire, így a szlovákiai romák (Halász Iván), a krími tatárok (Fedinec Csilla) vagy a vajdasági kisebbségek pártjaira és szervezeteire (Tóth Norbert), miközben a hangsúly kétségtől a magyar szerveződéseken van. A létező egyéb, balkáni és baltikumi példák elemzése minden bizonnyal szétfeszítette volna a projektek kereteit és azok feltételei se biztos, hogy adottak voltak.

Az olvasónak hiányérzete jóval inkább a kötet időhatárai miatt támadhat: a címben jelzett 2014-es lezáró év mellett érzékelhető, hogy egyes kéziratok ennél korábban, míg mások ennél később zárultak, holott számos, az utóbbi négy évben bekövetkezett esemény, a vizsgált etnopolitikai modelleket és a kisebbségi pártokat alapjaiban érintő folyamat indokolná az elemzések aktualizálását, azok mind jobb közelítését napjainkhoz. Ide tartozik mindenekelőtt az ukrainai fejezetben jelzett Krím elcsatolása, a 2016-os parlamenti választások nyomán a szlovákiai pártviszonyokat alaposan átrendező koalíciós kormány megalakulása többek között a Szlovák Nemzeti Párt és a Most-Híd részvételével, vagy a Nemzeti Együttműködés Rendszerének kiépülése Magyarországon, annak hatása a kisebbségi magyar pártviszonyokra és választói magatartásra. Az idősíkra való utalások („legutóbbi/előző évi választás”, „idei beszámoló” stb.) ilyenformán olykor zavart kelthetnek, illetve utólagos pontosításra szorulnak az olyan mondatok is, mint például a bulgáriai fejezetben arról, hogy „a Boriszov-kormány várhatóan kitölti a 2013 közepéig tartó parlamenti ciklusát” (421.).

Az elméleti fejezetben szereplő, az etnikai pártokról szóló nemzetközi szakirodalmi megállapításokra különösen az Erdélyen kívüli fejezetekben érdemes lett volna némileg alaposabban támaszkodni, és összevetni azokat a konkrét esettanulmány jellegzetességeivel. Például ütköztetni a kisebbségi magyar tapasztalatokat az etnikai pártok tulajdonságait az egyik legérdekesebben összefoglaló Gunther-Diamond szerzőpáros azon következtetéseivel, amelyek szerint ezek az alakulatok nélkülözik a modern néppártokra jellemző kiterjedt szervezeti struktúrát, céljaikban és stratégiáikban kizárólag csak a saját etnikai csoportra fókuszálnak, azt igyekeznek mobilizálni, gyenge ideológiai és programszintű elköteleződés és koherencia jellemzi őket, amelynek következtében élükön gyakorta állnak karizmatikus vezetők.¹² Kérdésként merül fel továbbá, hogy a bevezetőben jelzettekkel összefüggésben, etnikai szempontból mennyire szegmentált választási szintéren kell a vizsgált pártoknak helyt állniuk, és ezen mennyiben nyitott vagy kizáró, mennyiben csak az adott közösséget célzó mobilizálási stratégiát követnek, valamint hogy adott esetben

¹² Gunther, Richard – Diamond, Larry: *Species of Political Parties: A New Typology*. *Party Politics*, 2003, 9 (2): 183–184.

más, többségi szereplők mennyiben tekintik-e szintén potenciális erőforrásként a szavazóbázisaikat – a párt- és választási programok, valamint politikusi beszédek ez irányú tartalomelemzése ugyancsak felívelő irányt mutat a nemzetközi szakirodalomban.¹³ Az elméleti keretekbe miként illeszthető tehát a több magyar párt részéről időnként megfogalmazódó regionális stratégia például, amelyre mások mellett Losonc Alpár is utal a vajdasági politikai elitek kapcsán, vagy az, hogy az öndefiníción túl milyen kritériumok alapján tekinthetők egyes szerveződések etnikai pártnak, tekintetbe véve például, hogy a Vajdasági Szlovákok Pártja tagjainak 10%-a szerb nemzetiségű a párt bevallása szerint (325.). A fentiek alapján, miként kategorizálhatók a bemutatott pártok, továbbá a típusaikra, az intra- és interetnikus stratégiáikra, a csoporton belüli és a csoportok közötti koalícióképességükre milyen jogi-intézményi és politikai tényezők vannak hatással?¹⁴

Miközben az esettanulmányok értelemszerűen igyekeznek kitérni a pártok tevékenységét érintő főbb aspektusokra, így a párt történetének, a főbb csomópontjainak bemutatására és elemzésére, a működés sajátosságaira, a választási eredményekre, a belső törésvonalakra és a pluralításra, a közösségen belüli pártverseny dimenzióira, vagy az anyaország szerepére, ezek kifejtése terjedelmileg rendkívül eltérő az egyes országok vonatkozásban. Ezek bár közös sajátosságok lennének sok esetben, de egyebek mellett rámutatnak a kutatásokban megmutatkozó hiányokra is, nevezetesen, hogy míg egyes országokban rendelkezésre állnak már korábbi felmérések és kutatási eredmények, máshol a hasonlóak még hiányoznak. A romániai fejezetekben, az RMDSZ kapcsán hangsúlyosan szereplő politikai patronázs jelensége például kevésbé kap teret a többi esettanulmányban, ami korántsem jelentheti azt, hogy más országokban ez, ha csekélyebb mértékben is, de nem létezne. Ahogy nem mindegyik ország kapcsán jelenik meg a

¹³ Lásd például Gadjanova, Elena: Measuring parties' ethnic appeals in democracies. *Party Politics*, 2015, 21 (2): 309-327. Protsyk, Oleh - Garaz, Stela: Politicization of ethnicity in party manifestos. *Party Politics*, 2013, 19 (2): 296–318.

¹⁴ Nedelcu, Harry – DeBardleben, Joan: Conceptualizing Party Representation of Ethnic Minorities in Central and Eastern Europe: A Typology of Ethnic Minority Parties. *East European Politics and Societies and Cultures*, 2016, 30 (2): 381–403.

választási szerepléseket összegző táblázat sem. Minden bizonnyal szétfeszítette volna a tanulmányok kereteit a lokális politika világa, az önkormányzati pozíciók bemutatása legalább egy-egy tipikusnak mondható településen keresztül, amelyek a forrásszerzés, az etnikai politizálás és alkufolyamatok fontos színterei, mi több, egyre hangsúlyosabbak is bizonyos esetekben.

A fentiek következtében is, mindenképp a kötet javára vált volna egy bevezető vagy lezáró összehasonlító-elemző fejezet, amely egyrészt utalna a konkrét esetekkel kapcsolatos elméleti-definíciós kihívásokra. Másrészt pedig azonos szempontrendszer szerint értékelné az érintett pártok választási eredményességét, az etnikai szavazás mértékét és időbeli tartósságát (*volatility*), elhelyezné a pártot az adott ország pártrendszerében, meghatározná a viszonyát más fontosabb politikai szereplőkkel, illetve kapcsolatát a brubakeri triadikus modell dinamikus mezőivel. Ugyancsak kézenfekvő összehasonlító szempont a szavazóbázis összetétele, társadalmi-demográfiai jellemzői, a pártok programja, ideológiai profilja, és nem utolsósorban a párt szerkezete és gyakorlati működése, az elit belső kiválasztása és a pártvezető hatalma, különös tekintettel az esetleges törésvonalakra. Napjaink nagy mértékben mediatisztált és perszonalizált politikai tereiben különösen izgalmas a párt és a média viszonya, hogy milyen felületeken tudja és milyen hatékonysággal megszólítani a párt a célközönségét. Végezetül pedig a meglévő hiányosságokra rámutatva kijelölheti a jövőbeli kutatások irányait is.

A szerzők jelentős munkát tettek le az asztalra a rendszerváltás utáni kisebbségi magyar pártok történetére, működésük, választási szereplésük jellegzetességeire és a pártokat feszítő dilemmákra és gyakorlati kihívásokra vonatkozóan, amely egyben rávilágít a kisebbségi politikai elitek kiválasztásának és versengésének a sajátosságaira egy, a nemzetiesítő állam, az anyaország, a kisebbség és a nemzetközi hatások és elvárások jelentette dinamikus és erőteljesen etnicizált térben, a rendszerváltás utáni Kelet-Közép-Európában. Remélni tudjuk az ez irányú kutatási erőfeszítések folytatását, és hogy a nemzetközi elméletekre reflektálva a kisebbségi magyar pártokkal kapcsolatos kutatási eredmények mind inkább helyet kapnak a nemzetközi szaklapokban és tudományos diskurzusokban.

REGIO

KISEBBSÉG • KULTÚRA • POLITIKA • TÁRSADALOM

regio.tk.mta.hu

Vol. 26. No. 2. (2018)

MINERVA

- ZSUZSA CSERGŐ – JAMES M. GOLDGEIER
Nationalist Strategies and European Integration 5

CLASSIFICATION DEBATE: ETHNICITY, NATION, AND THE HISTORY OF MINORITIES

- Farther from national frames 57

- GÁBOR EGRY
Ethnicity, Identity, Politics. Hungarian Minorities between Nationalism and
Regionalism in Romania and Czechoslovakia During the Interwar Period
(1918-1944) 60

- ENIKŐ A. SAJTI
Intertwined Stories: The Comparative History of Hungarians in Transylvania
and in Slovakia 91

- FERENC EILER
Results of a New Approach – With Questionmarks 101

- BÉLA BORSI-KÁLMÁN
Evergreen Topics, New Approaches, and Promising Results 112

- GÁBOR EGRY
Responses 128

NÁNDOR BÁRDI	
Remarks	148

GÁBOR EGRY	
Can What Is Seen From Below Be Seen From Above? Response to Nándor Bárdi	165

DEBATE ON THE PROCESSES THAT DEFINE THE FUTURE OF THE ROMA COMMUNITY

PÁL NAGY	
The Future Has Started, the Past Has Not Ended. Historical Suggestions Based on Katalin Forray's and Anna Orsós' Writings	183

CONFERENCE REPORT

LÁSZLÓ FOSZTÓ	
# Romania100: Looking Ahead Through the Past	214

ÁGNES PATAKFALVI-CZIRJÁK	
Centennial Conference in Bucharest	222

REVIEW

ESZTER KOVÁCS	
Publications About Hungarians in Romania in International Social Science Journals (2008–2018)	227

BALÁZS DOBOS	
Enduring Ethnicity: Ethnic Parties in East Central Europe	245